

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DANIEL C. DENNETT VE YENİ ATEİZM

Süleyman Ceyhan

21937003

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Emine GÖREN BAYAM

Diyarbakır 2024

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DANIEL C. DENNETT VE YENİ ATEİZM

Süleyman Ceyhan

21937003

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Emine GÖREN BAYAM

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**Daniel C. Dennett ve Yeni Ateizm**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

10/06/2024

Süleyman CEYHAN

İmza

ÖN SÖZ

Ateizm, düşünce tarihi boyunca evren, doğa ve canlı gibi birçok olguyu hiçbir ilahî nedenselliğe başvurmadan açıklama gayretinde olmuştur. Modern dönemde geleneksel ateizmin bir versiyonu olarak büyük bir ilgi odağına dönüşen yeni ateizm akımı da bu konuda iddialı bir çaba içerisinde. Yeni ateistler, varlık hakkında tutarlı ve rasyonel bir açıklamanın ancak bilimsel bir yolla kesinlik kazanacağını benimsemektedirler. Bilim kapsamına dâhil olmayan hiçbir gerçekliğin var olmadığını ileri sürmektedirler. Bu çalışma, çağdaş dönemde ortaya çıkan yeni ateizmin temsilcilerinden biri olan Daniel C. Dennett'in bilince ve dine dair evrimci iddiasının değerlendirilmesi hakkındadır. D. Dennett, evrim teorisinin insan bilincine natüralistik zemin sağladığını ileri sürmektedir. Bilince dair var olan kuramların aksine, bilinci beynin işlevsel etkinlikleri bağlamında detaylı bir şekilde tarif etmiştir. Dennett, dinin metafizik bir durum olduğunun aksine doğal bir fenomen olarak değerlendirmektedir. Dennett böylelikle, dini de evrimsel bilinç içeriği olarak bir mem ürünü bağlamında değerlendirerek Tanrı ve ruh gibi olguları ortadan kaldırma hedefindedir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Tezin ilk bölümünde geleneksel ateizme kısa bir şekilde değindikten sonra yeni ateizmin temel iddialarına ve ekseriyetle bilimci tavırlarına yer verilerek kimi önemli temsilcilerine değinilmiştir. Bu konuda öne çıkan temsilcileri de ele alınmıştır. İkinci bölümde Dennett'in, bilinci temellendirdiği evrimci natüralist kuramı ve argümanları incelenerek bu kurama yönelik eleştirilere değinilmiştir. Son olarak üçüncü bölümde ise Dennett'in evrimci bilinç kuramı zemininin üzerine inşa olunan doğal din olgusu etüt edilmiştir. Bölümün sonunda da Dennett'in evrimci din izahına ve natüralist yaklaşımına ilişkin eleştirilere yer verilmiştir.

Bu tezin hazırlanma sürecinde beni her zaman destekleyen, kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Emine Gören BAYAM'a, sonsuz teşekkürlerimi

borç bilirim. Tezimin son halini almasına önemli değerlendirmeleri ve tavsiyeleri ile katkıda bulunan kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Fatimatüzzehra YAŞAR'a ve Dr. Öğr. Üyesi Alaattin TEKİN'e çok teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte bana maddi ve manevi desteklerini sunan sevgili aileme, kaynak ve literatür konusunda yardımlarını eksik etmeyen değerli arkadaşım Selman BUKSEL'e ve bu çalışmanın tamamlanmasında gösterdiği sabır ve destek için hayat arkadaşım Ebru CEYHAN'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Süleyman CEYHAN

Diyarbakır-2024

ÖZET

Bu tez yeni ateizm temsilcilerinden Daniel C. Dennett'in bilinç ve dine ilişkin evrimci yaklaşımı hakkındadır. Yeni ateizm günümüzde natüralist evrimci yaklaşımlarıyla dine ve Tanrı fikrine karşı sert tavırlarıyla bilinen bir ateizm türüdür. Bu çalışmada öncelikle ilk bölümde yeni ateizmin ne olduğu, temel iddiaları ve öne çıkan temsilcileri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ikinci bölümde Dennett'in bilinç anlayışı açıklanmıştır. Dennett ruhu ya da zihni ayrı bir metafizik töz olarak kabul eden düalist anlayışların aksine zihni materyalist bir şekilde yorumlar. Onun hetero-fenomenolojik yaklaşımına göre zihin, beynin işlevsel etkinliklerinden başka bir şey değildir. Böylece o bu görüşüyle bilincin gizemini ortadan kaldırmakla Tanrı ve ruhun da varlığına giden yolları kapatacağını düşünür. Son bölümde ise Dennett'in dine evrimci yaklaşımı irdelenmiştir. Dennett dinin doğal bir fenomen olduğunu ve bilimsel bir şekilde açıklanabileceğini iddia etmektedir. Bunu da kendisinden önceki yeni ateistlerden biri olan R. Dawkins'in 'mem kuramına' dayandırır. Onlara göre genler nasıl ki kendini eşleyebiliyorsa toplumsal anlamda bazı kültürel birimler olarak memler de kendilerini eşleyebilmektedir. Din de bu şekilde nesiller boyunca aktarılmıştır. Bu nedenle din aslında bir hakikate sahip değildir ve ortadan kaldırılması gereken zararlı memlerden biridir. Bütün bunlar her ne kadar bilimci bir tavırla meseleye yaklaştığını iddia etse de Dennett'in bilinç ve din kuramını din felsefesinde bir çalışma alanı yapmaktadır. Çalışmada Dennett'in ateist bilinç ve din kuramına birçok şekilde eleştirilerin yapıldığı da görülmüştür. J. Searle ve R. Swinburne gibi düşünürlerin Dennett'in bilinç kuramının indirgemeciliğini eleştirdiği görülmüştür. Ayrıca onun dine yaklaşımının oldukça sığ olduğu, mem kuramının birebir gerçekliği yansıtmadığı şeklinde eleştirilerin olduğu da fark edilmiştir. Bütün bunların neticesinde Dennett'in görüşleri üzerinden yeni ateizmin natüralist bilimci tavırlarıyla din ve Tanrı hakkında verdikleri hükümlerin tartışmalı olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Yeni ateizm, Daniel C. Dennett, Evrim, Bilinç, Mem.

ABSTRACT

This thesis is about the evolutionist approach of Daniel C. Dennett, one of the representatives of new atheism, regarding consciousness and religion. New atheism is a type of atheism known today for its naturalistic, evolutionist approaches and harsh attitudes towards religion and the idea of God. In this study, firstly, in the first part, what new atheism is, its basic claims and its prominent representatives are examined. Then, Dennett's understanding of consciousness is explained in the second chapter. Dennett interprets the mind in a materialist way, unlike dualist understandings that accept the soul or mind as a separate metaphysical substance. According to his hetero-phenomenological approach, mind is nothing but the functional activities of the brain. Thus, with this view, he thinks that by eliminating the mystery of consciousness, he will close the paths to the existence of God and the soul. In the last section, Dennett's evolutionist approach to religion is examined. Dennett claims that religion is a natural phenomenon and can be explained scientifically. He bases this on the 'meme theory' of R. Dawkins, one of the new atheists. According to them, just as genes can replicate themselves, memes, as some social cultural units, can also replicate themselves. Religion has also been passed down through generations in this way. Therefore, religion does not actually have any truth and is one of the harmful memes that needs to be eliminated. All of these make Dennett's theory of consciousness and religion a field of study in the philosophy of religion, even though he claims to approach the issue in a scientific manner. In the study, it was also seen that Dennett's atheist theory of consciousness and religion was criticized in many ways. It has been seen that thinkers such as J. Searle and R. Swinburne criticized the reductionism of Dennett's theory of consciousness. It has also been noticed that there are criticisms that his approach to religion is quite shallow and that the meme theory does not reflect reality exactly. As a result of all this, it has been concluded that the judgments made by the new atheism about religion and God with their naturalist scientist attitudes, based on Dennett's views, are controversial.

Keywords: Philosophy of Religion, New Atheism, Daniel C. Dennett, Evolution, Consciousness, Memes.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	Sayfa No
ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
YENİ ATEİZM NEDİR?	7
1.1. ATEİZM VE TARİHÇESİ.....	7
1.2. YENİ ATEİZM: TANIMI VE ORTAYA ÇIKIŞI	12
1.3. YENİ ATEİZMİN TEMEL İDDİALARI.....	14
1.3.1. Yeni Ateizmin Bilimci Tavrı.....	15
1.3.2. Yeni Ateizmin Üslûbu.....	19
1.3.3. Yeni Ateizmin Natüralist Perspektifi	24
1.4. YENİ ATEİZM SAVUNUCULARI	25
1.4.1. Sam Harris	26
1.4.2. Richard Dawkins	28
1.4.3. Christopher Hitchens.....	31
1.4.4. Daniel Clement Dennett	32
İKİNCİ BÖLÜM.....	35
DANIEL DENNETT'TA BİLİNÇ VE RUH.....	35
2.1. BİLİNÇ KAVRAMININ ANALİZİ VE TANIMI	35
2.2. DENNETT'A GÖRE BİLİNÇ	40
2.3. DENNETT'TA BİLİNCİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	43
2.4. DENNETT'IN DİĞER BİLİNÇ TEORİLERİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	45

2.4.1. Düalizm Eleştirisi	46
2.4.2. Fenomenolojik Yöntem Eleştirisi.....	51
2.5. NÖTR BİR YÖNTEM OLARAK HETERO-FENOMENOLOJİ	60
2.6. KARTEZYEN DÜALİZME KARŞI ÇOKLU TASLAKLAR MODELİ66	
2.7. D. DENNETT'IN BİLİNÇ KURAMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	76
DANIEL DENNETT'IN EVRİMCİ DİN İZAHİ	76
3.1. D.DENNETT'IN DİNE YAKLAŞIMI	76
3.2. DOĞAL BİR OLGU OLARAK DİN	81
3.3. MEMLERİN DİNDEKİ YERİ	84
3.4. DENNETT'IN DİN TANIMI VE DİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ	88
3.4.1. Dinin Temeli Olarak Tanrı Fikrinin Doğuşu.....	91
3.4.2. Dinin Devamlılığına Katkı Sağlayıcı Olarak Şifa Törenleri	95
3.4.3. Halk Dinlerinin Kurumsal Dinlere Dönüşümü ve Devamlılıkları	99
3.5. DENNETT'IN EVRİMCİ DİN KURAMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER106	
3.6. DENNETT'IN NATÜRALİST YAKLAŞIMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER 114	
SONUÇ	119
KAYNAKÇA.....	123

GİRİŞ

İnsanoğlu, başta kendi varlığını, daha sonra diğer tüm canlıları, içinde yaşadığı gezegeni ve evreni anlama ve izah etme (bir bakıma anlamlandırma) serüveninde felsefe, bilim ve din gibi unsurlara başvurmuştur. Bu bağlamda teizm, ateizm gibi bazı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada ateizmin son yıllarda ortaya çıkan yeni ateist versiyonu ve bu versiyonun Daniel Dennett'ta nasıl ifade edildiği ele alınmıştır. Yeni ateizm Thomas Zenk'in tanımıyla, şemsiye bir kavram konumunda kabul edilip 21. yüzyılın ilk on yılı boyunca Batı dünyasında çeşitli sosyal aktörleri tanımlamak için kullanılmış bir kavramdır.¹ Bu yönüyle yeni ateizm sadece felsefe alanında değil sosyal, bilim ve din gibi birçok alanda da söz sahibi olduğu iddiasındadır. Ancak bu yeni ateizmi geleneksel ateizmden farklı kılan yönlerinin neler olduğunu anlayabilmek için geleneksel ateizmin ne olduğuna bakılması gerekecektir. Bu nedenle tezin ilk bölümünde geleneksel ateizm ve onun tarihsel serüveni hakkında kısa bir inceleme yapılmıştır. Daha sonra aynı bölümde yeni ateizmin temel iddiaları ve onların bilimci, natüralist ve sert tutumlarına yer verilerek öne çıkan temsilcilerine değinilmiştir. Bu konuda özellikle Sam Harris (d.1967), Richard Dawkins (d.1941), Christopher Hitchens (ö. 2011) ve Daniel Dennett (d. 1942) gibi isimlerin öne çıktığı görülür. Bu dört isimden özellikle R. Dawkins ve D. Dennett'in din felsefesiyle ilgili konularda görüş beyan ettiği ve ateizmi pozitif bir şekilde savundukları söylenebilir. Ancak burada bir sınırlamaya gidilerek yeni ateistlerden sadece Daniel Dennett'in iddiaları ele alınmıştır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi yeni ateizm sadece felsefî bir tavır değil aynı zamanda bilimin öne çıkarıldığı bir dünya görüşünün de temsilcisidir. Bu çalışmada bütün yeni ateistlerin bu şekilde ele alınması mümkün olamayacağından özellikle bilinç konusundaki fikirlerine dayanarak evrimci din izahına dayanan bir ateizm geliştirmiş olan D. Dennett incelenmiştir.

¹ Thomas Zenk, "New Atheism", *The Oxford Handbook of Atheism*, ed. Michael Ruse - Stephen Bullivant (Oxford: Oxford University Press, 2013), 213.

Bilinç, öznenin kendi üzerine dönüp, kendi zâtını düşüncesiyle kavraması, kendisini bir nesne konumuna alarak dışarıdan bakması durumu anlamına gelir.² Bilinç hakkında düşünce tarihinde farklı teoriler bulunmaktadır. Tezin ikinci bölümünde çalışmamızın temel figürü olan Daniel Dennett'in evrimci bir yaklaşımla temellendirdiği bilinç izah edilmiştir. Dennett'in, bilince olan yaklaşımına geçmeden önce, bilinç kavramının analizi, tanımı yapıp ruh ve zihin gibi kavramlarla olan ilişkisine değinilmiştir. Daha sonra aynı bölümde Dennett'in, kendi bilinç kuramını temellendirmesi adına düalizm ve fenomenolojik bilinç kuramlarına yönelik yaptığı eleştirilere ve bu eleştirilerin argümanlarına yer verilmiştir. Bölümün sonunda Dennett'in üçüncü şahıs bakış açısıyla bilincin gerçekte ne olduğunun bilinebileceğini iddia ettiği, hetero-fenomenolojik bilinç kuramını ele alıp Dennett'in evrimci bilinç kuramına yönelik yapılan eleştirilere yer verilmiştir. Bu bölümde bilincin evrimci bir izahını ortaya koyma gayretinde olan Dennett'in bu teorisindeki argümanlarının rasyonel olup olmadığı değerlendirilmiştir. Son bölümde de çalışmamızın bir diğer önemli konusu olan Dennett'in dine yönelik evrimci anlayışı etüt edilmiştir. Dennett'in, dinin bilimsel bir zeminde incelenebilir olduğunu öne sürdüğü doğal din olgusuna değindikten sonra bu olgunun ortaya çıkış nedenini, değişimini ve dönüşümünü temellendirdiği, kültür birimi olarak *mem* kuramı irdelenmiştir. Bölümün sonunda ise Dennett'in evrimci din kuramına ve bu kuramının temel dayanağı olan natüralist yaklaşımına yönelik eleştirilere yer verilmiştir.

Düşünce tarihinde ateistik görüşler her zaman bir şekilde yer bulmuştur. Ancak çağımızda ortaya çıkan evrimci yöntemiyle yeni ateizm çok popüler bir konu olarak hem bilimsel çevrelerde hem de medyada oldukça görünür olmuştur. Bu konuda çıkan yayınlar kısa sürede diğer dünya dillerine çevrilerek çok satanlar listelerine girmiş ve uzun süre bu listelerde yer edinmiştir. Bu nedenle bir din felsefesi konusu olarak yeni ateizmin çalışılması ve değerlendirilmesi kaçınılmaz olacaktır. Yeni ateizm düşüncesini evrimci bir zihin felsefesiyle temellendiren D. Dennett'in bir felsefeci olması, bilinç ve din alanlarındaki kuramlarının Tanrı'yı

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999), "Bilinç", 145.

olumsuzladığı iddiasında olması, din felsefesinde bu iddialarını incelemeyi bu anlamda daha uygun bulduk.

Dennett, zihin felsefesi konusunda *monistik (tekçi)* bir tarafta yer alır. Yani o bilinci materyalist bir şekilde inceleyip yorumlayarak klasik anlamda bedenden ayrı bir ruh kavramına karşı çıkar. Materyalizm felsefe tarihinde ilk çağlara kadar götürülür. Demokritos (ö. 370)³, Epiküros (ö. 270)⁴ gibi filozofların evrenin, dünyanın ve bütün varlıkların var olma kaynağı ve oluşum süreci olarak gördükleri *atomculuk*⁵ düşüncesini savundukları görülmüştür. Ancak varlığın oluşumuna somut maddeyi kaynak sayan düşünceye karşı daha İlk Çağ ve Orta Çağ filozoflarından şimdiye, insanın hareket edebilmesine imkân sağlayan gayri maddi olan bir ruha sahip olduğu düşüncesi öne sürülmüştür. Bu düşünce monistik söyleme karşı düalist bir felsefî perspektif olarak geliştirilmiştir. Düşünce tarihindeki bu tartışma farklı yorumlarla günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde bilimdeki teknolojik ilerlemeler, her ne kadar nörolojik etkileşimler yoluyla insanın algısı ve tepkisine ilişkin durumları açıklasa da insanın kendi bilincinde olması ve hissetme süreci gibi olgulara açıklık getirmede yetersiz kalmaktadır. Gelecekte bilinç olgusunun maddeden neşet ettiği cevabına ulaşılsa bile bilincin maddeden çıkmasını sağlayan neden ve ilkenin ne veya kim olduğu soruları her zaman cevaplanmayı bekleyecektir. Bu alanda dikkat çeken felsefî ve teolojik tartışma, Dennett’in bilinç ve din olgularına ilişkin evrimci kuramına bakmamıza önemli ölçüde etken olmuştur.

Natüralist bir perspektife sahip Dennett; materyalist bir anlayışla, bilincin beynin etkinliklerinin sonucu ortaya çıkan bir ürün olduğunu ve zihnimizin, beynimizden başka bir şey olmadığını düşünmektedir. Ona göre bilincin, evrimin basit bir ürünü oluşu, akıllı bir tasarımcının gerekliliğine de yer bırakmayacaktır. Dennett’a göre bilincin, fenomenolojik yöntem veya öznel birinci şahıs bakış açısı dışında açık ve tarafsız bir nesnel yöntem olarak hetero-fenomenoloji kuramıyla

³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 38.

⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 96.

⁵ Atomculuk, felsefede veya metafizikte evrenin gözle görülemeyen küçük birim ya da parçacıklardan var olduğunu öne süren düşünceye denir. Demokritos ve Epiküros’un maddi atomculuk düşünceleri varlık ya da cisimler, bölünemeyen, yapıları itibarıyla homojen olan ve parçalanamayan madde cinsinden atomlardan meydana gelir. Çağfer Karadağ, “Atomculuk”, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Etik Yayınları, 2003). Ayrıca bkz, Gökberk, *Felsefe Tarihi*.

incelenmesi gerekmektedir. Dennett'in bilincin oluşumuna ilişkin evrimci izahının izine dine bakışında da rastlamaktayız. Dennett, evrim teorisinin insanın din ve Tanrı gibi aşkın alanlarla ilgili inançların izahını natüralistik zeminde sağladığı iddiasındadır. Ona göre din, biyolojik ve kültürel evrimin karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. İnsanın tanrılara ve doğaüstü güçlere inanmasının nedenini ise insanın hareket eden her şeye faillik atfeden içgüdüsel eğiliminden kaynaklandığını belirtir. Bu içgüdü, evrim sürecinde organizmanın çevresinde hareket eden tüm faille karşı bir savunma mekanizması olarak geliştirilmiştir. İnsanın hareket eden failin ne yaptığına ve neden yaptığı konusunda pek bir öngörüye sahip olunamaması, hareketliliğe sebep olan faile ilişkin sürekli kurmacalar düşünmeye yönlendirmiştir. Bunun sonucunda, insanda doğaüstü bir gücün var olduğuna dair bir düşünce doğduğunu söyler. Dennett, dini inançların doğruluğu ya da yanlışlığı hususundan ziyade onların kültür içindeki işlevleriyle ilgilenir. Dennett, dinin bireye kimi faydaları olsa da bireyi ahlaken daha iyi yapacağından da kuşku duyar ve doğal bir fenomen olarak nitelediği dini, evrim teorisi potasında eritip din ve Tanrı olgularını yıkmaya çalıştığını ifade edebiliriz.

Bu çalışma, betimsel inceleme modeli kullanılarak giriş, üç bölüm ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. Burada özellikle birincil kaynaklara ulaşıp ikincil kaynaklarla beraber değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmamızın genelinde başvurduğumuz kaynaklar çoğunlukla yeni ateistlerin temel kaynaklarıdır. Yeni ateizmin öncü temsilcileri R. Dawkins, S. Harris, D. Dennett ve gazeteci C. Hitchens'ın 2007 yılında Hitchens'ın evinde yaptıkları söyleşiden kitaba dönüştürülen *Dört Atlı (Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi)*⁶ adlı eser temel kaynaklarımızdan biridir. Sam Harris'in *İnancın Sonu*⁷, Victor J. Stenger'in *Başarısız Hipotez Tanrı*⁸, Richard Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı*⁹ ve *Gen Bencildir*¹⁰ isimli kitaplar da yeni ateistlerin yazdığı diğer temel kaynaklardandır.

⁶ Daniel C. Dennett vd., *Dört Atlı (Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi)*, çev. Melisa Miller (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2019).

⁷ Sam Harris, *İnancın Sonu*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014).

⁸ Victor John Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, çev. Algan Sezgintüredi (İstanbul: Aylak Kitap Yayınları, 2011).

⁹ Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Melisa Miller (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2020).

¹⁰ Richard Dawkins, *Gen Bencildir*, çev. Melisa Miller (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2023).

Çalışmamızda Dennett'in, evrimci bilinç kuramını tüm detaylarıyla ele aldığı *Bilinç Açıklanıyor*¹¹ kitabı başta olmak üzere, onun *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*¹², *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*¹³ gibi diğer kitaplarına ve çeşitli platformlarda yayınlanan video kayıtlarına da başvurduk. Onun bilinç kuramına yönelik eleştirilerde John Searle'ün *Bilincin Gizemi*¹⁴, *Zihnin Yeniden Keşfi*¹⁵, *Mind: A Brief Introduction*¹⁶ ve Richard Swinburne'ün, *The Evolotion of Soul*¹⁷, *The Existence of God*¹⁸ eserlerinden istifade ettik. Dennett'in, evrimci din kuramını ele alırken onun dinle ilgili görüşlerini temellendirdiği *Breaking the Spell Religion as a Natural Phenomenon*¹⁹ adlı eseri en çok başvurduğumuz kaynaklardan biridir. Alvin Plantinga'nın "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman", Dennett ile birlikte yazmış oldukları *Science and Religion Are They Compatible?*²⁰ eserleri ise Dennett'in evrimci din kuramına yönelik eleştirileri bağlamında başvurduğumuz eserler olmuştur.

Ayrıca tezimize kaynak olması açısından birçok Türkçe kitaptan da faydalanılmıştır. Kemal Batak'ın, teistik metafiziğinin natüralist / ateistik düşünceye göre daha başarılı olduğunu, felsefî gerekçelerle ortaya koymuş olduğu, *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizmin Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi*²¹, eseri çalışmamız boyunca istifade ettiğimiz kaynaklardan biridir. Ayrıca Aydın Topaloğlu'nun *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları*²², Mehmet Şükrü Özkan'ın *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı: Tanrı'nın Varlığı*

¹¹ Daniel C. Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, çev. Sibel Kibar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020).

¹² Daniel C. Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022).

¹³ Daniel C. Dennett, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*, çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).

¹⁴ John Searle, *Bilincin Gizemi*, çev. İlknur Karagöz İçyüz (İstanbul: Küre Yayınları, 2020).

¹⁵ John Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021).

¹⁶ John R. Searle, *Mind: A Brief Introduction* (New York: Oxford University Press, 2004).

¹⁷ Richard Swinburne, *The Evolotion of Soul* (Oxford: Clarendon Press, 1986).

¹⁸ Richard Swinburne, *The Existence of God* (New York: Oxford University Press, 2004).

¹⁹ Daniel C. Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (London: Penguin Group, 2006).

²⁰ Daniel C. Dennett - Alvin Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?* (New York: Oxford University Press, 2011).

²¹ Kemal Batak, *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizmin Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017).

²² Aydın Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020).

veya Yokluğu Kanıtlanabilir mi?,²³ *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik Bilimci Natüralist Dünya Görüşünün Eleştirisi*²⁴, Antony Flew’in *Yanılmışım Tanrı Varmış*²⁵ ve Alper Bilgili’nin *Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi*²⁶ gibi eserlere de birçok yerde başvurulmuştur.

Tezimizde yeni ateizm ve Daniel Dennett’in bilinç ve genel felsefesi ile ilgili yapılan yüksek lisans, doktora ve makale çalışmaları da titizlikle gözden geçirilmiştir. Mehmet Şükrü Özkan’ın “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi²⁷”, Engin Erdem’in “Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı²⁸”, Alper Bilgili’nin, “Yeni Ateizm ve Eleştirisi²⁹” isimli makaleler yine çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklardandır. Ayşe Çağıl’ın, “Daniel Dennett’in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı³⁰”, Saliha Sanlısoy Dökmetaş’ın “Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği³¹” ve Serap Oto’nun “Batı’da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)³²” isimli yüksek lisans tezleri araştırmamız da faydalandığımız diğer eserlerdendir. Bütün bu çalışmalara dayanarak D. Dennett’in bilinç ve evrime dayalı din görüşü irdelenmiştir.

²³ Mehmet Şükrü Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı: Tanrı’nın Varlığı veya Yokluğu Kanıtlanabilir mi?* (İstanbul: Elis Yayınları, 2019).

²⁴ Mehmet Şükrü Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik Bilimci Natüralist Dünya Görüşünün Eleştirisi* (Elis Yayınları, 2021).

²⁵ Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya - Zeynep Ertan (İstanbul: Profil Kitap, 2017).

²⁶ Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017).

²⁷ Mehmet Şükrü Özkan, “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/89 (2019), 130-149.

²⁸ Alvin Plantinga, “Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı”, çev. Engin Erdem, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2009), 179-191.

²⁹ Alper Bilgili, “Yeni Ateizm ve Eleştirisi”, *Diyanet Dergisi* 320 (Ağustos 2017).

³⁰ Ayşe Çağıl, *Daniel Dennett’in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2012).

³¹ Saliha Sanlısoy Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³² Serap Oto, *Batı’da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)* (Tokat :Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİZM NEDİR?

Ateizm ile ilgili tarih boyunca birçok farklı yaklaşımlar ve tavırlar sergilenmiştir. Bu yaklaşımların değişimi 21.yüzyılda iletişim, teknoloji ve internet gibi alanlardaki ilerlemelerle beraber büyük bir hız kazanmıştır. Tüm bu ilerlemeler insanların yaşayış tarzında, anlayışında, düşünce ve felsefe dünyalarında değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Özellikle 21.yüzyılın olanaklarıyla birçok düşünce yapısı kendisini güncellemiştir. Yeni ateizm ise böyle bir dünyada ateizmin bir yaşam tarzı olarak ele alınması gerektiğine dair katı tutumlarıyla klasik ateizmden farklı olarak öne çıkan son dönem ateistik görüşlerden biridir. Bu bölümde önce ateizmin genel ve kısa bir tarihçesi verilerek yeni ateizmin nasıl ortaya çıktığı ve temel iddiaları ele alınacaktır. Daha sonra yeni ateizmin önde gelen savunucuları hakkında kısa bir inceleme yapılacaktır.

1.1. ATEİZM VE TARİHÇESİ

Sözlükte “Yunancada olumsuzluk bildiren *a* önekiyle, Tanrı anlamına gelen *theos*’un birleşiminden doğmuş olan ve Tanrı’nın ya da tanrıların varolmadığı inancına dayanan felsefe akımı” olarak tanımlanan ateizm kavramı, Türkçede *tanrıtanımazcılık* olarak da ifade edilmektedir.³³ Teistik bir inanç veya düşüncenin karşıt bir görüşü olarak ortaya çıkan ateizmin, evreni var eden, onun düzenini ve devamlılığını sağlayan aşkın bir gücün, ilmin ve iradenin evrene müdahil olduğu düşüncesini reddeden felsefi bir argümantasyon olduğu söylenebilir. Bu nedenle ateizmin anlaşılması, ateizmin ne olduğunu ve neye karşı çıktığını gösterebilir. Çünkü ateizm, teizme karşı oluşuyla ortaya çıkan ve temel ilkelerini de ona göre oluşturan bir düşünce türüdür.

³³ Aydın Topaloğlu, “Ateizm”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (İstanbul: Etik Yayınları, 2003), 1/685.

Teizm, evrende her şeyi gören ve bilen, ezeli ve ebedi olan, evreni var edip evrene bir düzen sağlayan, salt iyi olan ve tüm fiillerinde özgür olan, yüce zâtî bir varlığa inanmaya denir.³⁴ Teistik Tanrı kavramına ait iddiaları kabul eden ve savunan kimseye de teist denir. Ateizm, teizmin yaratıcı ve aşkın olduğunu kabul ettiği Tanrı ile ilgili tüm iddiaları reddetmektedir. O sadece bu niteliklere sahip Tanrı anlayışını değil aynı zamanda tüm doğaüstü güçleri de kabul etmeme olarak görülür. Ateizm ile ilgili genel tanımlama bu şekilde olsa da ateizm birçok düşünürce farklı açılardan ele alınmıştır. Örneğin Antony Flew, D. Holbach gibi düşünürler onu, Tanrı fikrine sahip olmamak şeklinde tarif etmişlerdir. Bu tanımlamada var olmayan şey hakkında herhangi bir bilgi sahibi olunamadığından o şeyin kabulü veya reddi de yapılamayacağı düşüncesi öne sürülür. Öyle ki “Tanrı yoktur” gibi bir söylemin üzerinden tartışmanın da gereksiz olacağı benimsenir.³⁵ Bu perspektifle ateizme bakıldığında ateizmin, herhangi bir iddia veya ret sahibi olmadığı sonucu çıkar. Ancak böyle bir tanımlama, ateizmi Tanrı veya tanrısallıkla ilgili hiçbir fikrin ileri sürülemeyeceğini kabul eden agnostik³⁶ düşünceden ayırt edilmesini de güçleştirir.

Ateizmi savunma, düşünme ve yaşama biçimlerine göre veya teizme ve teizmin tanrısına karşı farklı duruşlarından ötürü, ateizm hakkında *pratik ateizm* ve *teorik ateizm* şeklinde farklı yaklaşımlar oluşmuştur. Teorik ateizm, Tanrı’nın varoluşunu, mutlak varlığını ve mutlak varlık olanağını tümüyle yok sayan bir düşüncedir. Teorik ateizm, kendi içinde olumlu ve olumsuz ateizm olarak ikiye ayrılır: *Olumsuz teorik ateizm*, Tanrı’nın var olmadığını düşüncesini öne sürüp bu konuda eleştirilecek bir şeyin olmadığını savunur. *Olumlu teorik ateizm* ise bunun aksine Tanrı’yı bilinçli olarak reddetmektedir. Tanrı’yı reddetme düşüncesini ön planda tutarak genel din olgusundan ziyade özellikle teizmin Tanrı kavramını sistematik bir şekilde merkeze alıp çürütmeyi hedeflemiştir.³⁷ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yeni ateizmin, teizmin Tanrı düşüncesine karşı edinmiş olduğu hedeflerinde ve yönteminde olumlu teorik ateizmle paralel bir çizgide olduğu görülecektir. Pratik ateizmde ise Tanrı’yı yaşama sokmama veya “sanki Tanrı

³⁴ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 18.

³⁵ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 19.

³⁶ Kenan Görsoy, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 96-98.

³⁷ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 29.

yokmuş gibi yaşama” biçimi öngörülür. Bu perspektifte ateist kimsenin Tanrı’yı bilinçli reddetmesi veya reddetmemesi önem arz etmez.³⁸ Görüldüğü üzere ateistik düşünce olarak birçok perspektif bulunmaktadır. Konunun bütünsel kapsamına uygun olarak ateizmin, teizmin iddia ettiği tüm niteliklere sahip olan bir Tanrı’nın var olmadığını ve var olamayacağını öne süren genel görüş çerçevesinde ele alınması uygundur.

Düşünce tarihinde ateizmin kökenleri İlk Çağ, Orta Çağ ve modern Batı felsefesine kadar gitmektedir.³⁹ İlk Çağda ateizm; teizmin Tanrı tasavvuru üzerine bütünsel bir teoloji olmadığından bugünkü bildiğimiz anlamıyla teizme ve teizmin tanrısına karşı sistematik ilkeler öne süren kapsamlı, felsefi bir öğretilen ziyade bir çeşit inançsızlık mesabesinde değerlendirilir.⁴⁰ Bu bir nevi, karşısındakinin gücü nispetinde bir güç konumunda olduğu söylenebilir. Ateizmin bir inançsızlık olarak kabul edildiği bu dönemde Demokritos⁴¹, Epiküros⁴² gibi isimler öne çıkar. Demokritos’un bütün varlıkların var olma kaynağı ve oluşum süreci olarak gördüğü *atomculuk* düşüncesi, onun maddeci ateizmin ilk temsilcisi olarak görülmesinde de etken olmuştur.⁴³ Felsefeyi bireyin mutluluğuna araç olarak gören Epiküros’un doğru bilginin ölçütü olarak sadece duyu verilerini kabul etmesi de materyalist bir ateizm işaretini gösterir. Epiküros, aynı zamanda tanrıların dünya ve evren üzerinde hiçbir etkilerinin olmadığı düşüncesini de öne sürer.⁴⁴ İlk Çağ felsefesinde filozofların evrenin ve dünyanın oluşumuna somut maddeleri kaynak olarak görmeleri, Tanrı’yı bir asli neden olarak görmediklerini yansıtır. Tüm bunlar İlk Çağda sistemli bir ateizmden ziyade inançsızlık olarak görülen bir ateistik bakışın hâkim olduğunu göstermektedir.

Orta Çağ Batı düşüncesinde ateizmin konumuna dair net bir cevap verilemese de, bu dönemin birçok konuda ateizmin tarihine ilişkin belirleyici dönemlerden biri

³⁸ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 22.

³⁹ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/687.

⁴⁰ Ferhat Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (2005), 351.

⁴¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 38.

⁴² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 96.

⁴³ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/687.

⁴⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 98.

olduğu düşünülebilir.⁴⁵ Orta Çağ dönemi Batı’da, teolojik iddia ve önermelere karşı şüphelerin ve akılcı eleştirilerin pek bilinmediği bir inanç dönemi olarak da tanımlanır. Bu dönemdeki ateistlerin, kurumsal dinlerin baskılarından korktuklarından ötürü konuşamadıkları düşünülmektedir. Orta Çağ dönemi, ateist söyleminin oluşumuna iki açıdan zemin hazırlamıştır. Bunlardan ilki kurumsal dinlerin arasındaki tartışmalar iken ikincisi kimi muhaliflerce dinî sistemlere yönelik rasyonel ve felsefî eleştirilerin yapılmasıdır.⁴⁶ Orta Çağ Batı felsefesi, başlangıçta teolojisini Yunan felsefesine dayandırmış olsa da kilisenin siyasi bir güç olup felsefeyi dine bağlaması, felsefenin özerkliğini yitirmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Batı’da Orta Çağ felsefesinin yoğun dinsel bir muhteva barındırdığı kabul edilir.⁴⁷ Orta Çağ’ın düşünce serüveninde bilginin, varlığın ve ahlakın tüm öğretileri monoteist dinlerin özellikle de Hristiyanlığın etkisi altında kaldığı kabul edilir. Hristiyanlık dünyasında kilisenin baskıcı hegemonyasına karşı kimi zaman bazı tepkiler oluşmuşsa da bunlar açık bir şekilde dile getirilememiş ve sindirilmiştir. Bu nedenle ateizm felsefî olarak yaygınlık kazanamamıştır.⁴⁸

Yeni Çağ’da ateizm düşüncesine genel olarak bakıldığında 17. yüzyılda Rönesans ile birlikte aklî sorgulamalar ön plana çıkmış olup metafizik öğretilerin akıl ve doğa olayları ile ilgili dogmatik görüşleri ciddi şekilde eleştirilmiştir.⁴⁹ Kilisenin Orta Çağ’daki her şeyin cevabı olduğu hâkim düşüncesi yıkılmaya başlanmıştır. Bu dönemde bilginin elde edilme yönteminin kendisi bir sorun haline almıştır. Akli yetilerle açıklanmaya çalışılan doğa bilimleri gibi iddia edilen dinî gerçeklerin ve önermelerin de aynı yöntemle temellendirilebileceğine dair kanılar ileri sürülmüştür.⁵⁰ Bu dönemde akılcılıkla beraber şüphecilik de ön plana çıkmıştır. 18. yüzyılla Aydınlanma döneminde kilisenin teolojisine yönelik şüpheler zirveye ulaşmıştır. Bu dönemin “Aydınlanma Dönemi” olarak nitelenmesi de, “insanın, düşünme ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi aklı,

⁴⁵ Dorothea Weltrcke, “The Medieval Period”, *Oxford Handbook to Atheism*, ed. Stephen Bullivant - Michael Ruse (New York: Oxford University Press, 2013), 146.

⁴⁶ Weltrcke, “The Medieval Period”, 150-155.

⁴⁷ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/687.

⁴⁸ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, 353.

⁴⁹ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/688-689.

⁵⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 326.

kendi görüşleri ile aydınlatma girişimi”nden kaynaklanmaktadır.⁵¹ Fransız Devrimi’nin (1789), özgürlükçü ve hümanist getirileriyle beraber Tanrı’nın insana verdiği akıl unsuruna vurgu yapıp deistik din ve Tanrı düşüncesine zemin hazırlamıştır.⁵² Materyalizmi merkezi bir konuma alarak Yeni Çağ’da ateizmin temel ilkelerini oluşturmada Baron D’Holbach (1723-1789) adlı filozofun öncülük ettiği kabul edilir. D’Holbach, madde gerçeği dışındaki her şeyin safsata ve kuruntu olduğunu söyleyerek başta Hristiyanlık olmak üzere tüm dini ve teistik tanrı anlayışlarını reddetmiştir. Holbach’ın dinlerin ortadan kaldırılmasına yönelik mücadelesinin sebebi, dinlerin sadece irrasyonel ve yanlış olmaları değil, aynı zamanda toplumsal alanda ahlakî çöküntüye de sebep olduğunu düşünmesindendir.⁵³ Holbach’a göre, insanın mistik eğilimden dolayı ortaya çıkan din ve Tanrı anlayışı, doğanın tanınmasıyla ortadan kalkacaktır. Bu dönemde dine ve dini öğretilere karşı olan Holbach ile beraber Anthony Collins (ö. 1729), Le Mettrie (ö. 1751), Denis Diderot (ö. 1784) ve Thomas Paine (ö. 1809), gibi düşünürlerin olduğu da ifade edilebilir.⁵⁴

Doğüstü nedenlere yer verilmeden salt maddi veriler temel alınarak olaylara anlam verme ve açıklama yapma teşebbüsü modern dönemin habercisi olmuştur. Bu dönemle birlikte tartışmalar Tanrı merkezli olmaktan insan merkezli olmaya dönmüştür.⁵⁵ Modern dönem olarak nitelenen 19. yüzyılda fen bilimleri, teknoloji, sanayi ve sosyal bilimler gibi alanlardaki teknik ve bilimsel gelişmeler aynı zamanda ateizm ve din karşıtı kimselerin de bu gelişmelerden istifade ederek kendilerini birçok farklı zeminlerde savunup farklı kuram ve argümanlarla temellendirmelerine katkı sunmuştur.⁵⁶ Modern dönemdeki ateizm ile ilgili büyük gelişmelerin temeli Rönesans ve Reform hareketleriyle başlamış olup Aydınlanma dönemiyle birlikte düşünsel zemin tam olarak hazır hale gelmiştir. Bu dönemde ateizm sadece Tanrı’nın varlığına yönelik iddiaları ve delilleri reddetmekle kalmayıp Tanrı’ya isnat edilen

⁵¹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 325.

⁵² Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, 354.

⁵³ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/689.

⁵⁴ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 26-27. Bu konuda ayrıca Thomas Paine’nin deizmini anlattığı *Akıl Çağı* kitabına da bakılabilir. Thomas Paine, *Akıl Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

⁵⁵ Topaloğlu, “Ateizm”, 1/689.

⁵⁶ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, 355.

nitelikleri de ciddi anlamda eleştirip sonlu olan insan ile sonsuz olduğu iddia edilen Tanrı'nın birlikteliğinin imkânsızlığı savunulmuştur.⁵⁷ “Dini, insanın mutluluk içgüdüsünün kendi hayal gücünde tatmin etmesi” ve “insanlığın çocukluk rüyası” olarak tanımlayan 19. yüzyıl filozoflarından Ludwig Feuerbach (1804-1782), Hegelci⁵⁸ anlayıştan materyalizme yönelen bir düşünürdür.⁵⁹ Bu dönemde Modern dönem ateizminin öncüsü olan Ludwig Feuerbach ile beraber, tüm dini oluşum ve öğretilere karşı mücadele etmiş “K. Marx (ö. 1883), F. Nietzsche (ö. 1900), S. Freud (ö. 1939), E. Durkheim (ö. 1917), A. Schopenhaur (ö. 1860), J. Paul Sartre (ö. 1980), Alfred Jules Ayer (ö. 1989) ve Albert Camus (ö. 1960) gibi filozoflar modern dönem ateizmin öncüleri olmuştur.”⁶⁰ Bu düşünürlerin her biri farklı temel ve iddialar üzerine kendi ateistik düşüncelerini temellendirmiştir. Bu dönemde genel anlamda bütün dinlere karşı olmakla beraber özelde Hristiyanlık inancı ciddi anlamda eleştirilip reddedilmiştir.⁶¹ Mantıkçı pozitivist Alfred Jules Ayer'in bir bilimin olgusal bir içeriğe sahip olabilmesini ve varsayılabilmesini deneysel ve gözlemlenebilen olmasına bağlaması, onun ve diğer filozofların metafiziğe, dine ve Tanrı'ya olan yaklaşımlarının ne denli sert olduğunu göstermektedir.⁶² Bunlarla birlikte genel olarak ateizmin ne olduğu ve kısa bir tarihçesinden sonra konumuz olan yeni ateizmin ne olduğuna geçilebilir.

1.1. YENİ ATEİZM: TANIMI VE ORTAYA ÇIKIŞI

Thomas Zenk, *yeni ateizm* kavramını öncelikle şemsiye bir kavram konumunda kabul ederek 21. yüzyılın ilk on yılı boyunca Batı dünyasında çeşitli sosyal aktörleri tanımlamak için kullanılmış olduğunu ve hala da bu anlamda kullanıldığını ifade etmektedir.⁶³ Uzmanlık alanları birbirinden farklı olan Richard Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens (1949- 2011), ve Sam Harris gibi

⁵⁷ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 27.

⁵⁸ Hegelci, bu dünyayı meydana getiren ve bilimizin konusu olan nesnelerin, sonlu bireyin, insanın zihninden başka bir zihnin eseri olduğunu kabul etme, bilginin nesneleri ve dolayısıyla tüm evren mutlak bir öznenin, mutlak bir Zihin, Akıl ya da Tinin ürünü olduğunu savunan yaklaşımdır. Bununla ilgili bkz. Cevizci, “Bilinç”, 405.

⁵⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 462.

⁶⁰ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, 356.

⁶¹ Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm*, 27.

⁶² Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 27.

⁶³ Zenk, “New Atheism”, 213.

yazarlar yeni ateizm düşüncesinin öncü isimlerindendir. Bu kişiler kendilerini yeni ateist olarak isimlendirmemiş olmalarına rağmen medyada bu kişilerin yeni ateist olarak nitelenmesi sonucunda bu şekilde bir isimlendirmenin oluştuğu görülmüştür.⁶⁴ Çünkü kendilerini yeni ateist olarak tanımlamaktan ziyade, anti-teist, din eleştirmenleri ve inançsız gibi isimlerle ifade etmişlerdir.⁶⁵

Yeni ateizm ifadesini bir kalıp olarak ilk kullanan kişi Ronald Aronson'dır. Aronson, 2005'te *BookForum* adlı dergide 'Is God Still Dead' başlıklı yazısında bu ifadeye yer vermiştir.⁶⁶ Kendisi, tekrar 2007 yılında yazmış olduğu "New Atheists" adlı yazısında R. Dawkins, D. Dennett, C. Hitchens ve S. Harris'in eserlerinin son yıllarda çok satanlar listesinde olduğunu, aynı zamanda bu eserlere yönelik ciddi eleştiri metinlerinin de yazıldığını belirtir. Aronson, bu yazarların kendilerini balyoz gücüyle ve öfkeli bir aciliyetle dinsel üstünlüğün yaptığı büyüü kırmaya ve dini inancın üstesinden gelmeye adadıklarını ekler. Aronson'a göre bu yazarların eserlerinin çok okunması, Amerikalıların yaşamlarının merkezine yerleştirdikleri, hayatın her alanının eleştirel bir şekilde analiz edilip üstesinden gelinebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.⁶⁷ Daha sonra yeni ateizm kalıbı *Wired Dergisi* yazarı Gary Wolf'un, *The Church of the Non-Believers (İnançsızlar Kilisesi)* adlı makalesinde geçmiştir. Bu bildiriyle yeni ateizm kalıbı, yaygınlık ve popülerite kazanmıştır.⁶⁸ Wolf, makalesinde yeni ateistlerin, Tanrı inancına karşı saldırgan bir tavır içinde olduklarını ifade eder. Onların inanç sahibi kimselere saygı duymanın gereksiz ve boş olduğunu ve bilimle temellendirilmeyen hiçbir şeyin de savunulamaz olduğunu belirten iddialarına yer verir.⁶⁹ Yeni ateist tanımının ortaya çıkmasında, yeni ateistlerin ortak noktaları olan şu inanç etkili olmuştur: Onlar dinin sadece basitçe tolere edilmesi değil, aynı zamanda dinin etkisinin ortaya çıktığı her yerde

⁶⁴ Zenk, "New Atheism", 214.

⁶⁵ Sümeyra Turan, *Christopher Hitchens'in Ateizm Anlayışı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022, Yüksek Lisans, 2022), 4.

⁶⁶ Turan, *Christopher Hitchens'in Ateizm Anlayışı*, 6.

⁶⁷ Ronald Aronson, "The New Atheists", *The Nation*, (25 Haziran 2007).

⁶⁸ Wolf Gray, "The Church of the Non-Believers", *WIRED* (01 Kasım 2006).

⁶⁹ Gray, "The Church of the Non-Believers" (01 Kasım 2006).

rasyonel argümanlarla ona karşı konulması, eleştirilmesi ve ifşa edilmesi gerektiği inancına sahiptirler.⁷⁰

Yeni ateizmin tam olarak köklerinin nerede ve nasıl başladığı ile ilgili net bir görüş yoktur. Ancak nasıl ortaya çıktığı konusunda birçok farklı olgulara işaret edilse de yeni ateizmin oluşumuna zemin hazırlayan bazı önemli faktörlerden söz edilebilir. Bunlardan ilki sekülerleşme süreçleri, ikincisi ise 11 Eylül vb. olaylardır.⁷¹ Yeni ateizmin ortaya çıkışında önemli etkenlerden biri olarak küresel medya ve 1980’lerde iletişim devrimi olarak internetin hızla yükselişi de gösterilebilir. Hülasa yeni ateizmin popülaritesindeki artışında birçok faktörün etkili olduğu görülür. Dinin artan sosyal ve politik etkisi gibi ateizm düşüncesinde de küresel olaylardan hızlı bir şekilde haberdar olma ve koordinasyon sağlama gibi gelişmeler kendini göstermiştir. Sekülerleşme süreçleri ilerlerken bir yandan dinin gerilemesi ve dinin ortadan kalkacağı düşüncesi beklenirken 20. yüzyılın sonlarında İran Devrimi gibi olayların yaşanması insanlarda endişe uyandırmıştır. Bu tedirginlik üzerine ateist çevrelerce inancın olumsuz etkilerine yönelik ciddi farkındalıklar oluşturmuştur.⁷² Dünyanın birçok bölgesinde inanç ve dinden ilham alan terör olaylarının devam etmesi, ateist kimselerin bu farkındalıklarının ve kamuoyunun sağduyusunu etkileme kampanyalarının kabul görmesine ve ilgili çevrelerce popüler hale gelmesine vesile olmuştur. Modernite ile birlikte yeni ateizm sadece Tanrı’nın yokluğunu veya var olamayacağını tartışan felsefi bir yaklaşımdan ziyade bir dünya görüşü, bir ideoloji ve bir yaşam tarzı haline getirilmiştir.⁷³

1.3. YENİ ATEİZMİN TEMEL İDDİALARI

Buraya kadar yeni ateizmin tanımı ve ortaya çıkışı ile ilgili görüşlere yer verildi. Bu bölümde ise yeni ateizmin temel iddialarının neler olduğuna, bilimi, felsefeyi ve dini nasıl ele aldığına değinilecektir. Ayrıca bilime, dine ve felsefeye olan yaklaşımlarını belirleyen temel iddialarının dayanakları da açıklanacaktır.

⁷⁰ Victoria Bekiempis, “Why the New Atheism Is a Boys’ Club”, *The Guardian* (26 Eylül 2011)

⁷¹ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 19.

⁷² Steven Kettell, “What’s Really New about New Atheism?”, *Palgrave Communications* 2/1 (13 Aralık 2016), 1.

⁷³ Oto, *Batı’da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)*, 57.

Yeni ateistler farklı uzmanlık alanlarında olmalarına rağmen yeni ateistler düşüncelerini ortak bir paydada buluşturmışlardır. Bu ortak payda yeni ateistlerin teorik düşüncelerinin altyapısını oluşturmaktadır. Bu paydada metafizik, epistemolojik ve etik bileşenler bulunmaktadır. Yeni ateistlerin metafizik bileşeninde, hiçbir doğaüstücü gerçekliğin olmadığı inancı paylaşılr. Epistemolojik bileşende, dinî inancın kendisi ve iddialarının irrasyonel olduğunun kabulü vardır. Ahlakî (etik) bileşenin de ise ateizm gibi evrensel ve objektif olduğu düşünülen bir yaşam tarzının mümkün olduğu düşüncesi paylaşılır.⁷⁴ Yeni ateist nitelemesini yeni olmasıyla beraber Tanrı'nın varlığı veya yokluğu ile ilgili daha önceki ateistik düşünceden keskin çizgilerle ayırmak zordur. Yine de onun düşünce yapısının temelini belirleyen bir dizi önemli tema sıralanabilir: Yeni ateizm, (i) Gerçeği anlamının yegâne yolunun, aklın, rasyonelliğin ve bilimin kullanılmasına vurgu yapmaktadır. (ii) Dini inanç ve doktrinleri ise mantıksız, değersiz hatta tehlikeli olarak görmektedir. Ayrıca onlar temelde (iii) natüralist bir dünya görüşüne dayanmaktadır.⁷⁵ Bu nedenle aşağıda ilk olarak onların bilimci tavırları ve ikinci olarak da dine ve dindarlara karşı üslupları ele alınacaktır. Daha sonra ise natüralizmin görüşlerindeki etkisine değinilecektir.

1.3.1. Yeni Ateizmin Bilimci Tavrı

Yeni ateistlerin göze çarpan önemli özelliklerinden biri sürekli bilime, deneye ve gözleme atıf yapmalarıdır. Bu yönleri katı akılcılar olarak da nitelendirilmelerinde etkili olmuştur. Ayrıca bilimsel ateizm olarak nitelenen yeni ateizmde ateistler, görüşlerini bilimle temellendirip bu konuda bilimle paralel bir çizgide olduklarını, dinin ise bilimle büyük bir çatışma içinde olduğunu göstermeye çalışmaktadırlar.⁷⁶ Bilimsel ateizm, dini inançların bütün öğretilerini eleştiriden ve çözümlemeyden geçirip dinsel kurmacaların ortaya çıkışını ve bu inançların devam etmelerindeki nedenleri açıklığa kavuşturarak, dinin nasıl ortadan kaldırılacağına dair yöntemleri belirlemeyi amaç edinir.⁷⁷ Ancak yeni ateistlerin bu iddialarının tarihi verilerle pek

⁷⁴ James E. Taylor, “Yeni Ateistler”, çev. Taner Beyter, *Öncül Analitikler*, (15 Mayıs 2020).

⁷⁵ Kettell, “What’s Really New about New Atheism?”, 1-3.

⁷⁶ Emre Dorman, “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”, *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (15 Eylül 2019), 480-497.

⁷⁷ Kolektif, *Bilimsel Ateizm*, çev. Cazim Gürbüz (İstanbul: Berfin Yayınları, 2020), 20.

uyuşmadığı söylenilebilir. Şöyle ki modern bilimin kurucularına bakıldığında Kopernik, Descartes, Galileo, Isaac Newton, Robert Boyle ve J. Kepler gibi birçok dindar bilim insanının olduğu görülecektir.⁷⁸ Elbette yeni ateistler kendi iddialarını bilimsel verilerle destekleyip savunma girişiminde bulunan ilk ateist kimseler değillerdir. Ancak bilime bu denli bağlı olup bilimi kutsalmış gibi merkezi bir konuma yerleştirme girişiminde çağdaş dönemde öncü oldukları söylenebilir.⁷⁹

Yeni ateizm savunucularından R. Dawkins, bilimin sonuçlarının yüzde yüz kesin olmasa da yüzdeler oranda büyük bir paya sahip olduğunu savunur. Örnek olarak bilimde doğru sonucun yüzde 80/90 gibi olurken dinde böyle bir şeyin kesinlikle mümkün olmadığını, tüm dinî öğretilerin çelişkiler barındırdığını ifade eder. Bilimin ilerlemelerle birlikte aşamalı olarak kendini sürekli yenilediğini, dinî iddiaların ise kesinlikle hiçbir kanıt ve delile dayanmadan yüzyılların kültürünü devam ettirdiğini, bu yönüyle de bilimin dinden çok farklı olduğunu belirtir.⁸⁰ Ancak Dawkins'in bilimin zamanın ilerlemesiyle getireceği açıklamaları bir çıkar yolu gözetmesi, Plantinga tarafından, natüralistlerin geleceğe atıfla bir çıkış yolu bulmaya çalıştıkları eleştirisine maruz kalmasına neden olmuştur. Çünkü bu söylem natüralistlerin inançlarını doğrulamak için henüz izah edilmemiş bilimsel keşiflere umut bağladıklarını açıkça göstermektedir.⁸¹

Bilimi metafiziksel alandan uzak tutmak adına Stephen Jay Gould'un (ö. 2002) "bilimin işinin doğayı anlamak, dinin işinin ise ahlak konularıyla ilgilenmektir," diyerek bilim ve dini örtüşmeyen iki alan olarak nitelemesine yeni ateizmin öncü isimlerinden Victor John Stenger, *Başarısız Hipotez Tanrı* adlı eserinde karşı çıkmıştır. Stenger, dinlerin ahlaki konuları aşan işlerle uğraştığını, doğa, bilim ve fizik gibi alanlarda da hükümlerde bulunduğunu belirtir. Bilimin sadece gözlemlenebilirler hakkında değil, aynı zamanda ahlakî konularda da söz sahibi olduğunu belirtmektedir.⁸² Stenger, yeni ateizmin mesajının son derece açık olduğunu, mantıksız inancın son derece saçma, tehlikeli ve insan ırkının eninde

⁷⁸ Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 25.

⁷⁹ Dorman, "Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", 493.

⁸⁰ Miri Adam, "Dawkins & Krauss- Din ile Bilimin Farkı", *YouTube*(26 Ağustos 2013), 00:01:03-00:02:35.

⁸¹ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 46.

⁸² Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 11-12.

sonunda bir gün onu terk edeceğini düşündüğünü söyler. O, bilimin akıllı, pratik ve entelektüel başarısıyla kanıtlanmış asil konumda olduğunu, dini ise insanlığın gerilemesine neden olan, sonsuza kadar süremeyecek entelektüel ve etik bir hastalık olarak görür. Stenger, bilim için insanın evreni ve kendimizi anlama kapasitesinde bir sınır görmediğini ve Tanrısız yaşamın, kaderimizin tayincisi olduğumuz anlamına geldiğini söyler.⁸³

Stenger, bilimin doğaüstünü incelemediğini ve doğaüstü iddiaların sınanamaz olduğuna yönelik tüm iddia ve olguları yanlışlamaktadır.⁸⁴ O, Tanrı'nın varlığına yönelik daha önceki dönemlerde bilimsel kanıtlamaların bazılarının belirli bir güce sahip olduğunu söyler. Ancak yakın zamandan itibaren kümülatif bilginin bu akıl yürütmeleri sadece elemekle kalmadığını, çoğunluğunu Tanrı karşıtı argümanlara dönüştürdüğünü ileri sürer. Ona göre, bilimin Tanrı ile ilgili bir şeyler söyleyemeyeceği iddiaları da açıkça çürütülmüştür.⁸⁵

Richard Dawkins, kilisenin öne sürmüş olduğu iddia ve öğretilerinin, bilimsel verilerle çatışması durumunda bilimi, âlemin nasıl meydana gelmiş olduğu ve âlem düzenin nasıl devam ettiği gibi sorularla muhatap kılıp sınırlandırdığını, diğer yandan dini de ahlakî yaşantı ve değerlerin temeli sayarak dini, bilimin yetki alanından uzak tuttukları söylemlerinde gerçekçi olmadığını dile getirir. Çünkü kilisenin, bilim ve din alanlarının çizgisini gözetmeyip birçok yerde bilimin alanında kendine yer edinmeye çalıştığını ifade eder. Örnek olarak kilisenin ve Alvin Plantinga'nın "Tanrı'nın suretinde yaratılmış" öğretisiyle insanın yaratılmışlar içinde değer ve kıymet sahibi olduğu iddiasını evrimci bilimin verileriyle uzlaştırmaya çalışma yanlışını öne sürer. Dawkins, dinî inançların bilimin araştırma kümesinde olmadığı iddialarını da alçak bir çıkarıcı hilesi olarak tanımlar.⁸⁶

Yeni ateistler gerçeklik kavramını değişmezlik ve mutlaklık anlamlarında kullanırlar. Bilimsel olarak değişmez ve mutlak gerçekler olsa da ancak her hipotez, bilimsel ifade ve teori için bunun söz konusu olabileceği malum değildir. Gerçekliğin

⁸³ Victor John Stenger, "What's New About The New Atheism?" (2010).

⁸⁴ Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 27.

⁸⁵ Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 46.

⁸⁶ Daniel C Dennett, "Dine Dair Evrimci Bir İzah", çev. Rahim Acar, *Din Felsefesi Seçme Metinler*, ed. Michael Peterson vd. (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 684.

bilim olduğu tezini savunan yeni ateistler, aynı zamanda bilimi ve evrimi eşit kabul etmişler. Çünkü yeni ateistlere göre evrim bir mutlak ve değişmez gerçeklik olarak kabul edilir. Böylelikle bilimin değeri, evrimin değeri ile bir kabul edilmiştir.⁸⁷ Onlar deneysel sahada olmayan hiçbir şeyin varlığını kabul etmediklerinden Tanrı kanıtlamalarına dair tartışmalara mesai harcamanın da gereksiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. İnsanın, Tanrı ve din kavramları ile ilişkisinde genetik, zihinsel temeller aradıkları -ki buna Dennett'in kapsamlı temellendirme yapmaya çalıştığı- söylenebilir. Dennett, dinin evrimsel süreçte varlığını devam ettiren fizyolojik genler gibi kültürel oluşumların aktarılmasıyla meydana geldiğini savunur.⁸⁸

Yeni ateistler, bilimle sadece dini çürütüp atıl duruma getirmeyi değil, aynı zamanda bilimle bir dünya görüşü oluşturup yeni bir hayat tarzı inşa etmeyi amaçlamaktadırlar. Bilimsel teorilere çok başvururlar, özellikle de en çok başvurmuş oldukları teori, Darwinci evrim teorisidir. Öyle ki yeni ateistlere göre evrim teorisi sadece doğadaki canlılığın ve hayatın nasıl başladığını ve devam ettiğini açıklamakla kalmaz, aynı zamanda ahlak ve doğaüstü inançların da nasıl oluştuğuna izahat getirir.⁸⁹ Yeni ateistlerce evrensel bir gerçeklik olarak ele alınan Darwinizm, ister kabul edilsin ister kabul edilmesin Tanrı'yı ve tüm doğaüstü güçleri dışlayan elimizde bulunan tek bilimsel dünya görüşü olduğu savunulmaktadır.⁹⁰ Yeni ateistlerin, bilimin var olan her şeyin temelini oluşturduğunu, hatta neyin gerçekte var veya yok olduğunun da ancak bilimle ölçülebileceğini savunmaları bilime nedeli bağlı olan materyalist zihniyette olduklarını göstermektedir. Yeni ateizm inanca, dine ve Tanrı'ya karşı farklı bir bakış kazandırarak aslında ateizmin sadece bir inançsızlık olarak değil aksine bir yaşam tarzı ve felsefesi olarak görülmesi gerektiğini ileri sürer.⁹¹ Yeni ateizmin iddialarından ateizmin sadece Tanrı'nın varlığına karşı inançsızlıktan ziyade Tanrı'nın var olmadığı bir hayatın iddiasını yaşama inancı taşıdığı söylenilebilir. Yeni ateistlerin tüm iddialarının temelini bilim üzerine oluşturdukları anlaşılmaktadır. Öyle ki bilimi kendilerine kutsal bir mabet ilan ettikleri ifade edilebilir. Çünkü tüm olay ve olguların gerçekliklerinin ancak

⁸⁷ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 33-34.

⁸⁸ Dennett, *Breaking the Spell*, 25.

⁸⁹ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 42.

⁹⁰ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 34.

⁹¹ Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", 131.

bilimle anlaşılabilceği düşünceci temel düstür kabul edilmiştir. Evrene, bilime, canlıya ve daha birçok konuya dayanak ve alt yapı olarak her zaman evrimsel bir açıklama çabası içinde oldukları da görölür. Açıklanmaya ihtiyaç duyulan, bilimin cevap veremediği kimi konularda bu bakış açısının (evrim teorisi) uygun bir cevap ortaya koyana kadar temel prensip olarak susmak ve araştırmak tutumu kabul edilir. Sam Harris, kimi zaman bilimin çözemediği, gerçeğe bilişsel anlamda belirli seviyede ulaşılammama durumları olsa da bunun dine yönelmeyi gerektirmediğini ve bunun asla dine boş bir alan fırsatı tahsis etmediğini belirtmektedir.⁹²

Yeni ateistlerin, temel iddialarının toplamında bilime olan bağlılıkları, bilimin tüm iddialarının temelini oluşturduğu anlaşılmmaktadır. Öyle ki bilimi kendilerine kutsal, yanlışlanamaz ve mutlak gerçeklik olarak kabul ettikleri görölmektedir. Dini ise psikolojik ve sosyolojik gibi etmenlerden ortaya çıkan ve zamanın ilerlemesi ile kurumsal bir hal almaya başlayan kanıtsız, uydurmalar olarak nitelemektedirler. İnsana ve insanlığa ciddi şekilde zarar veren öğretiler bütünü olarak kabul edilen dinin, kimi çevrelerce toplumu istismar etme ve toplumu en doğal yaşam haklarından dahi mahrum bırakmaya bir araç kılındığı kabul edilir. Dinin ortadan kaldırılmasını gerektiren asıl sebep ise onun kanıta dayanmayan, uyduruk şeyler olmasıdır. Bunun için sadece bilimsel alanda değil, siyasi ve sosyal gibi tüm alanlarda mücadele edilmesi gerektiği öne sürölür.

1.3.2. Yeni Ateizmin Üslubu

Yeni ateistleri belirleyen bir diğer nitelikleri de onların üsluplarıdır. Onlar sadece inanç sahibi kimseleri değil, aynı zamanda bilimsel olmayan ve bilimin kapsamına girmeyen şeylere itibar eden tüm kesimleri de küçümseyen bir üslupla eleştirmektedirler. Sahip oldukları saldırgan üsluplarının doğru olduğunu, hatta ahmakça bir hayat yaşayan inanç sahibi kimselere karşı böyle olunması gerektiği iddiasındadırlar.⁹³ 21. yüzyılın başlarında ateizmi savunma biçimleri, bilime olan kesin bağlılıkları, dine ve din müntesiplerine karşı sert tavırları ile özellikle Dawkins, Dennett, Harris, Hitchens gibi kimseler yeni ateistler olarak anılmışlardır. Yeni

⁹² Dennett vd., *Dört Atlı*, 112.

⁹³ Dennett vd., *Dört Atlı*, 68.

ateistler, kendi ilkelerine pasif bir şekilde inanmakla kalmayıp diğer insanların da Tanrı'yı, dinleri ve inançları inkâr etmelerini gerçekleştirmek ve dünyayı bütün dini, inanç ve uygulamalardan kurtarmak adına topyekûn bir mücadele vermelerini sağlamak için aktif şekilde çalışırlar.

Örneğin Harris, *İnancın Sonu* adlı eserinde kanıtsız olarak inanmanın değersiz ve tehlikeli olduğunu,⁹⁴ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*'nda Tanrı'ya inanmanın bir hata ve yanılsama olduğunu,⁹⁵ Dennett, din-inanç gibi kutsal kabul edilen şeylerin büyüsünü bozmak gerektiğini⁹⁶ düşünür. Bütün bunlar yeni ateistlerin belirgin fikirlerini ve kendilerinden önceki ateistlerden farkını bize göstermektedir.

Yeni ateistlerin, dine ve dindarlara karşı mücadele etmede saldırgan bir tavra bürünmeleri aynı zamanda kendilerinin *militan ateist* olarak nitelenmelerine neden olmuştur.⁹⁷ Militan ateizm olarak amaçları sadece dinî öğretilerin yanlışlığını ortaya koymak değil, aynı zamanda toplum hayatında tehlikeli ve zararlı bir unsur olan dinin, ortadan kaldırılması gerektiğidir. Çünkü dini, insanların doğru bilgiye ulaşmasını engelleyen, savaşların ve tüm olumsuzlukların temel nedeni olarak tasvir ederler. Yeni ateistler dinin sadece eski dönemlerden kalma, yanlış ve uyduruk bilgiler bütünü olmadığını, aynı zamanda birey, toplum ve gelecek nesiller için büyük bir tehlike arz ettiğini de savunurlar. Toplum ve birey için tehlikeli olan bu öğretilere de bugünün dünyasında yer verilmemesi gerektiği konusunda mücadele ederler.⁹⁸ Yeni ateistlerin dinlerin insanlık tarihine hiçbir faydalarının olmadığı ve insanlığa sadece kötülük getirdiği söylemleri, tarihsel verileri görmezden gelerek tarihsel gerçeklere uymayan iddialar ileri sürdükleri söylenebilir.⁹⁹ Çünkü günümüzde ve tarihte dinin, hem birey hem de toplum için nice faydalar sağladığı açıkça görülmektedir. Bilimin, bilgi edinmenin tek yolu olduğunu savunmaları yönüyle katı ampiristler olduklarını da söyleyebiliriz.

⁹⁴ Harris, *İnancın Sonu*, 59.

⁹⁵ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 13.

⁹⁶ Dennett, *Breaking the Spell*, 15-17.

⁹⁷ Yağcı, *Çağdaş Din Felsefesi Problemi Olarak Yeni Ateizm*, Sam Harris Örneği, 20.

⁹⁸ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 36.

⁹⁹ Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 24.

Yeni ateistlerin, savunmalarında ve muhataplarına karşı tavırlarındaki sert tutumlarının nedeni, inanç sahibi kimselerin temel iddialarına karşı hareket edebilmenin ve bir şeyler söyleyebilmenin ancak bu yolla mümkün olduğuna inanmalarından kaynaklanmaktadır. Buna gerekçe olarak da inanç sahibi kimselerin kendi inanç kalelerine çekilip, bulunduğu konuma tüm yönleriyle saygı duyulmasını beklmelerinden ötürü bunun kaynaklandığını savunurlar. Dindarların, inanç sahibi olmayan kimseler hakkında tüm yargılarda bulunabilirken kendileri eleştirilip inançları ile ilgili konuşulduğunda ise kimsenin inancının sorgulanamaz kabuğuna çekildiklerini dile getirmektedirler. Dennett'ın konuyla ilgili şu ifadelerine yer verilmesi konuyu daha anlaşılır kılacaktır:

“...değişiklikler yaptım ve düzelttim ve düzelttim ama sonunda daha iyi işe yarar hale gelmedi çünkü hala kaba ve saldırgan olmak suçlamasıyla topa tutuluyordum. Ve sonunda ne yaparsam yapayım kazanamayacağımı anladığım an geldi. Bu aptalca bir girişimdi, en baştan itibaren. Dinler, onlarla eleştirel biçimde karşıt fikirde olmayı kaba olmadan gerçekleştirebilmeniz için imkânsız olacağı şekilde uydurulmuştur.”¹⁰⁰

Yeni ateistler, dinlerin küresel çapta bu denli etkin oluşuna ciddi anlamda büyük bir öfke duyarlar. Sadece teizme ve teizmin tanrısına karşıt olmakla kalmayıp bilimsel olmayan hiçbir inanca ve öğretiyeye de itibar edilmemesi gerektiğini önemle konu edinirler. Tanrı'nın varlığı ile ilgili iddiaları analitik ve deneysel açıdan değerlendirdiklerinde Tanrı'nın varlığının olumsuz ve sonuçsuz olduğunu dile getirirler. Gerekçe olarak iddia edilen niteliklerin, ampirik bir tecrübeden geçilmeden kabul edildiğini, bunun durumu olumsuz kılarak analitik çerçevede kabul edilemeyeceğini öner sürerler. Özellikle Dawkins bu noktada W. Lane Craig ve Alvin Plantinga'yı eleştirir. Teist iddiaların herhangi bir tecrübeye ve bilimsel dayanağa başvurmadan dogmatik kabullerden ileri geldiğini savunmaktadır.¹⁰¹ Yeni ateistlerin kendi iddialarını daha radikal bir şekilde dillendirmeleri, dinlere ve dinlerin tanrılarına umarsız saldırıları, geleneksel ateizmden en belirgin ayırıcı nokta olduğuna değinilmişti. Belki de 'yeni' olarak tanımlanmalarında bu farklılığın büyük bir katkı payı vardır. Bu belirgin farklılıklarının yanında tartışmalarını kimi zaman

¹⁰⁰ Dennett vd., *Dört Atlı*, 67-68.

¹⁰¹ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 20.

felsefî bir zeminden ziyade bilimsel çerçevede yürütüp din ve Tanrı inancının gereksizliğine atıf yapmaları, gelir. Hülâsa yeni ateizmin bilime olan bu denli bağlılığı en önemli özelliklerindendir. Felsefeden ziyade bilime bağlılık, bilimin diğer tüm bilgi kaynaklarından ve öğretilerinden daha güçlü olduğunu kabul ederler. Dinin tüm olumlu tarafları görmezden gelinerek olumsuz tarafları öne çıkartılır. Tanrı'nın bilim açısından var olmamasının kesine yakın iddiası gibi tüm düşünceler, savunucularının yeni ateizm çatısı altında olmalarını sağlamıştır.¹⁰² Dawkins, dinin ve din temsilcilerinin kendine güvenen, aşırı bir gurur içinde olduklarını, bilimin ve bilim insanlarının ise mütevazı bir alçakgönüllülük içinde oldukları iddiası şu ifadelerinden anlaşılmaktadır.

“...dinle bilimi karşılaştırdığımızda, alçakgönüllülük ve aşırı gurur meselesi de vardı. Din burada dikkat çekici bir aşırı kendine güven ve müthiş tevazu eksikliği ile suçlanmaktadır. Genişleyen evren, fizik kanunları, ince ayarlanmış fizik sabitleri, kimya kanunları, evrimin değirmenlerinin yavaş öğütüşü: tüm bunlar, zamanın 14 milyar yıllık enginliğinde bizim var olmamızı gerektirecek şekilde kurulmuştu. Berbat suçlular olduğumuz ve günahla doğduğumuz şeklindeki itiraf bile bir tür ters yüz edilmiş kibirdir. Ahlakî davranışlarımızın bir tür kozmik anlamı olduğunu varsaymak, sanki Evrenin yaratıcısının bizim kara lekelerimizin ve yıldızlı pek iyilerimizin çetelesini tutmaktan daha önemli işleri yokmuş gibi düşünmek ne kadar da büyük bir kendini beğenmişliktir. Tabii ki evren tamamen benimle ilgili olmalıdır. Bu, tüm kavrayışı aşan bir kendini beğenmişlik değil midir?”¹⁰³

Richard Dawkins'in bu ifadelerinde dini yapı iddialarının kesinliğini eleştirirken dinin aksine bilimin böyle olmadığını, bilimin kümülatif bir yapı olup aşamalı bir kanıtsal bilgiler bütünü içerdiğini söylemektedir. 2007'de Dennett, Dawkins, Hitchens ve Sam Harris'in de aralarında bulunduğu yeni ateist yazarlar Dawkins'in yukarıdaki düşüncesine paralel bir söyleşi yaptılar. *Dört atlı* olarak da nitelenen bu kimseler ateistler tarafından *Kıyametin Dört Atlısı* olarak nitelenmektedirler. Bu nitelemenin nedeni ise görüşleri arasındaki paralellik ve uyumdur.¹⁰⁴ Bu yaptıkları söyleşi, kayda alınıp videosu internet ortamında da

¹⁰² Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 23-24.

¹⁰³ Dennett vd., *Dört Atlı*, 26-27.

¹⁰⁴ Dennett vd., *Dört Atlı*, 13.

yayımlanmıştır.¹⁰⁵ Söz konusu söyleşideki öncü isimler yeni ateizmin temel iddiaları ile ilgili birçok şeyi dile getirmişlerdir. Yeni ateizmin temel iddialarının ve hedeflerinin neler olduğunu anlama adına çoğu zaman kendi ifadelerine başvurulması makuldür.

Dawkins, dini kaynaklarda ve dini liderlerin buyurgan kesin ifadelerine örnek olarak Hristiyan dininde evrenin yaratılışı ile ilgili İsa'nın doğumundan önce 4004'ün Ekim 22'si gibi kesin bir kabulün olmasını, dinin veya din liderlerinin keyfi bir yaşam kuralları oluşturduğuna misal verir. Daha sonra İranlı Ayetullah el-Uzma Seyyid Muhammet Rıza Musavi Golpaygani'n *İslâm'ın Veciz Emirleri* adlı eserinin Meseleler bölümünde bebeklerin sütanneliğiyle ilgili ayrıntılı kurallarına değinir: “Bir adamın babasının karısı, babasının sütüyle bir kıza sütannelik yaparsa, bu adam bu kızla evlenemez. ‘Babasının sütü mü?’ Ne? Sanırım bir kadının kocasının malı olduğu bir kültürde ‘babanın sütü,’ onlara bize geldiği kadar garip gelmiyordur.” Din liderlerinin, cömert bir serbestlikle dini emirleri, diğer insanlar üzerinde uyguladıkları sınırsız bir güç otoritesine, hatta işkence ve ölüm uydurmalarına dönüştürdüklerini belirtmiştir. Dawkins, konuşmasının ilerleyen bölümlerinde dinin aksine bilimin hiçbir zaman delile ve kanıta dayanmayan iddialarının olmadığını, bilmediği noktalarda araştırmalar yaptığını ve bilimin din gibi hiç kimsenin buyruğu altında olmadığını söyler.¹⁰⁶

Dawkins, dindar kimseler ile ilgili değinmek istediği bir konu da “kanıtına sahip olmadıkları ve hiçbir zaman da olamayacakları son derece ayrıntılı detaylar ileri sürerken sahip oldukları kibirli güvendir.”¹⁰⁷ Dawkins konuşmasının bir bölümünde “ahlak ve yaşam standartları akıllı tasarımlar oluşturabilirler; hayali varlıkların aksine gerçekten de var olan, gerçek, yaşayan insanların yaptığı tasarımlar” dır,¹⁰⁸ iddiası yeni ateizmde, ahlakî yaşamın oluşumuna, nelerin referans alınması gerektiği ile ilgili bizlere bilgi vermektedir.

¹⁰⁵ “Mahşerin 4 Atlısı - (Richard Dawkins, C.Hitchens, S.Harris, D.Dennett)”, haz. Belgeselzaman, *YouTube* (29 Ağustos 2014).

¹⁰⁶ Dennett vd., *Dört Atlı*, 28-29.

¹⁰⁷ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 60.

¹⁰⁸ Dennett vd., *Dört Atlı*, 50.

Sam Harris, dinin zararlılığının ve tehlikesinin tesadüfî olmadığını, aksine dinin, kanıtsız inanca dayalı olmasından kaynaklandığını öne sürer. Dine yönelik bu eleştirideki en önemli husus, inancın rasyonel ve ampirik olmayan, haksız, dogmatik ve hoşgörüsüz olarak kabul edilmesidir. Sonuç olarak Harris, inancı son derece tehlikeli ve sorunlu olarak algılar. Bu nedenle dinin ortadan kalkması ve kaldırılması gerekliliğini *İnancın Sonu* adlı eserinde savunmuştur.¹⁰⁹ Sam Harris'in şu ifadelerine bakıldığında da dinlere ve inançlara olan bakışı daha net bir şekilde anlaşılabacaktır:

“Dinsel inanç, zihin gücümüzün tavizsiz kötüye kullanımı açısından eşi benzeri olmayan bir kültürel ufuk noktasıdır: Ötesine geçildiğinde mantıksal tartışma imkânsız hale gelir. Her gelen kuşağa baştan yutturulduğunda, dünyamızın ne kadar gereksizcesine karanlık ve vahşet dolu bir geçmişe teslim edildiğini görmemizi engeller.”¹¹⁰

Tüm bunlardan hareketle yeni ateist düşüncesinde dinin kendisi, iddiaları ve tüm öğretilerinin uyduruk ve asılsız iddialar olarak nitelendiği görülmektedir. Yeni ateizme göre dinin kanıt istememesine karşın bilimin kanıtlarla ilerlediğini, materyalist bakış açısının, kozmolojiden insan bilincine kadar tüm tecrübelerimiz için makul bir açıklama yaptığını, bu açıklamalarda ise ne Tanrı'ya ne de doğaüstü hiçbir güce gerek duyacak bir boşluk bırakmadığı savunulur.¹¹¹ Bilimin ulaşamadığı veya cevaplayamadığı karmaşık, derin ve anlamlı soruların olması durumunda da insanların bu soruların cevaplarını dinde bulabileceklerini düşünmemeleri gerektiği ileri sürülür.¹¹²

1.3.3. Yeni Ateizmin Natüralist Perspektifi

Yeni ateist temsilcilerinden Dawkins ve Dennett gibi bilim adamları ve felsefecilerin evrim teorisini merkezi konuma almaları natüralist felsefeye ne kadar yakın olduklarını göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi dine ve felsefeye olan yaklaşımlarını belirleyen temel iddialarının dayanağı, natüralizm perspektifinden kaynaklanmaktadır. Natüralizmin tanımına baktığımızda bu yakınlık

¹⁰⁹ Zenk, “New Atheism”, 213.

¹¹⁰ Harris, *İnancın Sonu*, 27.

¹¹¹ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 19.

¹¹² Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 88.

derecesi daha iyi anlaşılacaktır. Evren içindeki bütün nesnelerin ve bütün bu nesnelerin görünüşlerinin bilimsel metotla incelenmesidir. Başka bir tanımlamayla her şeyin *doğa*'nın bir parçası olduğu ve her şeyin ancak doğa bilimlerinin metodolojisiyle açıklanabileceği savunulur.¹¹³ Natüralist felsefe anlayışı, 'ilk felsefe' olarak nitelenen duyu deneyimi ve ampirik bilime dayanmayan meşru bir felsefî düşüncenin olamayacağını savunur. Buna göre deneye ve bilime dayanmayan İlk Çağ felsefesinin de kabul edilemeyeceğini öne sürer. Örneğin tarihte felsefeci olarak ampirik bilimlere dayanmadan Platon'un ve Aristoteles'in yürüttüğü *a priori* soruşturmalar mevcuttur. Söz konusu bu önermelerin, ampirik bilimle çatışır görünmesi durumunda, felsefenin tam anlamıyla bilime boyun eğeceği ve bilimin sonuçlarının geçerli olacağı düşüncesi yeni ateistlerce kabul edilir.¹¹⁴ Natüralizmin klasik felsefe karşıtı iddiaları, naturalizm düşüncesini bilimci kişi açıklamasına sahip bir felsefeye matuf kıldığına işarettir. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere yeni ateistlerin bilime ve evrime olan vurgularından temel dayanaklarının natüralist felsefe olduğu anlaşılıyor. Böylelikle yeni ateistlerce felsefenin de bilimin bir devamı niteliğinde görüldüğü söylenebilir.¹¹⁵ Bunlarla birlikte genel olarak yeni ateistlerin temel iddia ve dayanaklarının neler olduğunun ve neleri amaçladıklarının anlaşıldığı söylenebilir.

1.4. YENİ ATEİZM SAVUNUCULARI

Yeni ateizmin 21. yüzyılda bu denli yankı uyandırmasını sağlayan temsilcilerinin kimler olduğu bilinmesi, konunun çerçeveli bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Yapmış oldukları çalışmalar ve yazdıkları kitaplarla yeni ateizmin geniş kitlelerce tanınmasını, insanların ateist inançlarını korkusuz ve özgürce dile getirebilmelerini sağlamışlardır. Bu kimseler, yukarıda da ifade edildiği gibi başta *ateizmin dört atlısıyla* tanınan Harris, Dawkins, Hitchens ve Dennett gelmektedir. Bunların dışında fizikçi ve felsefeci Victor John Stenger (ö. 2014), fizikçi, kozmolog Lawrence M. Krauss, Jerry Allen Coyne gibi birçok kimse vardır.

¹¹³ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 28.

¹¹⁴ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 19.

¹¹⁵ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 22.

Çalışmanın birçok yerinde, bu kimselerin eserlerinde belirtmiş oldukları düşünceleri ele alınacaktır. Aşağıda öncelikle bu dört atlı olarak bilinen isimler kimler olduğuyla ilgili bazı ayrıntılara bakılacaktır.

1.4.1. Sam Harris

Yeni ateist hareketin dört atlısı olarak kabul edilen Harris, 9 Nisan 1967 tarihinde ABD'nin Los Angeles şehrinde dünyaya gelmiştir. "Eleştirel düşünmeyi teşvik etmek ve dünyamızdaki dogmatizm, hurafe ve bağnazlığın etkisini aşındırmak"¹¹⁶ olan *Project Reason*'ın kurucu ortağıdır. Nörobilimci ve psikiyatrist olan Harris, 2009 yılında California Üniversitesi'nde Prof. Dr. Mark S. Cohen danışmanlığında bilişsel nörobilim alanında doktora derecesini almıştır. Doktora konusu, *bilimin insanî değerleri belirleyip belirleyemediği* sorusu üzerinedir. Ahlâk ve maneviyatın insanın beyin ve sinir sistemindeki durumunu beyin aktivitelerinin görülmesine yardımcı olan bir tıbbi görüntüleme cihazı ile inceleyerek sonuçlarını *Ahlâkın Coğrafyası: Bilim, İnsanî Değerleri Nasıl Belirler?* isimli kitabında yayınlamıştır.¹¹⁷ Sam Harris'in yazılarında ve katıldığı tartışma programlarında özellikle üzerinde durduğu konular din karşıtlığı, dinsel şiddet, nörobilim, meditasyon tecrübeleri ve akılcılık gibi birçok farklı alanları kapsamaktadır. En bilindik eseri olarak *İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği* çalışmasında inanç ve mantık ilkelerinin birbirlerinden uzak ve uzlaştıramayacak iki alan olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. 11 Eylül 2001'de İkiz Kule saldırıları gibi olaylar üzerinden dinlere ve inanç sahibi kimselere karşı olan öfkesini eserine de yansıtmıştır.¹¹⁸ Sam Harris, dinî doğmacılığın, güvenilir bilginin ortaya çıkmasını engellediğini ve insanları birbirlerinden uzaklaştırıp ötekileştirdiğini savunmaktadır. İnanç sahibi kimselerin, dinin insanları birleştirici gücüne atıf yapmakla tehlikeli ve trajikomik bir hal aldıklarını söyler. Çünkü dinin, insanları birleştirmekten ziyade gruplaştırdığını, eğer gruplaşmanın olmadığı durumda ise toplumun ahlakî çöküntüye gireceği iddiasıyla korkuttuklarını iddia eder.¹¹⁹ İnanç sahibi insanların herkesin bir olmadığını, tıpkı bir yelpazenin kanatları gibi kiminin hoşgörü ve manevi olgunlukta

¹¹⁶ The 50 Top Atheists In The World Today, "Sam Harris" (10 Ocak 2023).

¹¹⁷ Oto, *Batı'da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)*, 37.

¹¹⁸ Harris, *İnancın Sonu*, 253.

¹¹⁹ Dennett vd., *Dört Atlı*, 61.

iken kiminin de kâfirliği bitirme adına yapamayacağı kötülüğün olmadığını öne sürer. Hülâsa ılımlı dindarlarla beraber, aşırı dincilerin de var olduğunu, sadece aşırı dincilerin fikirlerinin tehlikeli ve zararlı olmadığını aynı şekilde ılımlı dincilerin, başkalarının inancına hoşgörü ile yaklaşılması fikrini de tehlikeli görmektedir. Çünkü her insanın Tanrı konusunda dilediğine inanmakta özgür olması gerektiği düşüncesinin, masumane görünen en büyük tehlikelerden biri olduğunu belirtir.¹²⁰

Sam Harris'in dinin asılsız ve uydurma olduğu, hatta dinin insanlık tarihine sosyal, siyasi ve bilimsel hiçbir pozitif katkısının olmadığı iddiası, dine topkeyün bir karşıtlık içinde olduğunu göstermektedir. Harris'in şu ifadelerine bakıldığında bu durum açıkça anlaşılmaktadır:

“...dinsel inancın bir tür *kutsal* insanlık geleneği olduğu, dolayısıyla iddialarının uçukluğu ve kanıtlarının kıtlığı açısından kendine özgü bir konumu olmasının doğal olduğu fikri, yüceltmek için fazla canavarcadır. Dinsel inanç, zihin gücümüzün tavizsizce kötüye kullanımı açısından eşi benzeri olmayan bir kültürel ufuk noktasıdır, ötesine geçildiğinde mantıksal tartışma imkânsız hale gelir her gelen kuşağa baştan yutturulduğunda, dünyamızın ne kadar gereksizcesine karanlık ve vahşet dolu bir geçmişe teslim edildiğini görmemizi engeller.”¹²¹

Harris “gerçekte, İbrahimci dinler tarafından hayal edilen türde, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve yardımsever bir ilaha kapıyı kapatmak için çok fazla şey,”¹²² söylemenin gerekmediğini ifade eder. Devamında Tanrı'nın, ikizlerin anne karnında iken anneyi ısırmasıyla ikizlerin mikrosefali hastalığına¹²³ yakalanmalarına neden olan sivrisineğe, engel olmaması örneğini vererek iddiasını temellendirmeye çalışmıştır. Harris, inanç sahibi teist kimselerin iddia ettikleri gibi her şeyi gören ve her şeyin bilen, salt iyi olan bir Tanrı'nın yeryüzünde olan kötülükleri engellememesinin, teistlerin iddialarıyla bağdaşmadığını savunur. Harris'in kötülük ile ilgili bakış açısında klasik ateizmin savunusu görülmektedir. Ancak kötülüğün gerçekte ne olduğu veya ne olmadığı, kötülüğün özgür iradenin bir gereği olduğu

¹²⁰ Harris, *İnancın Sonu*, 16.

¹²¹ Harris, *İnancın Sonu*, 27.

¹²² Dennett vd., *Dört Atlı*, 61.

¹²³ Mikrosefali, bebeğin beyнинin hamilelik sırasında olması gerektiği gibi gelişmemesi ya da doğduktan sonra büyümenin devam etmemesinden bebeğin kafasının beklenenden daha küçük olan nörolojik gelişim bozukluğudur.

gibi birçok karşıt cevabın olması Harris'in, Tanrı'yı olumsuzlaması için pek derinlemesine bir iddiaya sahip olmadığı söylenebilir. Onun, başta İslâm dini olmak üzere genelde ise din düşmanlığına kendini adadığı görölmektedir. *İnancın Sonu* adlı eserinde genelde tüm inançları hedef aldığını söyleyip inançlar arasındaki farklılıkların da göz ardı edilemeyeceğini belirtir. Örneğin bir Jainist'e¹²⁴ olan karşıtlığıyla aşırı dindar İslâmcı kimseye karşıtlığının bir olmadığını söyler.¹²⁵

Harris, dini kökenli olan tüm saldırı ve terör olayları sosyolojik ve psikolojik nedenlerden ziyade dinin özünde aramaktadır. Dinin, ortadan kaldırılarak tüm kötü sonuçlarından toplumun arındırılacağını aynı zamanda insanların manevi boşluklarının giderilmesine katkı sağlayacağını düşünmektedir. Harris, başta İslâm dini olmak üzere diğer tüm dinlerin temelde yumuşak ılımlı bir ideolojiye dönüştürölmesi adına “belki de Batı, dışarıdan bir baskı uygulayarak bir dönüşüm geçirmeye zorlayabilir” düşüncesinin abartılı olmadığını ifade etmektedir. Harris'in içinde yaşadığı toplumu ve toplumun geleceğine yönelik çıkarıcı fikirleri, ülkesinin kimi politikalarını eleştirse de iyi niyetli politik kararlar alması sonucu oluşan sivil zayıatın kaçınılmaz olduğunu düşünmesiyle Harris'in felsefi düşünceden ziyade politik bir eylem içinde görüldüğü söylenebilir.¹²⁶

1.4.2. Richard Dawkins

Richard Dawkins, 26 Mart 1941 yılında Kenya'nın Nairobi şehrinde dünyaya gelmiştir. Dawkins'in uzmanlık alanı biyoloji ve etolojidir. Etoloji, hayvan davranışlarını doğal ortamlarında deney ve gözleme tabi tutulmadan karşılaştırılmalı olarak inceleyen bilim alanıdır.¹²⁷ Dawkins, Darwinizmi ateistik bir teori veya ateistik bir dünya görüşü olarak ifade eden ve bunu savunan en önemli isimlerden biridir. Öyle ki evrim teorisinin vaizi olarak nitelenmiştir. Gen ile ilgili ilk ve en sistematik etolog olarak nitelenmesinde hayvan nesillerinin, geleceğe ulaşmasını

¹²⁴ Jainizm, Hindistan'da yaklaşık M.Ö. VI. yüzyılda ortaya çıkan ve Hinduizm'den ayrılan dini yapılardan birisidir. Hinduizmin vedanta kültürüne bir tepki olarak ortaya çıkan Jainizm, aslında dini bir ifrat hareketidir. Jainizmin temelinde hiçbir canlıya zarar vermemek vardır. Detaylı bilgi için Bkz: Mehmet Aydın, “Jainizm”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005), 347.

¹²⁵ Harris, *İnancın Sonu*, 115.

¹²⁶ Harris, *İnancın Sonu*, 159-161.

¹²⁷ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Etoloji” (Erişim 03 Mayıs 2024).

sağlayan taşıyıcı makinelerin genler olduğu düşüncesidir.¹²⁸ Yeni ateist hareketin dört atlı grubunun en bilindik ve yaşayan en etkili ateistidir. Yazmış olduğu eserler ve çalışmalarla evrimsel biyolojiyi ve Darwinciliği insanlara tanıtan en önemli isimdir. Özellikle *Tanrı Yanılgısı*, *Gen Bencildir* ve *Kör Saatçi* adlı eserleri bu alanda çok satanlar listesinde olduğu söylenebilir.¹²⁹

Richard Dawkins, Darwinci evrim teorisinin canlının oluşumu, değişimi ve gelişimi gibi sorularına karşı boşlukları dolduran bir cevap olduğunu, aynı zamanda bilimin de diğer tüm alanlardaki boşlukları zamanla cevaplayarak dolduracağını ileri sürer.¹³⁰ Dawkins, *akıllı tasarım* teorisinin temel mantığının hatalı, tembel, bozguncu olduğunu düşünür. O, evrimsel geçişin birçok kademesinde değişen ara fosil dizilerinin belgelendiğini, ancak bazılarının geçişi ise bu ara fosil dizileri ile belgelenemediğini ifade eder. Belgelenemeyenlere de, boşluklar ismi verilmiştir. Dawkins, akıllı tasarımcılar tarafından da bu boşlukların varsayılan Tanrı tarafından doldurulduğunu söyler. Klasik anlamda böylelikle akıllı tasarımcıların *Boşlukların Tanrısı* mantığını barındırdığını öne sürer.¹³¹

Çalışmanın ileri bölümlerinde konuyla ilgili eserlerindeki iddialarına çokça değinilecektir. Dawkins eserlerinde insanların doğuştan inançsız dünyaya geldiklerini ileri sürmektedir. İnsanların, olmayan şeylere inanmalarında aile, çevre ve kültür etkenlerini sıralamaktadır. Bununla ilgili düşüncesini şu cümlelerle ifade etmektedir:

“...dini görüşün, gerçekte kendi görüşlerinin aslında ne olduğunu bilemeyecek kadar ufak olan çocuklara iliştilebilecek türde bir ailesel görüş olduğu fikrine. Bu durum neredeyse evrensel biçimde geçerlidir. Hristiyan çocuk diye bir şey yoktur: sadece Hristiyan ailenin çocuğu diye bir şey vardır.”¹³²

Dawkins, Tanrı'nın var olmadığını kesine yakın bir şekilde emin olduğunu ifade etse de onun var olup olmadığının kesin olarak ispatlanmasının mümkün

¹²⁸ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 35.

¹²⁹ Dennett vd., *Dört Atlı*, 15.

¹³⁰ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 35.

¹³¹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 169-172.

¹³² Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 26.

olmadığını da ifade eder ve bu konuda onun bilimciliğin kesinliği iddiasıyla çeliştiği söylenebilir.¹³³ Dawkins'in katıldığı bir açık oturum programında kendisine bilimde hiçbir şeyin kesin olmadığı, istatistiksel olarak hiçbir şeyin yüzde yüz kanıtlanamamasına rağmen nasıl oluyor da bilimin dinden daha iyi olduğu iddiasını savunduğu sorulur. Dawkins ise, hiçbir şeyin yüzde yüz kanıtlanamadığı, ancak yüzde 80 veya yüzde 90 gibi bir oranın yüzde 0 (sıfır) oranından her zaman için çok daha iyi olduğu cevabını vermiştir.¹³⁴ Bundan dolayı çok düşük bir ihtimale karşı bilimin kesine yakın oranının kabul edilmesi gerektiğini benimsemiştir.

Dawkins'in, en çok satılan, kozmoloji, din, insanın evrimi gibi konuları işlediği *Tanrı Yanılgısı* adlı eserinin merkezi fikrini oluşturan, evrim teorisiyle ilgili düşüncelerine bakıldığında şöyle bir yol haritası takip edildiği söylenilebilir.

1. İnsanı hayrete düşüren evrenin kaotik düzenini ve tasarımını oluşturan kozmolojinin nasıl oluştuğuna dair merak, insanı inanmaya meylettirmiştir.

2. İnsana cazip ve kolay gelen şeyin ise düzen görünümünün nedenini tasarıma atfetmesinden kaynaklandığını düşünür. Dawkins, saatteki mükemmel düzenin bir mükemmel tasarımcıyı zorunlu kıldığı düşüncesini insanların da bu düzeni ve mantığı doğaya, bir kuşa ya da bir göze uygulayarak zorunlu bir tasarımcının varlığına sığınmayı yeğlediği örneğini vererek durumu açıklamaya çalışmıştır.

3. Kendisi bu düşünce serüveninin yanıltıcı olduğunu, bunun tasarımcıyı kimin var ettiği gibi daha büyük çıkmazlara sürüklediğini dile getirir. Ona göre soruna çözüm bulma adına olasılıksız varlığın doğrulanmaya çalışılması soruna başka bir boyut katmaktadır. “Bir ‘vinçe’ ihtiyacımız var, bir ‘gök kancasına’ değil çünkü sadece bir vinç kademeli ve akılcı olarak çalışarak basitlikten, o olmasaydı olanaksız olacak karmaşıklığı yaratma işini gerçekleştirebilir.”¹³⁵ Sorunu bu şekilde tanımlamıştır.

4. Dawkins'in, var olan sorunları kaldırabilen kendi deyimiyle bu güne kadar en doğru ve en güçlü ‘vinç’ olarak kabul ettiği düşünce doğal seçim olarak Darwin'nin evrim teorisidir. Ona göre Darwinci evrim teori, kaotik varlığın ve

¹³³ Oto, *Batı'da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)*, 87.

¹³⁴ Adam, “Dawkins & Krauss- Din ile Bilimin Farkı”, 00:01:03-00:02:35.

¹³⁵ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 209.

mükemmel seviyedeki düzenin, ne şekilde ve hangi aşamalardan başlayarak, basit bileşenlerden çok hücreli canlılara doğru evrim geçirdiklerini bizlere en net şekilde göstermektedir.

5. Evrim teorisinin, varsayımlar üzerine kurulu, deneye ve gözleme tabi tutulamayan tasarımcı Tanrı varsayımından çok makul ve makbul olduğunu savunur.¹³⁶

1.4.3. Christopher Hitchens

Christopher Hitchens bir gazeteci, tartışmacı, otobiyografi ve deneme yazarı, olarak yeni ateist hareketin dört atlısından biriydi. İngiltere’de doğmuş daha sonrasında 1981’de kalıcı olarak ABD’ye taşınıp oranın vatandaşlığını almıştır.¹³⁷ Yayımlanmış birçok makaleleri ve köşe yazıları mevcuttur. Yakalandığı kanserden ötürü 2011 yılında hayatını kaybetmiştir.¹³⁸ Hitchens, inanç sahibi kimselerin kendilerine yapılan eleştiri ve sert üsluptan rahatsız olmalarına aldırış edilmesi durumunda karşıt bir şey söylenilemeyeceğini ileri sürmüştür. Rahatsızlıklarına aldırış edilmesinin, dinin ve din sahibi kimselerin topluma verdikleri tehlikenin asla önüne geçilemeyeceğini ifade etmiştir Tüm bunlardan dolayı inanç sahibi kimselerin iddialarında büyük bir yanlış içinde olduklarının korkusuzca dile getirilmesini savunur. Gerekliği takdirde inançlarıyla dalga dahi geçilmesini önermiştir.¹³⁹ Hitchens’ın dinin, her şeyi zehirlediği, bundan ötürü ortadan kaldırılması gerektiği düşüncesiyle yeni ateizme militarist bir mücadele ruhunu verdiğini söyleyebiliriz. Amerika Birleşik Devletleri’nde 11 Eylül olayları ile birlikte İslâmîfobik düşüncenin yaygınlaştırılmasında en önemli isimlerden biri Hitchens’ın olduğu söylenebilir.

Hitchens, İslâmî köktencilığa karşı polemik, savaş yapma ve insanları yeniden yapılanmaya desteklemeyi her zaman sürdürmüştür. Bu yönüyle ülkesinin politikasına paralel olarak Irak Savaşı’nın en ateşli savunucularından olmuştur.¹⁴⁰ İslâm dini başta olmak üzere bütün dinleri sert biçimde eleştiren, aşağılayan ve

¹³⁶ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 209-210.

¹³⁷ The 50 Top Atheists In The World Today, " Christopher Hitchens" (17 Ocak 2023).

¹³⁸ Sümeyra Turan, *Yeni Ateizm -Christopher Hitchens Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2022), 47-79.

¹³⁹ Dennett vd., *Dört Atl*, 80. Ayrıca bkz.

¹⁴⁰ Mark Tracy “The Tenty Man”, *Tablet Dergisi* (Erişim 19 Aralık 2011)

hakaret eden Hitchens, Müslümanların “*Allah-u Ekber*” söylemine karşılık “*Tanrı Büyük Değildir*” şeklinde adlandırdığı eserinde dinlerin insanlara milliyetçiliği ve ırkçılığı aşıladığını öne sürmüştür.¹⁴¹ Bütün düşüncelerini yeni ateizmde problem olarak gördüğü din ve onun toplum üzerindeki etkilerine karşı savaş açma çizgisinde geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bu saldırgan tavırları nedeniyle yeni ateizmin *militan ateizm* olarak da nitelenmesinde etken olduğu daha önce belirtmiştik.

Yeni ateist temsilcileri, klasik yöntemlere ciddi manada eleştiri getirip varlık hakkında bilimsel yöntemlerle tartışılmasını ileri sürerler. Yeni ateistlerin eleştirilerindeki sert tutum, önce tüm dinlere yönelik iken 11 Eylül olayı sonrasında özellikle İslâm'a yönelik daha büyük bir tavır aldıkları kabul edilir. Hitchens da bu tavrın en belirgin isimlerinden biri olmuştur.

1.4.4. Daniel Clement Dennett

Tam adı Daniel Clement Dennett, 28 Mart 1942’de Amerika Birleşik Devletleri’nin Massachusetts eyaletinin başkenti Boston’da dünyaya gelmiştir. Lisans eğitimini Harvard Üniversitesi felsefe bölümünde okuyup ardından Oxford Üniversitesi’nde yüksek lisans eğitimi almıştır. Bu süreçte dil ve zihin üzerine çalışmalar yürüten Gilbert Ryle’den (ö. 1976) etkilenmiştir. Bu etkilenmeyle Dennett da bilincin doğası üzerine çalışmalara başlamıştır. Akademik hayatında birçok konferanslar vermiş ve bu alanda dersler vermiştir. Yapay zekâ, bilinç, zihin, sinirbilim ve bilişsel psikoloji gibi alanlarda ciddi çalışmalar ortaya koymuştur. Şu anda Tufts Üniversitesi’nde Bilişsel Bilim Bölüm Başkanı’dır. Aynı zamanda *Laik Koalisyon Amerikan (Secular Coalition for America)* danışma kurulunun ve *Şüpheli Soruşturma Komitesi’nin (Committee for Skeptical Inquiry)* üyesi olmuştur. Hâlihazırda Londra’daki Santa Fe Enstitüsü ve *New College of the Humanities*’in dış fakülte kurullarının üyesidir.¹⁴² 21. yüzyılın en büyük din eleştirmeni, yeni ateizm öncülerinden biridir. Kartezyen bilinç modelini reddettiği, onun yerine sinirbilim, psikoloji ve yapay zekâ alanlarından elde edilen verilere dayanarak 1991 yılında yayınladığı *Bilinç Açıklanıyor* adlı eserinde yeni bir kuram ortaya koymuştur. Doğal

¹⁴¹ Oto, *Batı’da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)*, 95.

¹⁴² “Daniel Dennett Department of Philosophy”, *Tufts Universty* (2024).

seçilimi, akılsız, mekanik, algoritmik işlem olarak tanımladığı, evrimin bütün ürünlerinin algoritmik bir süreç sonucu ortaya çıktığını vurguladığı eseri; ise 1995 yılında yayınladığı *Darwin'in Tehlikeli Fikri*'dir. Dennett, bu eserinde “Darwinci memlerin yanlış filtrelerden geçirilmesi nedeniyle ortaya çıkan talihsiz etkileri ortadan kaldırmak”¹⁴³ amacıyla olduğunu belirtir. İnsan aklını, hayvanların aklından ayıran şeyin ne olduğunu sorguladığı, hayvanlara dil yetisi verildiği takdirde bizimki kadar ince ayrıntıları fark eden bir zekâ yetilerinin olamayacağını sorguladığı eseri de 1996 yılında bastırdığı *Aklın Türleri*'dir. Ayrıca *Tatlı Rüyalar: Bir Bilinç Biliminin Önündeki Felsefî Engeller* eseri 2005 yılında MIT Press tarafından yayınlandı. Belirlenimci bir dünyada özgürlüğün ve özgür iradenin var olup olamayacağı sorusuna Dennett'in, evrimleşmiş zihnimizin bize özgür iradeyi ve ahlakı sağladığını bu zihin ile hayvanlar arasındaki farkımızın belirgin bir şekilde ortada olduğunu söyleyerek özgür iradenin var olabileceği sorusuna evet cevabını verdiği eseri *Özgürlüğün Evrimi* adlı çalışmasıdır. Zihin nedir, ben kimim, madde düşünülebilir mi, ruh nerededir, aklın gözü, akıl, yapay-zekâ, zihin ve beden ilişkisi konularına cevap vermeye çalıştığı eseri *Aklın G'özü (Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler)*. *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri* adlı çalışması insanın farklı özgün deneyimleri ile özgür iradenin doğasını anlama, insan bilinci, insanın doğru düşünmesini sağlayıcı düşünme yöntemleri ve arayışı üzerine bir tartışma biçiminde yazdığı eserdir. 1981'de *The Mind's I*'in editörlüğünü Douglas Hofstadter ile birlikte yapmıştır. Aklın çeşitli yönleri üzerine Yapay zekâ, Davranış ve Beyin Bilimleri'nden Poetics Today'e ve The Journal of Aesthetics'e kadar uzanan dergilerde yayınlanan dört yüzden fazla bilimsel makalenin yazarıdır.¹⁴⁴ Ayrıca dini doğal bir fenomen olarak ele alıp incelediği ve ortadan niçin ve ne şekilde kaldırılması gerektiği üzerine durduğu *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon (Büyüyü Bozmak)* adlı eserine çalışmanın ilerleyen kısımlarında sıklıkla başvurulacaktır.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde Dennett'in bilinç kuramı anlaşılmaya çalışılacaktır. Daha sonraki bölümde onun dine bakışı ele alınacaktır. Dennett, insanların hayvanları evcilleştirerek hayvanlardaki değişim ve gelişime sebep olduğu

¹⁴³ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 418.

¹⁴⁴ “Daniel Dennett Department of Philosophy” (2024).

gibi dinlerin de değişimine ve yeniden tasarlanmalarına sebep olmuş olduğunu ifade etmektedir. Dennett bu düşüncesini dinlerin tıpkı doğa canlıları gibi biyolojik temelleri olduğunu ve evrimsel süreç içerisinde değiştiklerine dayandırmaktadır. Böylelikle dinler binlerce yıldır yeniden tasarlanıp topluma yeniden sunulmaktadır.¹⁴⁵ Dennett'in, dini doğal evrim sürecinin sonucu olduğu görüşü, bilincin yapısı, yapay zekâ, özgür irade, benlik, dinin ortaya çıkışını dayandırdığı evrim teorisi gibi fikirleri ile ilgili yaptığı iddialarının eksik ve eleştirilen yönleri çalışma boyunca ele alınmaya çalışılacaktır.

¹⁴⁵ Meriç Amen, “Dan Dennett’in Rick Warren’a Cevabı”, *YouTube* (17 Ocak 2012), 00.01.30-00.02.50

İKİNCİ BÖLÜM

DANIEL DENNETT'TA BİLİNÇ VE RUH

Çağımızın belki de en önemli konularından biri, bilincin ne olduğu sorusudur. Bilinç, biyolojiden psikolojiye, felsefeden nörolojiye kadar ve daha birçok disiplinin ilgi duyduğu ve anlamaya çalıştığı büyük bir yelpaze alanını ilgilendirmektedir. Biyolojik, nörolojik ve fizyolojik yönleriyle birlikte ele alınan bilinç, aynı zamanda ontolojik alanın temel sorunlarından biridir. Düşünce tarihinde insanın dış dünyası kadar iç dünyası da büyük bir öneme sahiptir. Hatta belki de ondan daha mühim bir alanı oluşturduğu da söylenilebilir. İnsanoğlunun teknoloji, bilim, sanat ve uzay gibi alanlarda yapmış olduğu araştırma ve gelişmeler doğayı, maddeyi ve insanı yani kendisini tanımada ciddi ilerlemeler kat etmesini sağlamıştır. Ancak tüm bu ilerlemelere rağmen gizemini koruyan olgular mevcuttur. Bilinç de gizemini hala sürdüren bu olgulardan biri olarak kabul edilmektedir. Bugün bile bilinç hakkında, birçok önemli düşünür ve bilim insanının tam bir kanaate varmadığı söylenebilir.¹⁴⁶ Bu nedenle bilinçteki gizemlilik bu konuda en dikkat çeken unsur olmuştur. D. Dennett'in bilinç hakkındaki görüşünün incelendiği bu bölümde öncelikle bilinç kavramı üzerinde durulacaktır. Dennett'in bilinç ile ilgili yaklaşımına geçmeden önce kavramın tarihsel süreçteki yerini, değişimini ve tanımlamasına ilişkin kısa bir ön bilginin sunulması, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Daha sonra Dennett'in bilinç kuramı ve diğer bilinç teorilerine yönelik eleştirileri ele alınacaktır. Çalışmanın bu bölümü Dennett'in bilinç kuramına dayalı materyalist ateist felsefesini anlamak için kaçınılmazdır.

2.1. BİLİNÇ KAVRAMININ ANALİZİ VE TANIMI

Bilinç kavramı “Arapçada *şuur*; İngilizcede *consciousness*; Fransızcada *conscience*; Almanca *bewusstsein* olarak ifade edilir. Genel olarak, insanda

¹⁴⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 32.

farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen yetidir.”¹⁴⁷ Birçok sözlükte zihinsel olarak bilinçli olma, bir şeylerin farkında olma durumu veya gerçeği,¹⁴⁸ düşünebilme ve uyanık olma durumu gibi birbirine çok yakın anlamlarda ele alınmıştır.¹⁴⁹ Türkçe sözlüklerde ise köken olarak ‘*bilgi*’ kökünden gelen bilinç, insanın kendisinin ve çevresinin farkında olması hali gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁵⁰

Bilinç, özbilinç ve vicdan kavramları ile de ilişkilidir. Tarih boyunca anlam değişimleri ve kaymalarından ötürü kimi zaman bu kavramlar birbirlerinin muadili olarak da kabul edilmişlerdir. İngilizcede vicdan anlamına gelen "conscience" sözcüğü, bu sözcük grubunun, ‘consciousness’ın (bilincin) atasıdır. İki Latince sözcükten, meydana gelen conscience, *scio* + *cum* (ön ek olarak kullanıldığında ‘con’ halini alır) *biliyorum* + *birlikte* anlamına gelen sözcüklerinin birleşmesinden türemiştir. Bu kelime *Conscius* ve *conscio* fiilinden türetilmiş bir sıfat halidir; *conscientia* da kelimenin isim halidir. Kelimenin süreç içerisindeki yapısal değişimi, köken olarak birbirine yakın anlama gelecek biçimlerde kullanılmasını sağlamıştır. Bilinçli anlamına gelen *conscious* ve bilinç anlamına gelen *consciousness* sözcükleri İngilizcede 17. yüzyılın başlarında görülmeye başlamıştır. İngilizceye bu anlamların tümü ‘vicdan’ anlamına gelen *conscience* sözcüğüyle geçmiştir. Kelime sadece bilen ve tanık olan anlamlarından yargılayan, kınayan ve ahlakî hüküm koyucuya doğru genişlemiştir.¹⁵¹

İnsan, bedenini tanımasıyla bir nesne olduğunu bilir hale gelir. Ancak insanın bir özne (deneyim öznesi) olduğunu fark etmesi bir sürecin sonucunda gerçekleşir. Tüm bunlar kendimizle ilgili bilgimizin, başkaları ile ilgili bilgimizle ve onlara ne şekilde davranmamız gerektiği sorusuyla ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Bu durum da bizi vicdan kavramının alanına götürmektedir.¹⁵² Görüldüğü üzere bilinç

¹⁴⁷ Cevizci, “Bilinç”, 145.

¹⁴⁸ James A. H. Murray vd. (ed.) (Oxford Univ.Press, 1989), “The Oxford English Dictionary”, 3.Cilt/“consciousness” 3/756.

¹⁴⁹ *Cambridge Dictionary*, “consciousness” (Erişim 21 Nisan 2024).

¹⁵⁰ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Bilinç” (Erişim 21 Nisan 2024).

¹⁵¹ Adam Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, çev. Gural Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), 35-36.

¹⁵² Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 61.

için kullanılan sözcüklerin birçoğu, birçok farklı dilde bilgiye atıfta bulunan bir kök temel alınarak yapılmıştır.¹⁵³

Başka bir yönden bilinç kavramı *uyanık olma*, anlamında ele alınmaktadır. Yani birinin bilinçli olduğunu söylemek o kimsenin, uyumadığını, komada veya sarhoş olmadığını, herhangi bir anestetik veya hipnozluk altında bulunmadığına atıf yapar. *Farkında olma* anlamında ise bilinç, genellikle herhangi bir deneyimin ve tecrübenin yaşandığına işaret etmektedir. Örneğin çalışma esnasında yazarın dışarıda ezan sesine, trafikteki araba seslerine, bilgisayarın tuşlarına basarken çıkardığı seslere dair bir deneyimin ve ayırımın farkında olması bir *bilincinde olma* durumuna işaretler. Bu anlamda kullanılan bilinç sözcüğünün içerikleri, duysal veya algısaldir. Bedensel duyum silsilesi sızlanmaları, gıdıklanmaları, kaşınmaları, ağrıları, acıları yani beş duyunun getirdiği her şeyi kapsar.¹⁵⁴

Uyanık olma ve farkında olma anlamlarının yanı sıra bilinç *zihin* anlamında da kullanılır. Bu kullanımında “bilebileceğimiz, düşünebileceğimiz, kastedebileceğimiz, niyet edebileceğimiz, ümit edebileceğimiz, isteyebileceğimiz, hatırlayabileceğimiz veya inanabileceğimiz her şeyi kapsar.”¹⁵⁵ Zihin anlamındaki bilinç ifadesinin sık ve doğal kullanımı, amaç ve niyetlerin belirtilmesinde de kullanılır. Çünkü istenilen, kasıtlı, gönül ve rızaya dayanan eylemler, genellikle bilincinde olunan ve zor kullanılmaksızın kabul edilen, amaçlı davranışlardır. Bilincin, uyanık olma ve farkında olma anlamları, davranış ve deneyimlerimizle ilgiliyken, zihin anlamı ise bizlerin her türlü konuyla ilgili ilişkimizi tanımlamak ve tasvir etmek için kullanılmaktadır. Örneğin; yaşanan olaylardan üzgün olduğunun, sınavı kazanma mücadelesi verdiğinin, sarf ettiğin sözlerde aslında neleri kastetmediğinin bilincindeyimdir. Bu tarz cümlelerle bazı şeylerin "*bilincinde olduğumu*"¹⁵⁶ vurgularken, genellikle o şeyleri dikkatlice değerlendirdiğimi ve zihnimde onunla ilgili bir muhakeme yaptığımı vurgulamak isterimdir.

¹⁵³ Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 61.

¹⁵⁴ Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 38-39.

¹⁵⁵ Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 42.

¹⁵⁶ Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 42.

Bilinç kavramının köken ve anlam değişimlerinin süreci sonrasında terimin felsefede, psikolojide, nörobilimde ve diğer pek çok bilimlerde farklı şekillerde tanımlandığı söylenebilir. Bu tanımlamalara geçmeden önce, bilinç, zihin ve ruh kavramları arasındaki ilişkinin ve kimi zaman birbirlerinin yerine kullanılma durumunun nedenselliğine dair bir açıklamanın yapılması, kafa karışıklığına mahal vermemek adına gereklidir.

Her filozof bilinç kavramını kendi teorisine uygun olarak ele alıp değerlendirdiği için bu konuda genel bir tanımlama yapılması kolay değildir. Kimi kuramların temel düşünce yapıları ve kavramların birbirinin yerine kullanılmasına uygunken bazılarında ise bu pek mümkün değildir. Örneğin düalizimde ruh, zihin ve bilinç gibi ifadelerin içlem ve kaplamaları farklı olsa da aralarında pek bir fark görülmez. Ancak materyalist düşüncede bilinç kavramı yerine ruhun kullanılması pek rastlanılabilecek bir şey değildir. Özellikle Descartes'ın düalist felsefesinde zihin kavramı (*mind*) bedeni aşan metafizik bir töz olarak kabul edildiği için ruh kavramıyla da ifade edilmektedir. Descartes'ın “daha kesin konuşmak gerekirse ben artık yalnızca düşünen bir şeyim yani bir zihin bir ruh akıl ya da mantık” ifadeleri bunu açıkça göstermektedir.¹⁵⁷ Bu nedenle Descartes düalizmi sonrası akıl, nefis, ruh gibi kavramlar zihne atıf yapılarak kullanılmıştır. Türkçedeki ruh kavramı da İngilizcedeki *soul* kavramına tekabül ederken bunların hepsinde bedenden ayrı metafizik bir töz kastedilmektedir.¹⁵⁸ Modern dönemde, ruh ve beden konusuyla ilgili tartışmaların niteliği, zihin ve beden arasındaki ilişkinin neliğine evrilse de aslında zihin ile ilgili temellendirilemeyen her nokta ruh olgusuna uzanmayı zorunlu kılmaktadır. Materyalistlerin düşüncede algı, düşünme, imge, amaç edinme ve duygu gibi birçok bilinç olayını, evrimsel sürecin sonucu olarak kabul etmeleri, ruh gibi doğaüstü bir kavram yerine zihin kavramıyla temellendirmelerinde etken olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Rene Descartes, *Meditasyonlar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 36-37. Ayrıca bkz. Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*, 8. John Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, thk. Eyüp Süzgün, çev. Seda Akbıyık - Merve Bilgili (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 49-87.

¹⁵⁸ Marina Rakova, *Philosophy of Mind A-Z* (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2006), 117.

¹⁵⁹ Susan Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, çev. Seda Akbıyık (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 105.

Günlük hayatta bilinç kavramıyla o kadar hemhal olunmasına rağmen kullanılan bu kavramın, tam olarak ne olduğu konusunda zihinlerde hala birçok soru işareti mevcuttur. Bilinç nörolojik açıdan uyanık olma ve tepki verebilme anlamıyla ele alındığında bilincin beyinden bağımsız bir cevher olarak kabul edilmediğini, bilincin beyne indirgendiği sonucu çıkmaktadır. Ancak bilincin tepki verme ve uyanık olma olarak kabul edilmesiyle bilinçliliğin, bilinçsiz bir cansız varlık olarak robotik cihazlardan ayırt edilememesi durumunu ortaya çıkararak böyle bir tanımlamayı problemli yapmaktadır. Örneğin bir kokuyu deneyimlemenin, beynin o kokuyu algılayan bölgesinde nöronal hareketliliğe indirgenerek bütünüyle bilimsel bir açıklama olarak kabul edilmesi, o kokunun duyumsanmasındaki öznel deneyimin haz hissine yer vermeyecektir. Bu da fenomenal deneyimlerin beynin nöral faaliyetlerine indirgenmesindeki problemi göstermektedir.¹⁶⁰

Psikolojik açıdan ise bilinç, öznenin kendini sezişi ya da kendinin farkına varışı anlamında, algı ve bilgilerin anlıkta izlenmesi süreci olarak tanımlanır. Bilinç, *farkında olma durumu* olarak ele alındığında tekrardan kavramın fenomenal yönü eksik kalacaktır. Çünkü bu anlamdaki bilinç birkaç saniyeye ulaşabilen kısa süreler için geçerlidir, ancak bilinç zaman içinde değişim özelliği taşımaktadır.¹⁶¹ Tüm bu tanımlamalar yapılsa da bilincin kaynağının ne olduğu, yerinin tam olarak nerede olduğu, beyin ile ilişkisinin olup olmadığı gibi sorulara net cevapların verilememesi, kavramı her zaman eksik bir tanımlamayla baş başa bırakacaktır.

Felsefe açısından bilinç kavramına bugünkü anlamını kazandıran 18. yüzyıl Aydınlanmasının kurucusu ünlü düşünür John Locke'tur (ö. 1704).¹⁶² Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı eserinde ilk kez bilinci, "İnsanın kendi zihninde geçen şeyin algılanmasıdır,"¹⁶³ şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca o "bilinç(i) her zaman düşünmeyle birlikte bulunduğu ve herkesi kendisinin kendim dediği şey yapan ve böylece kendini bütün başka düşünen şeylerden ayırt etmesini sağlayan şey"¹⁶⁴

¹⁶⁰ Beyza Nur Çavuş, "Kimi Nörolojik Veriler Işığında Beyin-Bilinç İlişkisi II", *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 33 (26 Ekim 2020), 62.

¹⁶¹ Zeman, *Bilinç Kullanım Kılavuzu*, 39-42.

¹⁶² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 330.

¹⁶³ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992), 92.

¹⁶⁴ Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 211.

olarak tanımlamıştır. Bundan ötürü bireyde cisimsel birleşim ve ayrımın olup olmamasına bakılmaksızın onda kişisel özdeşliği bilincin sağladığı söylenebilir. Bilinç kavramının tanımlanmasına ilişkin bu bilgilendirmeden sonra asıl konumuz olan Dennett'in bilinç olgusuna olan yaklaşımına geçebiliriz.

2.2. D. DENNETT'A GÖRE BİLİNÇ

Yukarıda da belirtildiği gibi bilincin ne olduğuna dair bilimde bir gizem söz konusudur. Dennett, bilincin ne olduğunu açıklarken, tarihte bilincin gizemine benzer evrenin kaynağının gizemi, doğadaki mükemmel tasarımın gizemi, uzayın ve kütleçekimin gizemi gibi olguların da olduğunu söyler. Her ne kadar o, bu gizemli olguların kesin cevaplarına ulaşılmış olmasa da bunlar üzerine nasıl düşünüleceğine dair bir bilgi sahibi olunduğunu dile getirir. Ona göre tüm bu olay ve olgulardaki gizemlilikler tamamıyla yok olmasa da eskiye nazaran azaltılmıştır. Dennett, insanlardaki bilince dair gizemliliğin ortadan kalkmasıyla birçok sorunun da çözüme kavuşacağını savunur.¹⁶⁵ Dennett, insanların bilinç konusunda şişirilmiş bir görüşe sahip olduğunu, kendilerinde bilince karşı aşılabilir ve çözülemez bir hissiyat oluştuğunu ve içe bakış yönteminin de bu şişirilmiş görüşü insanlara kabul ettirme eğiliminde olduğunu düşünür. Dennett'a göre, bunun nedeni aslında olduğumuzdan daha yüksek bir bilince sahipmişiz gibi düşündüğümüzden ve bu düşünceye meyilli olmamızdan kaynaklanır. Ona göre, gerçekten de bilinç söz konusu niteliklere sahip olsaydı, o takdirde anlaşılması ve açıklanması zannedildiğinden daha zor bir gizemli olgu olurdu.¹⁶⁶

Dennett, bilincin evrimci bir bakış açısıyla açıklanabileceğini düşünür. Evrimin şu ana kadar en karmaşık ürünü olan beyin, başka beyinler tarafından anlaşılamayacağı düşüncesini öne sürenlerin iddialarını asılsız olmakla niteler. Ona göre, beyin başka beyinler tarafından anlaşılmasının güç görünmesindeki asıl neden, öz-bilgiye yönelik sınırlı bir kapasiteye sahip olmamızdan kaynaklanır. Çünkü insanlarda bilincin ne olduğuna ve ne olmadığına yönelik gerçekte yanlış ama güçlü ve ilgi çekici birtakım sezgiler mevcuttur. O, bu durumun aslında yeni

¹⁶⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 31-32.

¹⁶⁶ Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 107.

olmadığını, tarihte dünyanın nasıl var olduğuna, dünyanın güneşe olan konumuna ve şekline dair yanlış sezgilerimizin bilimin ortaya çıkması ve ilerlemesiyle değiştiğini söyler.¹⁶⁷

Dennett, insanlar tarafından kendilerini motive etmede ve felsefî doktrinlere uymada kolaylık sağlayan gizemli bilinç anlayışının çözümlenmesinin onlarda büyük bir kayıp olarak görünebileceğini dile getirir. Ancak bu durumun asla gerçekleşmeyeceğini, çünkü iyi bir bilinç kuramının bilimsel, toplumsal, ahlakî ve kuramsal alanlarda sağlayacağı faydalarının, yanılsamacı bilincin getirilerinin yerini kolaylıkla dolduracağını düşünür.¹⁶⁸

Dennett, büyü olarak nitelendirdiği din ve Tanrı gibi olguların, ancak bilincin ve onun mahiyetinin ne olduğu gerçekte ortaya konarak bozulabileceğini öne sürer. Çünkü bilincin gizemli görünümlülüğü Tanrı, ruh ve doğaüstü gibi olguların oluşumuna temel kaynak sağlar. Yani bilincin gerçekte ne olduğunun ortaya konması, ruh ve Tanrı gibi düşüncelerin de kendiliğinden yok olmasını sağlayacaktır. Böylelikle evrenin ve varlığın kaynağına dair doğaüstücü bir nedenin de sonu olacaktır. Bundan ötürü bilinç konusuna bu denli bir önem atfetmektedir. Dennett, aslında bilincin varlığını reddetmediğini, sadece bilincin, insanların sandıkları gibi bir şey olmadığını savunur.¹⁶⁹ O, insanların iddia ettikleri gibi bilinç açıklanamayacak bir gizem olsa da denenmeden bunun asla bilinemeyeceğini söyler.¹⁷⁰ Dennett, bilinç ile ilgili kuramını açıklarken öncelikle bilincin ne olmadığı konusu üzerinde durmaktadır. Yani bilince dair fenomenolojik yöntem ve kartezyen düalizm gibi yanılsama kuramlarının neden kabul edilemeyeceğini açıklamaya çalışır. Daha sonra kendi kuramını hetero-fenomenolojik yöntemi ve çoklu taslaklar modeli ile gerçekte bilincin ne olduğunu örneklerle açıklamaya girişir.

Materyalist bir anlayışa sahip olan Dennett, bilincin beyin etkinliklerinin sonucu ortaya çıkan bir ürün olduğunu, zihnimizin, beynimiz olduğu fikrinin düşünülmesinin güç olsa da imkânsız olmadığını belirtir. O, bilinci, beyin

¹⁶⁷ Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 102-103.

¹⁶⁸ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 33.

¹⁶⁹ Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 108.

¹⁷⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 52.

etkinliklerinin fiziksel etkileri sonucu oluşan bir olgu olarak kabul eder. Bu olgu, evirilerek gücü ve özellikleriyle ortaya çıkmasına neden olduğu yanlısamaların toplamı olarak tanımlanır.¹⁷¹ Dennett'in "*Bilinç Açıklanıyor*" adlı eserinde geçen şu ifadeleri bilince dair düşüncelerini kapsamlı bir şekilde özetlemektedir:

"Hâkim bilgelik, materyalizmdir. Yalnızca tek çeşit töz vardır; o da fiziğin, kimyanın ve psikolojinin fiziksel tözü olan maddedir. Zihin de bir şekilde fiziksel bir olgu olmanın ötesinde bir şey değildir. Kısaca, zihin beyindir. Materyalistlere göre, her bir zihinsel olguyu radyo-aktiviteyi, kıtaların sürüklenmesini, fotosentezi, üremeyi, beslenmeyi ve büyümeyi açıklamaya yeten aynı fiziksel ilkelere, yasalara ve ham maddelere göre açıklayabiliriz(ilkesel olarak!). Bu kitabın temel yüklerinden biri, bilinci açıklamayı ikiciliğin aldatıcı çekiciliğine teslim etmeden bilinci açıklamaktır."¹⁷²

Dennett'in bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere tüm zihinsel durumların fiziksel olarak beyinde ortaya çıkan durumlara indirgendiği açıkça ortadadır. Dennett, bilinç kavramının da diğer birçok kavram gibi ilişkili olduğu kültüre ve kavramlara dikkat çekici ölçüde bağımlı bir olgu olduğunu kabul etmektedir. Dennett bu düşüncesini aşk ve para kavramları üzerinde açıklamaya çalışır. O, aşka dair düşüncelerinin önceden, bireyin saf bir gençlik çarpılması, bildiği ve düşündüğü bir şeyi unutmasına neden olan olgu iken şu an için aşırı basitlikte bir olgu konumuna düştüğünü dile getirir. Dennett, para örneğinde; bir gün para kavramını unuttuğumuz takdirde, elimizde ne olduğuna anlam veremediğimiz işlenmiş kâğıtları, kabartma dairesel metalleri, hesap bakiyelerine ait sayıları ve banka binalarını bulacağımızı söyler. Yani Dennett'a göre bilinç de tıpkı para ve aşk kavramı gibi onu nasıl kavramsallaştığımıza bağlı bir olgudur. Bilincin aşk gibi karmaşık biyolojik nedenleri olsa da para gibi kimi özelliklerinin bir kültürde ortaya çıktığını dile getirir.¹⁷³

Dennett'a göre bilinç olgusu insanı mekanik bir otomattan ayıran en temel unsurdur. O, salt bedensel reflekslerin, herhangi bilinçli bir zihnin etkisine de gerek

¹⁷¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 26.

¹⁷² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 46.

¹⁷³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 34-35.

duymadan beynin etkinliklerinin sonucu otomatik ve mekanik olarak ortaya çıkan eylemler olduğunu söyler. Dennett, kendi bedenimize ait davranışlarımızı içeriden komutlandığımız el kuklalarına benzetilebileceğini düşünür. Elimizin bir kukla olduğunu düşündüğümüzde bizleri izleyen seyircilere, parmaklarımızı kıpırdatarak el salladığımızda peki, parmaklarımızı hareket ettirmek için neyi kıpırdatmalıyım, ruhumu mu? gibi bir sorunun akla gelmesinin kaçınılmaz olduğunu söyler. Çünkü bir davranışın ortaya çıkmasına karar veren veya neden olan bilinçli bir zihin yoksa o takdirde sorumlu bir fail de olmayacaktır. Dennett, zihinlerin bu yöntemle düşünüldüğü takdirde “içerideki beni” başka bir deyişle ‘gerçek beni’ keşfedilmiş gibi görüldüğünü dile getirir. Bu *gerçek beni*’n ise beyinden ziyade beyne sahip olan şey olarak düşünülebileceğini söyler. Dennett, tüm bunları zihinsel bir töz olgusunun var olduğu algısının nasıl oluştuğuna dair dikkat çekmek için dile getirmektedir. Devamında zihinsel bir tözün kabul edilebilir olması için onun mahiyetinin ne olduğu, duyguları yaşayanın ne olduğu ve ahlakî sorumlulukla eylemde bulunan şeyin ne olduğu gibi sorulara kesin ve açıklayıcı cevapların sunulması gerektiğini düşünür.¹⁷⁴ Ancak bu konuda zihni ayrı bir töz olarak kabul edenlerin başarısız olduğunu da iddia eder. Dennett’in, bedenden ayrı bir tözün varlığını kabul eden düalizmin neden başarısız ve ümitsiz bir hipotez olduğuna dair açıklamalar çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde incelenecektir.

2.3. DENNETT’TA BİLİNCİN ORTAYA ÇIKIŞI

Dennett, bilinç olgusu üzerinde oluşan tüm toz bulutların yok edebilmenin ve bilinci gizemlilik karmaşasından kurtarabilmenin ancak evrimsel düşünceyle mümkün olabileceğini savunur. Dennett’in “düzenliliği takip etmek için çağlar boyunca tasarlanmış doğuştan gelen makine parçaları olarak, birden ortaya çıkan şeyler ile bize isabet eden şeyler arasındaki ilişkiyi biliriz,”¹⁷⁵ ifadesinde o, insan ve bilince dair evrimci düşüncesini açıkça özetlemektedir. Dennett’a göre, eğer yeniden tasarım, evrimin akli dışarıda bıraktığı gibi algoritmik bir süreçse, o zaman bu sürecin her evresinin evrimin çıktısı olması gerekir. Ona göre, akıl gerektirmeyen evrim süreci, canlı dünyasında baş döndürücü şekilde akıllı tasarımlar üretebiliyorsa,

¹⁷⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 44-45.

¹⁷⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 210.

sahip olduğumuz gerçek akıllarımızın da asla bu sürecin dışında tutulamaması gerekir.¹⁷⁶ Dennett, modern evrim teorisi ile sadece insanın biyolojik gelişiminin değil, aynı zamanda insan aklının çalışma yönteminin, insanın öğrenme ve bilme durumunun ve kültürün gelişim şeklinin de nasıl olduğuna dair açıklamalar yapabileceğini öne sürmektedir.

Dennett'in, insandaki bilincin, en basit canlı formundan evrilerek bugünkü bilinç düzeyine ulaştığı düşüncesini savunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Dennett'in insan bilincinin kaynağının, herhangi bir ezeli bilinçlilik olmadığı düşüncesi, bilincin kendisinin bilinçli olmayan olgulardan meydana gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Memlerin genler gibi eşleşmekle beraber insan bilincinin kendisinin de bir *mem* ürünü olduğu savunusu, Dennett'in kuramının temel yapı taşıdır, diyebiliriz.¹⁷⁷ Çünkü Dennett, bilincimizin oluşumunun *memlerin* aralarındaki karşılıklı etkileşimlerden meydana geldiğini, insanın bugünkü sahip olduğu karakter ve kişiliğinin bütünüyle memlerin beynimize girmek adına aralarında verdikleri rekabetin sonucu oluştuğunu ileri sürmektedir.¹⁷⁸

Dennett, evrim sürecinin, insan bilincinin oluşumuna da bir cevap verdiği düşüncesini “Doğa ana böyle öngörüsüz iken, üstün bir öngörü yeteneğine sahip olan ve hatta bu yeteneği gezegenimiz üzerindeki doğal seçim sürecine rehberlik ve ortaklık etmede kullanan insanı yaratmayı başardı,”¹⁷⁹ şeklinde ifade etmiştir. Dennett, bilinçli insan türünün oluşumuna ilişkin kuramını kaba hatlarıyla şöyle anlatır: Ona göre evrim sürecinde çok hücreli organizmaların ortaya çıkma aşamasında birkaç milyar yıl süre zarfında çok hücreli organizma, uzay-zamanı keşfetmeye devam ediyordu. Çok hücreli organizma bu keşfetme sürecinde iken canlı bir primatın istilasına maruz kalmıştır. Bu istila sonrasında organizma uygun koşullarda yapı ve yeteneklerini geliştirmiştir. Dennett, istilacıların girdikleri canlıda kendilerine yuva bulmalarının şaşırtıcı olmadığını, çünkü konak canlı tarafından oluşturulduğunu, tıpkı bir örümceğin kendi ağını kendi oluşturması veya bir kuşun kendi yuvasını inşa etmesine benzediğini öne sürer. İstila edilen yapılar, daha önce

¹⁷⁶ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 74-75.

¹⁷⁷ Mem: Genetik olmayan yollardan, özellikle taklit yoluyla aktarıldığı düşünülen kültür öğeleri olarak tanımlanmaktadır. Dennett, bilinci memlerin bir ürünü olarak görüyor. Mem ilgili geniş açıklamalar onun evrimci din izahında yapılacaktır.

¹⁷⁸ Susan Blackmore, *Mem Makinesi Genetik Evrimin Devamı Olarak Kültürel Evrim*, çev. Nil Şimşek (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), 30.

¹⁷⁹ Daniel C Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, çev. Çağatay Tarhan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 74.

hiçbir farkındalığa sahip olmamışken istilacıların, konakçı oldukları kuyruksuz maymun türünü farkındalığa sahip yapılara dönüştürdüğünü söyler. Dennett, Dawkins'in *Gen Bencildir* eserindeki tanımlamasıyla bu istilacıların *mem* olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. O, belirli hayvan türünün bütünüyle memlerle donatılmasıyla ortaya çıkan bu yeni varlığın *insan* olarak kabul edildiğini ileri sürer.¹⁸⁰

Anlaşıldığı üzere Dennett'a göre, bilinçli zihinlerimizin tasarımı, üç başarılı evrimsel sürecin ürünüdür. Birinci aşamada, amaç ve işlevi olmayan basit yapıdaki organizmalar, kendilerini kopyalayabilen kromozomlar ortaya çıkartmıştır.¹⁸¹ Kendilerini kopyalayan bu kromozomların ilkin herhangi bir amaçları olmamıştır. Ancak yaşamın kökeninde kendilerini kopyalamayı amaçlamış olmaları protein zincirlerini oluşturmuştur.¹⁸² Ve bu çoğalmanın devamı için koşullara uyum durumu söz konusu olmuştur. İkinci aşamada ise devamlılığın sağlanılmasının, bir sinir sistemine ihtiyacı söz konusudur. Bu devamlılık görevi için ilkel bir sinir sistemi mekanizması sinyaller vererek duruma göre 'kaç' ya da 'savaş' uyarıları aktif hale gelmiştir. Üçüncü aşamada temas kurulan şeyin iyi veya kötü olmasına göre ya onu *içlerine* çekmiş ya da ondan *geri* durmuştur. Sonraki son aşamada ise kısa zamanlı bir öngörü içeriği meydana gelmiştir. Bu öngörü yeteneği, kodlanmıştır. Bu öngörü yeteneği ve kendini koruma güdüsü karşılaşılan durumlara uygun olarak sürekli bir sonraki devamlılığa ulaşma adına yarış içinde olmuşlardır.¹⁸³ Sonuç olarak Dennett'ın insan beyni ve bilincini, memlerin ve genlerin ortak bir ürünü olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz.¹⁸⁴ Bu da Dennett'ın materyalist bilinç teorisindeki evrimci oluşumun temel düşüncesini ortaya koymuştur.

2.4. DENNETT'IN DİĞER BİLİNÇ TEORİLERİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Dennett'ın kendi bilinç kuramını oluşturması için öncelikle bilince dair var olan diğer kuramları eleştirmesi gerekmektedir. Onun bu konuda eleştirdiği temel iki

¹⁸⁰ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 407.

¹⁸¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 202.

¹⁸² Çağıl, *Daniel Dennett'in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı*, 123.

¹⁸³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 202-212.

¹⁸⁴ Blackmore, *Mem Makinesi*, 268.

kuram vardır: Düalizm ve Fenomenolojik Kuram. Aşağıda bu iki kuramın ne olduğu ve Dennett'in bunları nasıl eleştirdiği ele alınacaktır.

2.4.1. Düalizm Eleştirisi

Dennett *Bilinç Açıklanıyor* eserinde bunu “kitabın temel yüklerinden biri, bilinci açıklamayı ikiciliğin aldatıcı çekiciliğine teslim etmeden bilinci açıklamaktır,”¹⁸⁵ şeklinde ifade eder. Dennett, düalizmi bilim karşıtı ve dogmatik düşünce ürünü olarak nitelemektedir. O, düalizmin bilimin araştırmasına uygun olmayan ve yetersiz bir alan olduğunu söyleyerek daha çok kartezyen düalizmi eleştirmektedir.¹⁸⁶ Bu bölümde de öncelikle konunun kapsam bütünlüğü açısından düalizmin temelde ne olduğu ve başlıca temsilcilerinin kim olduğu gibi konuların açık kılınması gerekmektedir.

Düalizm, başka bir deyişle ikicilik, “genel olarak, herhangi bir alanda birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemez iki töz ya da ilke kabul etme tavrı; metafizikte, gerçekliğin, örneğin doğaüstü bir varlıkla doğal varlık, Tanrı ve evren, ruh ve madde”¹⁸⁷ gibi birbirinden bağımsız ve birbirine indirgenemeyen iki farklı tözden meydana geldiğini öne süren düşünce akımı olarak tanımlanmaktadır. Düalistler, fiziksel olay ve olguların ötesinde onlardan bağımsız olarak bazı şeylerin ve olguların var olduğuna inanırlar. Zihin felsefesinde düalizm temelde iki gruba ayrılır: Birinci grup, zihinsel olguların hiçbir şekilde beyindeki nöronlar üzerinde bir etkiye sahip olmadığını öne sürerken, ikinci grup bu iddiaların aksine zihinsel olguların beyindeki fiziksel nöronlar üzerinde etkili olduğuna inanmaktadır. Birinci grup *epifenomenalistler* olarak nitelenirken ikinci grup ise *etkileşimciler* olarak kabul edilir.¹⁸⁸

Burada ele alınacak düalizm, Antik Çağ'daki düalizm düşüncesinden bütbütün farklıdır. Çünkü antik felsefedeki düalizmde, ayırıcı unsur varlığın canlı-cansız olmasına bağlıken “Descartes, Antik Çağ'ın bu ayırması yerine bir başkasını,

¹⁸⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 46.

¹⁸⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 49.

¹⁸⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999), “İkicilik”, 451.

¹⁸⁸ Daniel C. Dennett - Hofstater Douglas, *Akılın G'özü*, çev. Füsün Doruker (İstanbul: Alfa Yayınları, 2021), 476.

bilinç ile bilincin dışındaki dünya arasındaki ayrılığı koymuştur.”¹⁸⁹ Descartes, *Metafizik Üzerine Düşünceler* adlı eserinde “kendi kendine hareket etme kuvvetine sahip olmak, yine aynı şekilde hissetme ya da düşünme kuvvetine sahip olmak, bana göre hiçbir şekilde bedenin doğasına özgü olamazdı,”¹⁹⁰ diyerek kendisinin bedeninden bütünüyle farklı bir töz olduğuna değinmiştir. Descartes’ın bu yaklaşımı düalist düşünceyi temellendirme çalışmasıdır diyebiliriz. Descartes devamında “Daha kesin konuşmak gerekirse ben artık yalnızca düşünen bir şeyim yani bir zihin bir ruh akıl ya da mantık... Kısaca ben hakiki bir şeyim ve hakikaten var olan bir şeyim,”¹⁹¹ diyerek maddeden ayrı düşünen bir şey olduğunu belirginleştirir. Descartes, özünün düşünmekten başka bir şey olmadığını ve var olmak için hiçbir şeye ihtiyaç duymayan ayrıca maddesel olandan da bütünüyle ayrı bir töz olduğunu ileri sürmüştür. Dennett ise ruh düşüncesinin aslında bütünüyle insanın kendisini mutlak addetme arzusundan kaynaklandığını ileri sürerek düalizme karşı çıkmıştır.¹⁹²

Materyalist düşüncede ise, düalizm kuramının öngördüğü zihin ve beden gibi birbirinden ayrı iki tözün varlığı düşüncesi kesinlikle yanlıştır. Çünkü materyalizmde var olan tüm olguların fiziksel durumdan başka bir şey olmadığı kabul edilir. John Rogers Searle *Mind: A Brief Introduction* adlı eserinde materyalist düşünceye ilişkin yaptığı tanımlama bu durumu özetlemektedir: “Materyalizm var olan tek gerçeklik, maddi ya da fiziksel gerçekliktir, görüşüdür ve sonuç olarak eğer zihinsel durumlar gerçek bir varlığa sahipse, bir anlamda, bir çeşit fiziksel duruma indirgenebilir olmalıdır, başka bir şey olmazlar.”¹⁹³ Buraya kadar düalizmin insan ontolojisine dair düalist bir töz anlayışı öne sürdüğünü, buna karşın materyalist düşüncede ise maddeci monist bir anlayışın benimsendiği genel olarak görülmüştür. Artık modern dönemin öncü materyalisti Dennett’in neden düalizm ümitsizdir, diyerek bu yaklaşıma karşı öne sürdüğü argümanlara geçilebilir.

Dennett tarafından düalizmin eleştirilmesinin başlıca sebebi, onun teizm için temel oluşturması gelmektedir. Dennett, kendilik denen şeyin beyinden ayrı kabul

¹⁸⁹ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 272.

¹⁹⁰ Descartes, *Meditasyonlar*, 36.

¹⁹¹ Descartes, *Meditasyonlar*, 36-37.

¹⁹² Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 105.

¹⁹³ Searle, *Mind*, 48.

edildiği takdirde, onun zihinsel bir tözden oluştuğu anlamı taşıdığını belirtir. O, bu düşüncede Descartes'ın düşünen şeyin beyin olamayacağını delili olarak da kendi düşünmesini temel aldığı ifade eder. Ona göre, bu düşünce görünürde kesin bir çekiciliktir.¹⁹⁴ Ancak o, Descartes'ın ve takipçilerinin kendi kuramlarına ilişkin kimi çıkmaz sorunları barındırdığının farkında olduklarını belirtir. Dennett, on yedinci yüzyılda düalizme dair getirilen bu itirazların başında, zihin ve bedenin iki ayrı töz olarak kabul edilmesi durumunda zorunlu bir etkileşimin mahiyetinin nasıllığı ile ilgili olduğunu söyler. Yani Dennett, beynin bedensel duyu organlarımıza ilintili olan olayların, verilerin, algıların zihne iletmesi ve zihni haberdar etmesi gerektiğini, aynı zamanda düşünceyle ilgili olan zihnimizin de bedeni yönlendirmesi ve komutlandırması probleminin açıkça ortada olduğunu söylemektedir. Dennett bunun, '*Kartezyen etkileşimcilik*' ya da '*etkileşimli ikicilik*' olarak nitelendiğini belirtir. Descartes ise bu etkileşimin merkezini başın orta kısmında olan beyindeki *kozalaksı pineal bezi* olarak kabul etmiştir.¹⁹⁵

Dennett'in düşüncesine göre, gözümüzün duyumsadığı herhangi bir nesneyi bilinçli olarak algılamamız, ancak beynimizin bir şekilde zihne bir ileti göndermesiyle oluşabilir. Aynı zamanda insanın dışarıdaki herhangi bir nesneyi parmağıyla işaret etmesi de zihnin bedene komut vermesiyle oluşabilir. Dennett'a göre, zihin beden etkileşiminde beyinden kaynaklanan fiziksel etkinliğin zihni nasıl etkilediği sorusunun, zihinsel tözün tam olarak ne tür özelliklere sahip olduğu bilinmediğinden şimdilik bir kenara bırakılması gerekmektedir. O, bu sorunun yerine hiçbir şekilde fiziksel, kozmik ışınlar veya atom altı parçacığı olmadığı iddia edilen zihinden beyne giden sinyallerin, nasıl oluyor da beyinde bir fark yaratabildiği sorusunun ele alınması gerektiğini düşünmektedir. Dennett, burada fiziğin temel ilkelerinden biri olarak fiziğin kapsamındaki herhangi bir varlığın değişiminin ancak fiziksel bir enerjinin sarfıyatı sonucu oluşabileceği ilkesine dikkatleri çekmek istemektedir. Bu ilkeye *enerji korunumu ilkesi* denmektedir.¹⁹⁶ Dennett, söz konusu *enerjinin korunumu* ilkesinin düalizm tarafından açık bir şekilde ihlal edildiğini ve

¹⁹⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 41.

¹⁹⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 45-46.

¹⁹⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 47.

bu çatışmanın Descartes'tan beri yaşandığını bu durumun, düalizm için kaçınılmaz ölümcül bir kusur olduğunu söyler.¹⁹⁷

Dennett, *Aklın Gözü* adlı eserinde de: “Fiziksel olmayan bir olgunun fark yaratabilmesi için, bu olgu olmaksızın oluşmayacak fiziksel bir olgunun meydana gelmesi gerekir. Eğer böyle bir etki yaratacak bir olgu bulabilirsek bile, aynı nedenle yeni bir fiziksel olgu türü keşfettiğimizi düşünmez miyiz?”¹⁹⁸ açıklamasını yaparak düalizmin ciddi bir tutarsızlık içerdiğini göstermeye çalışmıştır. Dennett, durumun tıpkı çizgi film karakteri olan *hayalet Casper*'ın hem duvarlardan geçip hem de bacaya sıkışması gibi kurgusal bir tutarsızlıktan farksız olduğunu söyler. Zihinsel bir şeyin hem fiziksel ölçülere sığmaması hem de beden gibi fiziki bir yapıyı koordine edebilmesinin kesinlikle mümkün olamayacağını savunur. Dennett, düalistlerin zihin denilen şeyi, beyin moleküllerinin ve atomlarının ötesinde görmelerinin, zihnin bilimsel olarak incelenebilirliğine dair soruya da olumsuz cevap vermelerine neden olduğunu söyler.¹⁹⁹

Düalistler, zihin ile ilgili olguların, bilimin dışında tutulmasına bir zorunluluk atfederler. Dennett, bunun da zihne dair gizemin asla yok olmamasına neden olacağını söyler.²⁰⁰ Hatta kimi düalistlerin zihnin çalışma prensibine dair herhangi bir kuramlarının olmadığını itiraf ettiklerini belirtir. Dennett, bu itiraflarının da aslında zihne dair bir gizemin ve bilinemezliğin habercisi olduğunu ve bunun bilinçli bir şekilde korunmak istendiğini düşünür. Düalistler, böylelikle zihni gizem kılıfına büründürüp bilimden uzak tutmaya çalışmaktadırlar. Düalizmin, zihnin doğasına dair bir açıklama yapamama durumu, kuramı zihnin fiziksel olandan ayrı bir töz olduğu iddiasını çıkmaz bir konuma koysa da düalizmi bütünüyle yanlış kılacak güçte olmadığı materyalizme karşı başkaları tarafından savunulur. Örneğin Swinburne, zihin ile beyin arasındaki etkileşimin bilimsel zeminde anlaşılmasının imkansız olduğunu, bu etkileşimin mahiyetinin ancak her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten bir

¹⁹⁷ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 47.

¹⁹⁸ Dennett - Douglas, *Aklın Gözü*, 476.

¹⁹⁹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 47-48.

²⁰⁰ Dennett - Douglas, *Aklın Gözü*, 477.

Tanrı inancıyla açıklık kazanacağı düşüncesini öne sürerek materyalist düşüncayı eleştirmiştir.²⁰¹

Dennett, düalizmin bilime karşıtlığı ve dogmatikliğinin bu düşünce kuramından kaçınılmasını elzem kıldığını belirtir. O, düalizmi mutlak surette ortadan kaldıracabilecek kanıt iddiasında olmasa da düalizmin öne sürdüğü iddialarla nasıl bir gizem çamurunda debelendiğini kesin bir şekilde gösterebileceğini savunur.²⁰² Ruhun, ilkeler ve bileşenler arasında algısal açıdan insanlarda aşılmaz bir uçurumu temsil ettiği öne sürülür. Öyle ki insanın komplike oluşu o kadar çok karmaşık ki, her insanda bir ruhun var olduğu düşüncesinden de kendimizi alamıyoruz. Ruh, bir insanın nasıl olduğunu ve kim olduğunu belirleyen ve sıkıştırılamayan öz şeklinde kabul edilir. Dennett bu sıkıştırılamayan özün bir kişilik özellikleri mi yoksa fiziki tanımlarla beyin mi olduğu sorusuna en net şekilde beynin sinirsel hücrelerinden başka bir şey olmadığını söyler.²⁰³

Dennett ve D. Hofstadter, beynin yapısı ve insan davranışlarına etkisi ile ilgili beyni milyarlarca sinir hücresinin birleşimi ve bunların eşgüdümlü çalışmasının sonucu olarak açıklar. İnsan ile ilgili hedeflerin, ideallerin, hobilerin, umutların, ahlakî ilkelerin, korkuların oluşumu gibi daha birçok küresel ilkelerin ve evrimsel sürecin ürünü olduğuna dair iddialarını açıkladıkları metne bakıldığında da bu durum daha iyi anlaşılmaktadır:

“Beynin sinir hücreleri yalnızca, hem zamanda hem de uzamda “lokal” olan dürtülere yanıt verir. Her an komşu sinir hücrelerinin etkileri bir araya toplanır ve söz konusu olan sinir hücresi, ya ateşler ya da ateşlemez. Ne var ki, bir şekilde bu “lokal” davranışların tümü bir araya gelip Büyük Tarzı oluşturur, yani insan davranışları düzeyinde görülen, uzun vadeli hedefleri, idealleri, ilgi alanlarını, zevkleri, umutları, korkuları, ahlakî fikirleri vs. kapsayan “küresel” ilkeler dizisini oluşturur. Bu uzun vadeli küresel niteliklerin, sinir hücrelerine öyle bir biçimde şifrelenmesi gerekir ki, hücre ateşlemeleri sonunda, uygun küresel davranışlar ortaya çıkabilin. Biz buna küreselin lokale “düzenlemesi” ya da “sıkıştırılması” adını veriyoruz. Çok sayıda uzun vadeli, üst düzey hedefin milyarlarca sinir hücresinin

²⁰¹ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 87.

²⁰² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 49-50.

²⁰³ Dennett - Douglas, *Aklın G'özü*, 472.

birleşim yapısına şifrelenmesi, evrim ağacındaki milyonlarca atamız tarafından, kısmen bizim adımıza gerçekleştirilmiştir. Yalnızca sağ kalanlara değil, yok olup gidenlere de borçluyuz; çünkü evrimin her aşamasında çoklu dallanmalar bir insan kadar karmaşık bir canlının oluşması için mucizeler yaratmıştır.”²⁰⁴

Natüralist bir kuram açısından zihnin varlığını olumsuzlama ve onu yanlışlama adına yapılması gereken en önemli husus, bilincin mahiyetine dair getirilecek fiziksel açıklamalardır. Dennett, beynin tek bir merkezi ileti noktası olduğu yanlışlığının düalizmde kötü bir alışkanlık olduğunu, bunun yerine *çoklu taslaklar* adını verdiği kuramını önerir. O, bilincin bu kötü alışkanlıktan yani düalizmden kurtulmasında çoklu taslaklar modelinin en makul kuram olduğu iddiasındadır.²⁰⁵ Bu bağlamda Dennett’in, insanın nöronal bir robot olduğu, bilincin mekanik bir açıklaması iddiasının kişisel deneyimlerimize, farkındalığımıza ve zihinsel fenomene sahip algımıza dair ne tür kabul edilebilir fiziksel açıklamalar sunduğunu anlamak için onun düalizmin yanında fenomenolojik yönetime ilişkin öne sürdüğü eleştirilere de bakılması gerekmektedir.

2.4.2. Fenomenolojik Yöntem Eleştirisi

Dennett, kendi metodolojisinin hetero-fenomenoloji olduğu iddiasıyla düşünce sistemini oluşturmuştur. Tabi ki bu metodolojiden kastının ne olduğu sorusuna yanıt verilebilmesi için öncelikle fenomenolojinin ne olduğuna bakılması gerekmektedir. Böylelikle Dennett’in hangi amaçla, fenomenolojik yöntem karşısında bir hetero-fenomenoloji yöntemi gerekli gördüğü kolaylıkla anlaşılabilir

Fenomenoloji, “Husserl tarafından kurulmuş bilincin çok çeşitli formlarıyla, dinî, estetik, ahlakî ve duyuşsal her türlü doğrudan deneyimini analiz edip betimleyen felsefe anlayışı ya da yaklaşımı”²⁰⁶ olarak kabul edilmektedir. Edmund Husserl²⁰⁷

²⁰⁴ Dennett - Douglas, *Aklın G’özü*, 473.

²⁰⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 135.

²⁰⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999), “Fenomenoloji”, 342.

²⁰⁷ Edmund Husserl 8 Nisan 1859’da Prossnitz’de doğmuştur. Fizik, matematik ve astronomiye ilgi duymaktadır. Husserl 1878’den sonra eğitimini Berlin’de sürdürür. Franz Brentano, Husserl’in felsefe bilgilerini geliştirir. Yahudi kökenli olmasından dolayı Nazilerin baskılarına maruz kalmıştır. Husserl 27 Nisan 1938’de Freiburg’da ölmüştür. 1919-1923 tarihleri arasında Heidegger Husserl’in asistanlığını yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. (Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, 2013)

fenomen sözcüğünü, “görünen (*Erscheinen*) ile görünen şey (*Erscheinendem*) arasındaki özsel bir bağlantı nedeniyle çift anlamlı”²⁰⁸ olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanımlamayla Husserl’in ‘oto-fenomenoloji’ olarak gördüğü fenomenoloji, “deneyim ya da tecrübemizi, kökenlerinden ve gelişimlerinden ayrı ve tarihçi, sosyolog ya da psikologların sunduğu nedensel açıklamalardan bağımsız olarak, gerçekte olduğu şekliyle ve dolayısıyla bir tarzda betimleme teşebbüsüne karşılık gelir.”²⁰⁹ Fenomenoloji teriminin anlamlarına bakıldığında farklı tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. Husserl’in, fenomenolojiye dair izahatlarına bakıldığında; fenomenolojiyi bir felsefe ve refleksiyon olarak görür.²¹⁰ Birinci şahıs bakış açısından bireyin deneyimlediği biçimiyle bilincin bilimi olarak da kabul edilir. İnsanın etrafına baktığında neler düşündüğü, neler gördüğü, kendisinin şu an ne yapmakta olduğu gibi soruların kaçınılmaz olarak fenomenolojik bilimin kapılarını araladığı söylenilebilir. Özetle fenomenoloji; bilimin nedensel açıklamasının ötesinde bilincin özünün bilimi olarak benimsenir.

Dennett ise fenomenolojiyi, açıklanması gereken bilinçli deneyimlerdeki farklı öğeleri tanımlamak için kullanıldığını²¹¹ ya da henüz olgulara dair iyi bir kuram olmadığından ötürü onun olguların bir kataloğu anlamına²¹² geldiğinden bahseder. Husserl’in *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders* adlı eserindeki “Descartesçi şüphe yöntemi bize bir başlangıç sunmaktadır: *Cogitatio* ’nun varlığından, zihinsel yaşantı sırasındaki ve yaşantı üzerine yalın refleksiyondaki yaşantının varlığından şüphe edilemez”²¹³ ifadesinden de bu perspektif açıkça görülmektedir.

Dennett, Descartes’ın bilince dair merkezi ve koordineli bir kendiliğin öznel deneyim olduğu açıklamasına karşı, bilincin öznel bir bütünlükten ve kendilikten uzak olduğunu savunmuştur. Dennett’a göre, fenomenologlarca kabul edilen bakış açısı Descartes’ın birinci tekil şahıs perspektifinden başka bir şey değildir.²¹⁴ Ancak

²⁰⁸ Edmund Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, çev. Harun Tepe (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 43.

²⁰⁹ Cevizci, “Fenomenoloji”, 343.

²¹⁰ Hacer Yalçın, “Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2022), 215.

²¹¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 57.

²¹² Dennett, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*, 318.

²¹³ Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, 33.

²¹⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 87.

Dennett’a göre, öznel deneyimler sadece doğa bilimi perspektifiyle incelenebilir. Ona göre bu yol *hetero-fenomenoloji*’dir. Hetero-fenomenoloji yöntemi, bireyin tüm içsel yaşantılarını kişinin eylemlerine ve konuşmalarına yansıyan yönüyle değerlendirmektir.

Dennett’a göre bilinç akımında oluşan acı, sevinç, üzüntü, kızgınlık, şehvet, şaşkınlık gibi çeşitli öğelerin gerçekte bizim onlar olduğuna inandığımız şeyler olmadığını, aksine çok farklı şeyler olduğunu ileri sürmektedir.²¹⁵ Ona göre bireyin bilincinin içeriğinde sergilenen tüm şeylere dikkatli ve farklı açılardan bakıldığı takdirde fenomenolojik büyü kaybolacaktır.²¹⁶ Dennett, insanlar tarafından kimi durumların çözümlenemez, analiz edilemez ve incelenemez gibi görüldüğünü söyler. Nedeninin ise bunların bireye böyle görüldüğünden ziyade bunların birey tarafından böyle olduğu düşünüldüğünden kaynaklandığıdır. Dennett, bireyin durumun böyle olduğu kabulünden aslından kendisine böyle görüldüğünü düşünmesiyle bir sonuca ulaşılabilceğini ileri sürmektedir.²¹⁷

Dennett, iç gözlem öğretisinde yani fenomenoloji yöntemindeki yanılgıların ve kimi yanlış durumların gösterildiği takdirde, bilinçte de yanlış şeylerin olduğunun gösterilebileceği iddiasındadır. “Beyin süreçleri bilince neden olur fakat bilincin kendisi beynin bir özelliğidir”²¹⁸ şeklinde bilinci nörobiyolojik açıdan değerlendiren J. Searle ise, hiçbir şeyin ‘hakikatten’ daha ileri olamayacağını, çünkü yanılmanın, bilincin temel özelliklerinden ziyade bilince yönelik hatalı felsefi yaklaşımlardan kaynaklandığını söyleyerek Dennett’in kuramında bir ayrım yanılışına kapıldığını savunmaktadır.²¹⁹

Dennett zihnimizde gerçekte ne olup bittiğini bilemediğimizi, bize gelindiği gibi bilebildiğimizi söyler. Ona göre, bizler herhangi bir şeye karşı sevgi ya da kıskançlık içinde olup olmadığımızı bile bilememekteyiz. Ancak böyle şeyler diğer kimseler tarafından eylemlerimizden hareketle anlaşılıp bize gösterilmektedir. Bunun

²¹⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 57.

²¹⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 82.

²¹⁷ Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 110.

²¹⁸ Searle, *Bilincin Gizemi*, 19.

²¹⁹ Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi*, 190.

üzerine bizler de bunları doğrulamaktayız.²²⁰ Dennett ayrıca, insanın kendi bilinç içeriğine erişiminin olmadığı iddiasından ziyade insanın bu erişime gereksiz bir güven içinde olduğunu dile getirir.²²¹ Dennett'in temel düşüncesi, fenomenolojik yöntemin birçok yanılsamalar barındırdığıdır. O, tüm bu yanılgıların dışlanmasıyla bilincin önündeki tüm engellerin aşılabileceğini düşünmektedir. Dennett, beyindeki eylemlerin fiziksel özelliklerinin bütünü tarifsiz ve anlatılmaz gibi görünse de aslında anatomik ve heterojen olan bu özelliklerin bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle fark edilebilir ve tanımlanabilir bir duruma getirildiğini ileri sürmektedir.

Dennett, sahip olunduğu kabul edilen içgözlem ve tüm olgulara materyalist bir açıklama yapılmasının kolay olmasa da bunun ortaya konulmasının elzem olduğunu belirtir ki bunun da alışık olunan yaklaşımımıza biraz daha fazla yaklaşmakla bu tılsımlı büyüün bozulmasına yeterli olacağı iddiasındadır.²²² Dennett böylelikle bilişsel bilimlerle fenomenolojik yöntem arasındaki metodolojik engelleri aşmayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda Dennett, fenomenolojik deneyimleri ele alıp inceler ve bu deneyimlere dair yanılsamalara materyalist açıklamalar ortaya koymaya çalışır. O, fenomenolojik bahçe olarak nitelediği deneyimleri üç parçaya ayırır: (i) *Dış dünya deneyimleri*, sıcaklık hissi, soğukluk hissi, kaşınma, koku, tat ve ses gibi duyu organlarımızla algıladıklarımız. (ii) *İç dünya deneyimleri*; kendi kendine konuşma, hatırlama, ön görme, hayal etme gibi deneyimler. (iii) *Duygusal deneyimler*; pişmanlık, huşu, utanç, öfke, açlık, endişe, korku gibi duygusal deneyimler.²²³ Dennett'in fenomenolojik deneyimlere dair yanılsamacı yaklaşımının anlaşılması ve fenomenolojik yönetime karşıt öne sürmüş olduğu hetero-fenomenolojik yönteminin temellendirmesi için insanın yaşamış olduğu kimi deneyimlerinin gerçekte neler olduğuna dair yaptığı izahatlarına değinilmesi kaçınılmazdır.

²²⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 62.

²²¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 87.

²²² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 82.

²²³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 58.

(i) Dış Dünya Deneyimi

Dennett, en kaba duyular olarak nitelediği tat ve koku alma duyularının fenomenolojik olarak birbirlerine bağlı olduğunu, burnumuzla tat aldığımızı ve soğuk algınlığı sırasında yiyeceklerin tadının alınamamasını da buna örnek gösterir.²²⁴ Dokunma ve kas hissinin ile beden diğer bölümlerinin eylemleri gibi hisler bütünüyle birbirleriyle bağlantılıdır. O, etraftaki eşyalara dokunma, kavrama ve itme gibi eylemler sonucu ‘hissetme’ duyumunun oluştuğunu belirtir. Dennett’a göre, duyu organlarının deri altındaki reseptör alıcılarının beyinle kaynaşması yoluyla eşyalar ve nesnelere dair edinilen bilgilerin oluşumu sağlanır. Ancak bu kaynaşmanın karmaşık süreçlerinin bilince açık olmadığını ve bunun nasıl oluştuğunu dahi fark etmediğimizi ve edemeyeceğimizi belirtir.²²⁵ Nedenini de cilt altındaki reseptörlerin uyarımı, basit çıktılar olarak görünse de çok çeşitli kaynaktan gelen bilginin bütünleşmesinin ürünleri olduğuna bağlar. Dennett, eşyalara herhangi bir aracı olmadan, çıplak elle temas edilmesi ile elde edilen bilginin doku reseptörleri arasında bir çubuğun yardımıyla dokunulması sonucuyla eşyaya dair bilginin arasında bir farkının olmadığını belirtir. Dennett, çubuk ve deri altındaki reseptörlerin arasındaki işlemlerin, eşyanın dokusuna ve yüzeyine dair bilginin edimini sağladığını söyler.²²⁶

Dennett, gözlerimiz bağlı durumda iken elimizin ucundaki çubuk ile yüzeyi birbirine yakın seramik, plastik, pürüzsüz tahta veya metale teması sonucunda bunların tikel düzgünlüğünü anlamakta ve ayırmakta zorlanmayacağımızı belirtir. Bunun nedenini büyük ölçüde maddenin ısı iletkenliği gibi görüldüğü düşünülse de asıl sebebinin titreşimler olduğunu ekler. Çünkü çubukla dokunulduğunda da aynı sonucun alınması asıl ayırıcı unsurun ısı iletkenliği olduğu kabulünü güç kılmaktadır.²²⁷

Dennett, duyma fenomenolojisi kapsamına müzik, gürültü, ısıklıklar, tıkırtılar, korna sesleri, bağırışlar ve konuşmalar gibi birçok unsurun girdiğini belirtir. Dennett,

²²⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 58-59.

²²⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 59-60.

²²⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 59.

²²⁷ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 60.

kuramcılarının duyma fenomenolojisini genellikle ‘kafanın içinde bir orkestra çaldığı’ iddiasını kabul ettiklerini belirtir. Dennett ancak bunun bir hata olduğunu, bunu aşmak adına da duymanın gerçekte ne olduğuna bakılması gerektiğini belirtir.²²⁸

Ona göre nasıl ki mor bir inek hayal edildiğinde beyinde mor ineğe karşılık herhangi bir şey yok ise, aynı şekilde dinlenen müzikteki gitar tellerinin de beyinde titreşen herhangi bir yeri yoktur. Dennett buna açıklık getirme adına gitar örneğini verir. Gitarda serbest bir E sesine vurulduğunda çıkan sesin birçok kimse tarafından, tarif edilebilir bir bileşikten ziyade, bütünüyle tarifsiz ve gitara özgü bir ses olarak kabul edilir. Daha sonra serbest bir telin bir daha çekildikten sonra yüksek bir armoni elde etmek için azıcık aşağı kısma, oktav perdesinin üzerine parmağın getirilmesiyle yepyeni bir ses oluşturulacaktır. Ve bu ses bir önceki sese oranla daha yüksek bir oktav olacaktır. Ardından, serbest telin üçüncü bir kez daha çekildiğinde, ikinci defa çekilmesiyle yalıtılmış olan o armonik ses duyulacak ve acayip şekilde ayırt edilebilirliğine de varılacaktır. Dennett, böylelikle ilk deneyimlenen sesin tarif edilemezliğinin ortadan kalkmış olacağını, yerini de idrak edilebilir ve eksiksiz bir şekilde anlatılabilir bir akordun ikiliğine bırakacağını söyler. Dennett, ‘sesin karmaşık motifli’ oluşumu araştırmaların karmaşık bir yapı gibi görünmesine neden olduğunu söyler.²²⁹

Dennett’a göre, konuşma algısının fenomenolojisi ise, beynin belirli bir bölümünde, duyumların toptan ve yeniden bir organize yapılanması sonucu meydana geldiği ve bunun da tıpkı kayıt oluşturan bir mühendisin ses stüdyosuna benzediğidir. Bu yapılanmada kanalların çoklu kayıtlarının, değişimlere ve dönüşümlere uğramasıyla zenginleştiği ve farklı biçimlerde ‘medyaların kopyalandığı ardışık kayıtlardan *stereo master* oluşturmak için ayarlandığını belirtmektedir.²³⁰ Dennett, konuşma eyleminin algısı sonucu sadece sözcüklerin sentaks yapısına yani dilbilgisine dair bir bilgi elde etmekle kalmayıp aynı zamanda konuşmanın duyusal özelliklerine bürünmüş bir anlamı taşıdığının da farkında olduğunu söyler. Şöyle ki ona göre İngiliz aksanlı bir kimsenin gülümsemeli konuşmasının ardından bir kahkaha atabileceğine dair bir fikir oluşumu, sadece tonlamanın yükselişi veya

²²⁸ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 60.

²²⁹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 62-63.

²³⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 64.

düşüşü değildir. Tonlamanın yükselişi ya da düşüşüyle beraber kızgınlığın sinirliliği, korku duygusunun sesin titretilen bir yapıya bürünmesine de neden olması gibi birçok etkenin var olmasının, bunun bilinmesini sağladığını söyler. Dennett, tüm bunların az önceki gitar örneğinde olduğu gibi başlangıçta atomik ve heterojen bir yapıda görünen özelliklerin, deney ve soyutlamayla bilimsel bir alan ve araştırma konusu olunabileceğini belirtir. Bir soru edatı farklı aksanlarda dile getirilse bile onun soru sesi olduğunun ayırt edilebileceğini, Dennett tüm bunların sağlıklı sonuçlar verebilmesinin öncesinde ciddi deney çalışmalarının yapılmasını zorunlu kıldığını belirtir.²³¹

Başka bir dış deneyim olarak görme yeteneğine bakıldığında görmek; ışık, nesneler ve bizlerin görme duyumu arasındaki oluşan oransal ilişki sonucu meydana gelen deneyimdir. Dennett, genel olarak insanların görmenin çıktısını, zihindeki bir resim olarak ele aldığını söyler. Şöyle ki fiziksel imgelerin, görsel algının ürünü olduğunun kabulü olduğu örneği verilebilir. Buna karşın Dennett, körler için oluşturulan resim sergilerinin nasıl değerlendirileceğini belirtir. Çünkü “kafadaki resimler için, kafada o resimlerden zevk alabilecek gözlerin olması gerekir.”²³² Dennett’a göre görme deneyiminin kafadaki resim görüntüsünden meydana geldiğinden şüphe edilmesi adına günlük hayatta aşina olunan şeylerin, resimlerinin çiziminin daha kolay olması beklenirken bu durumun ne kadar güç bir durum olduğuyla karşılaşmaktayız. Bu duruma bireyin tüm yönleriyle temas edebildiği üç boyutlu bir nesnenin, iki boyutlu bir kopyasını kâğıda çizebilmesinin güç olması durumu örneği verilebilir. Dennett, “görme alanı, merkezden sınırlara eşit bir şekilde odaklanan ve detaylandırılan naif bir yansıma gibi”²³³ görünse de ancak bunun böyle olmadığını, görmenin bir yanılsamadan başka bir şey olmadığını öne sürer. İnsanın görme odağını merkezi bir noktaya sabitlemesi sonucu çevresindeki nesnelere ait özellikleri tasvir edebilmesinin mümkün olmadığını öne sürer. Ancak o nesnenin görme alanının merkezine doğru harekete başlanmasıyla tanımlamanın yapılabileceğini söyler. Dennett, çeper görüşündeki bu eksikliğin nedeninin ise ölü merkezin çevresindeki iki veya üç derece dışındaki bütün alanın bizden gizlenmesi sonucu

²³¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 64-65.

²³² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 66.

²³³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 68.

olduğunu belirtir. Görsel fenomenoloji veya görsel deneyimin içerikleri; ne resimlere ne filmlere ne tümcelere ne de diyagramlara benzer. Dennett'a göre, bir spor stadyumunda uzaktan bakıldığında kalabalığın insanlardan oluştuğu anlaşılabilecektir. Çünkü temsillerin insanımsı hareketlere ait olduğu bilinir. Dennett görülen şeyin geniş bir damla olarak görülemeyeceğini aksine tek seferde binlerce detayı, görünen şapkalar, güneş gözlükleri, yukarı aşağı uzanan ellerin bütünsel oluşum olarak görüldüğünü söyler.²³⁴ Ancak deneyimimizin empresyonist bir tasviri çizilmesi istenildiği takdirde renk damlaların ahenksiz bir cümbüşüyle sonuçlanacaktır. Çünkü deneyimlenen bu değildir. Aynı zamanda görülen ve üç boyutlu algılanan herhangi bir nesnenin, benzeri bir çiziminin tasviri de pek kolay değildir. Resimlerin yani iki boyutlu çizimlerin, üç boyutlu görüntüden gelen retinal girdiyi kabaca yuvarlaması sonucu algılanana benzer bir izlenim bırakır.²³⁵ Dennett, görme fenomenolojisinin gerçekçi bir resmi adaletin, bir melodinin veya mutluluğun tasvirinden daha fazla yapılamayacağını, bunun nedeninin de fenomenolojik açıdan görmenin aldatıcı bir yapıda olduğuna bağlar.

(ii) İç Dünya Deneyimi

Dennett, içsel yaşamlarımızı oluşturan ham maddelerin neler olduğu sorusuna kolaylıkla cevap verilebileceği kanısındadır. Kendisi, İngiliz deneyci geleneğin içsel dünyamızı oluşturan temel yapının, duyularımız yoluyla algıladığımız imgeler bütünü olduğu görüşünün aksine algılanan şeylerin elektromanyetik radyasyondan başka bir şey olmadığını savunur. Bu konuda şu örneği ileri sürer: Ona göre, örneğin uçabilen bir mor inek imgesinin oluşumu, daha önce gördüğü üzümünden mor imgesini, kuştan da uçuşma imgesini alan zihnin ikisini de daha önce duyumsadığı inekle bileşik duruma getirerek uçan mor bir inek hayaline sahip olmaya dair, görüşü hatalıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere duyulardan elde edilen veriler elektromanyetik radyasyondan başka bir şey değildir. Dennett'a göre dışarıdan alınan sadece bilgidir ve bilginin kendisi de fenomenolojik bir nesne olarak kabul edilemeyecektir.²³⁶ Dennett, bir kimsenin karşısındakinin kendisine anlattığı olayı idrak etmesi sonucu 'anlıyorum' ifadesini kullandığını söyler. Çünkü bu durum idrak

²³⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 69.

²³⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 69.

²³⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 70-71.

etmek ile görme deneyimi arasındaki ilişkiyi ifade eder. Ancak bu bağın bilişsel bilimlerde ve dili kavrayan bilgisayar sistemlerinin oluşumuyla uğraşan yapay zekâ tasarımcıları tarafından göz ardı edildiğini söyler.²³⁷ Ona göre bu bağın yok sayılmasının nedeni, dış dünyaya dair algılar ve deneyimlenen fenomenal dünya arasındaki farklılıktır. Aynı kavram ve ifadelerin farklı dinleyicilerin fenomenolojisinde sonsuz bir değişkenlik ve zihinlerinde farklı imgeleri oluşturabileceğini örnek verir. Örneğin, “dün amcam avukatını kovdu” cümlesini duyan iki bireyin zihinlerindeki tasavvurlar çok farklıdır. Her iki zihin de başka bir amca, mahkeme salonu, dünü ve avukatı tasavvur etse de cümleyi her ikisi de anlamıştır. Bundan ötürü de imgelem, anlamamanın anahtarı olmaz. Ayrıca anlama, her şeyi zihinsel resimlere dönüştürme süreciyle gerçekleşmez.²³⁸ Dennett’in, hayali duyuların insana gerçek duyular gibi zevk ve acı verebilmesi düşüncesi de imgelerin oluşumunun temelini sadece dış duyulara bağlayan İngiliz deneycilere karşı bir savunusu olmuştur.²³⁹

(iii) Duygulanım Deneyimi

Dennett, insanların sahip olduğu duygusal duyularına ve ondaki farklılıklara dikkat çekmek adına şöyle bir olayın hayal edilmesini ister. Gözlerinizi kapattıktan sonra birinin karnınıza acımasız bir şekilde sert bir tekme darbesi indirdiğini hayal edin. Bu durumda canlı bir şekilde hayal edilen şey her ne kadar rahatsız edici olsa da gerçek manada herhangi bir gerçek acının olduğu iddia edilemeyecektir. Ancak aynı durum sahnesinin rüyada görülmesi sonucu en az gerçeği kadar acı hissiyatı içerisinde kıvranarak uyanılabileceğini hatırlatır. Hatta öyle ki kendinizi dizlerinize sarılmış ve göz pınarlarınızdan gerçek gözyaşlarınız akıyor halde bulabilirsiniz. Dennett, bireyin tüm yaşananlar sonrasında doğru yargıya varabileceği bir duruma geldiğinde yani yeteri kadar uyandığında acı hissettiği bölgede herhangi bir yanık ve kızarıklığa da rastlamayacağını söyler. O tüm bunların sonucunda duygulanımların inkâr edilemez bir öneme sahip olduğunu göstermek istediğini belirtir.²⁴⁰ Dennett ayrıca ağrıyı ve acıyı hissetmenin alarm sistemindeki

²³⁷ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 71.

²³⁸ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 71-72.

²³⁹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 75.

²⁴⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 76-78.

yapıyı, beynin evrimsel gelişiminin bir ürünü oluşu olduğuna da vurgu yapar. Acı hissinin gerekliliği hususunda, vücutlarına ilişkin herhangi zararlı bir nesneye karşı duyarsız olan insanların zarar görmeleri, sakatlanmaları, uzuvlarını kaybetmeleri gibi durumlar sonucunda doğabilecek felaketler düşünüldüğünde acı hissinin kendilerini koruma noktasında gerekliliği gayet açıktır.²⁴¹ Dennett, kendi düşünce yapılarını indirgemeci materyalist olarak niteleyen kimselerin, insanın biyolojik ve yaşamsal davranışlarının temeline dair yaptıkları tüm açıklamalar alışlagelmiş bir yaklaşımla ele aldıklarını belirtmektedir. Buna acının, gülmenin ve eğlenmenin insan yaşamındaki yerine dair yapılan bilimsel açıklamalar örnek verilebilir.²⁴²

Dennett, fenomenoloji yönteminin insana dair olguların yorumunda kimi farklılıklar olsa da iki temel özelliğe sahip olduğunun görüldüğünü söyler. İlki kabul edilegelen ve çok iyi bildiğimizi zannettiğimiz ya da öyle görünen kendi fenomenolojimiz ve ikincisi ise materyalist düşünce biçimidir.²⁴³ Dennett insanın duyu deneyimlerine, duygularına ve iç deneyimlerinin bütününe aynı şekilde materyalist açıklamalar yapmanın pek güç olduğunu kabul eder. Ancak bununla beraber kendisinin de yapmış olduğu tüm bu açıklamalarla az da olsa bu yolda bir ilerleme kat ettiğini düşünmektedir.²⁴⁴

2.5. NÖTR BİR YÖNTEM OLARAK HETERO-FENOMENOLOJİ

Dennett, fenomenolojik yöntemin yöntem ve sonuçları üzerinde herhangi bir uzlaşımın olması bir yana ihtilafları üzerine yapılan akademik çalışmaların dahi bir dizi geçmiş dedikodusu olmaktan başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre aynı zamanda açık ve tarafsız bir nesnel tanımlama yöntemine de gereğinden fazla bir ihtiyaç söz konusudur.²⁴⁵ Diğer tüm bilim alanlarının nesnel üçüncü şahıs bakış açısıyla ele alındığı gibi bilinç biliminin de bu kuralın dışında tutulmaması gerektiğini ileri sürer. Dolayısıyla Dennett'a göre bilinç biliminin, fenomenolojik yöntem veya öznel birinci şahıs bakış açısı dışında bir incelemeyle ele alınması

²⁴¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 77.

²⁴² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 80.

²⁴³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 81.

²⁴⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 82.

²⁴⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 83.

gerekmektedir.²⁴⁶ O, bu incelemeye açık ve tarafsız bir nesnel yöntem olarak hetero-fenomenolojiyi uygun görmektedir.

Dennett'in, beynin işlevlerinin ve alt kişisel mekanizmalarının fenomenolojik yöntemle doğrudan erişilebilir olmadığı argümanı, üçüncü şahıs bakış açısı hetero-fenomenoloji yöntemini zorunlu kılmaktadır. Bireyin kendi deneyimlerine yönelik yargılayıcı tavrın doğurduğu sorunları da, izole etmek adına hetero-fenomenolojik yöntem gerekçelendirilmektedir.²⁴⁷ Dennett, insanın fenomenolojik yönünün inkâr edilemeyecek bir gerçeklik durumunun, bizleri asla kendimizi çok iyi bilebildiğimiz kanısına götürmeyeceğini belirtir.²⁴⁸ O, bu durumla ilgili şunları dile getirmektedir: “Öte yandan belki de iç gözlemin, bizim bilinçli zihinlerimizi kendimizin gözlemlenmesinin kişisel gücünün yüksek güvenilirliği hakkında kendimizi kandırıyoruz.”²⁴⁹ Dennett, bireyin kendisini çok iyi tanıdığını, kendisine dair olgulara ilişkin üçüncü bir aracıya gerek duymadan birebir ve olduğu gibi bilebildiği konusunda alışlagelmiş bir kandırma hissiyatına yenik düştüğünü ifade eder. Kendi duygu ve düşüncelerimizin erişiminde bir ayrıcalık hissiyatının bir yanılsama olması yine de bu hissiyatın sağlam bir konumda olmasını engellemediğini ekler. Yani yanlış bir yanlış gibi olmaktan çok doğru gibi algılandığını ifade eder. Ancak Dennett'a göre, kendimizi kandırdığımız şey, içgözlem eyleminin sadece ‘bakmak ve görmek’ olduğu düşüncesi olduğudur. Çünkü küçük bir gözlemlemeyle bir hüküm vermeye kalkışmanın veya bir yargıya varmanın bu konuda çok ileri gidildiğinin altını çizer.²⁵⁰

Ona göre, fenomenologlarca benimsenen bakış açısı, Descartes'ın birinci tekil şahıs yönteminden başka bir şey değildir. Bu da tıpkı bir monolog tarzı olarak betimlenir. O, bu hatalı içgözlemci yöntemin yıkılmasıyla davranışçılığın yükseleceğini düşünmektedir. Bu konudaki argümanı da davranışçı yöntemin, birinci tekil, ikinci ve üçüncü tekil kişilerin zihinlerine dair tüm spekülasyonları önlemede

²⁴⁶ Antti Revonsuo, *Bilinç Özneliliğin Bilimi*, çev. Selim Değirmenci (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 271.

²⁴⁷ Özgür Demirci, “Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi”, *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 22 (30 Eylül 2023), 737.

²⁴⁸ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 85-86.

²⁴⁹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 84.

²⁵⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 85.

hassasiyet içerdiği ve dışarıdan elde edilen verileri kabul edip üçüncü şahıs bakış açısıyla değerlendirebildiğine bağlar.²⁵¹

Dennett, zihin ile ilgili yaklaşımında belirttiği üzere zihin ile ilgili olay ve olguların bilimin verileri kapsamında olmaması, onların bilimsel çerçevede üzerlerinde çalışılmayacak konumda olmadıklarını savunur. Buna bilimin verileri arasında sayılmasalar da üzerlerinde bilimsel kuramlar geliştirilebilen kara delik ve genler örneğini verir. Dennett’a göre, bu hususta zor olan kısım, bilimsel yöntem çerçevesinde ham verilerle zihinsel eylemlerin bir kuramını meydana getirmektir. Dennett bu bağlamda, hetero-fenomenoloji için şu şekilde bir tanımlama yapar:

“Nesnel fiziksel bilimden ve onun üçüncü şahıs bakış açısındaki ısrarından başlayarak, fenomenolojik betimlemenin yöntemine giden nötr bir yoldur. Bu yol (ilkesel olarak) en mahrem ve tarifsiz öznel deneyime hakkını verebilir, bunu yaparken de asla bilimin yöntemsel vicdanını terk etmez.”²⁵²

Dennett, veriden herhangi bir önyargı olmaksızın nötr ve nesnel bir sonuca ulaşılabilen bir yöntem yok gibi gözükse de aslında böyle bir nesnel yöntemin var olduğunu ve bu yöntemin de kesinlikle hetero-fenomenoloji olduğunu ileri sürer. Ona göre, hetero-fenomenoloji bireydeki tüm deneyimleri yöntemsel açıdan nötr olarak betimleyebilir ve bu betimlemede hiçbir şekilde bilimsel yöntemin dışına da çıkmaz. Dennett’a göre, insanın mevcut bilincine felsefeciler tarafından ortak uzlaşısı sonucu kabul edilen teknik zombi yöntemiyle başvurulması, insanın bilincine dair belirli bir kuram belirlenimi sağlamaktadır. Bilinen zombi kavramının aksine, o felsefi zombi terimini, farklı bir hayali insan imgelemi için kullanır. Çünkü ona göre bu zombi, normal bir insan gibi doğal, neşeli veya üzgün tavırlar sergilese de insan görünümlü bir otomattan başka bir şey değildir. Yani dışsal görünüm ve davranışlarıyla bilinen normal bir insandan ayırt edilemediğidir.²⁵³

Dennett’a göre, bilincin öznel deneyim olduğunu ve bireyin kendisi dışında kimsenin birebir deneyimine açık olmadığı iddiasında olan kartezyen düalizmine

²⁵¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 87-88.

²⁵² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 90.

²⁵³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 91.

karşı geliştirmiş olduğu hetero-fenomenoloji yönteminin daha açık kılınması elzemdir. Böylelikle evrimci bir bilinç kuramının dayanakları görülebilir. Hetero-fenomenoloji, en bariz şekliyle, bireyin içsel deneyimini bilimsel çerçevede incelemenin yegâne yolu olarak bu iç yaşantıları bireyin eylemlerine, konuşmasına yansıyan yönüyle inceleme olarak kabul edildiğini belirtmiştik.²⁵⁴ Yani bilinç bilimcisinin, bireylerin ifadeleri olan sözel bildirimleri toplayıp bunlardan deneyimin içeriğine dair betimsel anlatılar kurmasıdır. Dolayısıyla buna bilinç ile ilgili üçüncü şahıslardan toplanılan sözel ve eylemsel veriler yığını da denilebilir.

Dennett, insana dair deneylerde, söz konusu bireylerin deneyler için açık rızalarının alınmasının etik açıdan olmazsa olmaz olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu sözel iletişimin, deneyleri oluşturma ve onları sınırlandırmada da aktif bir rol oynadığına vurgu yapar. Çünkü deneyin denek tarafından manipüle edilebilme durumu vardır. Dennett’a göre insan deneği ile yapılan bir deneyin ayrıntılarına bakıldığında deneklerin çıkardığı seslerde geçirme, hapşırma, tıksırma ve esneme gibi sesler vardır. O, ancak bu sesler dışında ancak dilin bilimsel, semantik analize ve incelemeye uygun seslerin veri olarak kabul edilebileceğini söyler. Ses kayıt cihazlarına kaydedilen bu seslerden uzman stenograflarca analize ve yorumlamaya uygun olup olmadıklarına dair bir ön ses listesi hazırlanır. Böylelikle sesler fiziksel ham madde dünyasından, sözcüklerin, mananın ve sentaksın dünyasına taşınırlar. Bu süreç, verinin fiziksel yapısını arka planda bırakarak yeniden yorumlanmasını sağlar. Dennett, bu yorumlamanın tarafsız ve ön yargısız oluşuna dikkat çekme adına sürecin güvenilirliğini tıpkı mahkemelerdeki stenograflara benzetir. Ona göre, deney sonunda farklı denek gruplarından birebir, aynı nesnel sonuç transkriptlerin elde edilmesi mümkün olmasa da aralarında pek önemli bir fark yoktur.²⁵⁵ Transkript veya metnin ancak yorumlama sonucu bir veriye dönüşebildiği açıkça görölmektedir. Dennett, bu yorumlamalarda stenografların kullanılan dilin ve konuşan kimsenin istemleri ve niyeti üzerine kimi varsayımlara dayandığını da itiraf eder. Konuşan deneğin, ‘ban çey içmek çık sevmiş’ ifadesinden ‘ben çay içmeyi çok seviyorum’u kastettiğini buna örnek olarak verir. Ancak bu, o dile hâkim olmaları ve kullanılan ifadelerin bağlamından ötürü doğru kabul edilebileceğine bağlar. Dennett, başka bir

²⁵⁴ Revonsuo, *Bilinç Öznelliğinin Bilimi*, 272.

²⁵⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 93.

örnekte de uzman stenografların, verinin bağlamına ilişkin kimi düzeltmeler de yapabileceğini söyler. Deneğin ‘şu an nokta soğdan sola doğru hareket ediyor’ ifadesinde bunu göstermeye çalışmıştır. Dennett, verinin yorumlama sürecinde stenografların yorumlayamadığı ifadeler olmasıyla beraber denekten çıkan seslerin aynı şekilde, birebir kayda geçirildiğinden de emin olduğunu belirterek güvenilirliğe dikkat çeker. Çünkü konuşan kimsenin de kendi ifadelerinin ne anlama geldiğine ilişkin bir fikri olmaması muhtemeldir. Buna sesi çıkaranın, bir robot veya bir papağan olabilmesi örnek verilebilir. Hatta konuşan kimsenin kafa karışıklığı da yaşayabiliyor olması, tüm bu sürecin doğal olasılıkları içerisinde olduğunu göstermektedir.²⁵⁶

Bu bağlamda Dennett, Husserl’in iddialarını ve fenomenolojik yöntemini reddederek Husserl’in ‘paranteze alma’ fikrine kendi metodunda şu şekilde yer verir: “Hetero-fenomenolojik yöntem öznenin iddialarının ne doğruluğunu tartışır ne de onları tamamen doğru kabul eder; daha ziyade, öznelere göre dünyanın kesin bir tanımını derlemenin umuduyla, yapıcı ve sempatik bir tarafsızlığı sürdürür.”²⁵⁷

Dennett, açıklanan tüm bu sürecin kesinliğinin tartışma götürmez olduğunu vurgular. Bilim çizgisinden sapılmadan teyp kayıtlarının, metinlere dönüştürebileceği sonucuna böylelikle ulaşılmış olduğunu ve bunun da objektif bir süreç olduğunu belirtir. Metnin ötesinden manaya ulaşılabilmesinin ancak yorumlama yoluyla olabileceği sonucuna ulaşılabilir. Dennett, bunu da ‘istemli duruş’ olarak nitelediğini ifade eder. Dennett’in, kendisinin de ifade ettiği üzere deneğin asıl hedefini ifade edip etmediği, soruyu anlayıp anlamadığı ve dile getirilen ifadelerin karşılığını bilip bilmediği gibi birçok şüphe durumunun ortaya çıkabileceğini söyler. Tüm bunlara rağmen: “Metin, tek ve bütün bir özne tarafından dile getirilen, öznenin inançlarının, fikirlerinin ve kanılarının, samimi, güvenilir ifadeleri olarak ele alınmak durumundadır,”²⁵⁸ belirtir.

Tüm bunların yanında Dennett, hetero-fenomenolojik yöntemin sadece sözlü raporlarla sınırlı kalmadığını, bunun yanında deneğin beyin faaliyetleri, hormonal

²⁵⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 94-95.

²⁵⁷ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 95.

²⁵⁸ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 96.

dengesi ve kalp atışları gibi birçok fizyolojik tepkilerinin de göz önünde bulundurularak bilinçli deneyimleriyle ortaya çıkan tüm fiziki tepkimelerin metoda dâhil edildiğini söyler.²⁵⁹

“Deneycimiz hetero-fenomenolog, öznenin metninin öznenin hetero-fenomenolojik dünyasını kurmasına izin verir; bu dünya, belirsiz bir sınırın ötesinde, metnin diktasıyla belirlenen (yorumlandığı gibi) bir dünyadır. Bu da, hetero-fenomenoloğun o dünya (kurgusal) ile gerçek dünya arasındaki ilişkiye dair çetrefilli sorunları ertelemesine izin verir. Kuramcının da, hetero-fenomenolojik dünyanın beyindeki (veya ruhtaki) olayları nasıl haritalandıracağını tamamen farklı açıklamalarını sunarken, öznenin hetero-fenomenolojik dünyasının detayları konusunda uzlaşmasına izin verir.”²⁶⁰

Dennett’in yukarıdaki roman okuyucusu ve metni yorumlayan hetero-fenomenolog arasında yapmış olduğu analogide öznenin kuramının iddialarının doğruluğuna dair herhangi bir çaba olmaksızın tamamen olduğu gibi doğru kabul etmesi, nesnel addettiği yönteminin güvenilirliğine büyük bir sorun gibi görünmektedir. Çünkü hetero-fenomenoloğun nesnel çıktılara erişebileceğini garanti eden herhangi veri mevcut değildir. Hiçbir şeye dayanmadan bireyin inançlarının, fikirlerinin ve kanılarının, samimi ve güvenilir ifadeler olarak ele alınması bunu göstermektedir. Dennett’in, “hetero-fenomenolojik yöntem öznenin iddialarının ne doğruluğunu tartışır ne de onları tamamen doğru kabul eder; daha ziyade öznelere göre dünyanın kesin bir tanımını derlemenin umuduyla, yapıcı ve sempatik bir tarafsızlığı sürdürür”²⁶¹ ifadesi de bu duruma açıkça işaret etmektedir. Dennett, kurgu yaratıcısı olan özneye dair “bize bir problemi çözmenin, bir karar vermenin, bir nesneyi tanımanın neye benzediğini anlatırlar. Çünkü görünüşe göre samimidirler,”²⁶² ifadesinin bu durumu daha açık kıldığı söylenebilir.

Kısacası Dennett’in, fenomenolojiyi inceleme ve tanımlayabilme adına tarafsız bir yöntem geliştirdiği iddiasında olduğunu, kuramın temel düşüncesi şöyle

²⁵⁹ Demirci, “Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi”, 738.

²⁶⁰ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 100-101.

²⁶¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 103.

²⁶² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 115.

özetlenebilir: Konuşan öznelardan elde edilen metinleri yorumlayıp bu yorumlar yoluyla da öznenin hetero-fenomenoloji dünyasını kurgulayıp üçüncü bakış açısıyla anlamaya çalışıldığı üzerine kuruludur.

2.6. KARTEZYEN DÜALİZME KARŞI ÇOKLU TASLAKLAR MODELİ

Dennett, *Multiple Drafts Model* olarak adlandırdığı Çoklu Taslaklar Modeli'ni son derece mühim ve atlanamayacak bir konu olarak nitelemektedir.²⁶³ Daha önce de belirtildiği üzere Descartes'ın, beynin bir merkezi konuma sahip olduğu düşünülen kozalakası (pineal) bez, bireyin maddi beyni ve gayri maddi yönü olan zihni arasında bir iletişim görevini görür. Bir kimsenin bir şeyin farkında olabilmesi yani bilincinde olması, duylardan iletilenin bu merkeze ulaşması gerektiği demektir.

“Kozalakası bez, ruha giden bir faks makinesi olmadığı gibi, beynin veya beynin diğer bölümlerinin Oval Ofisi de değildir. Beyin mutlak gözlemcinin bulunduğu karargâhtır, ancak beynin kendisinin daha derin karargâhlar veya bilinçli deneyim için zorunlu ve yeter koşul olan içsel kutsal bir mekân barındırdığına inanmak için bir neden yoktur. Kısacası, beynin içerisinde bir gözlemci yoktur.”²⁶⁴

Dennett'a göre böyle bir merkezi istasyon kesinlikle yoktur. Bu nedenle çoklu taslaklar modelinin temel düşüncesindeki en önemli husus 'kartezyen sahne' tuzağına düşmemektir. Çünkü ona göre bilinç merkezi bir sahneden ziyade beyindeki çoklu nöronal sinirlerin hızlı ve eş güdümlü çalışmalarının sonucu oluşan bir yanılgıdır. Bir hücrenin işlevini yerine getirirken aynı karınca kolonileri gibi, birlikte bir plana uyum sağlıyormuş gibi bütüncül bir hareket durumuna benzettir. Bundan dolayı ona göre içsel bir özne veya benlik olmadığı gibi fenomenal bir iç dünya ve bilinç merkezi de yoktur. Dennett bu düşüncesini de beyinde böyle bir yerin varlığına ilişkin hiçbir nöroanatomik ve nörofizyolojik verilere rastlamadığına dayandırmaktadır.²⁶⁵ Dennett, Descartes'ın kartezyen düşüncesine karşı yaptığı argümanlarla evrimci bilinç kuramını temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre,

²⁶³ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 138.

²⁶⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 130.

²⁶⁵ Revonsuo, *Bilinç Özneliğinin Bilimi*, 272.

beynin içindeki duyu organı ile elin başparmağı arasında meydana gelen deneyimlemenin tam olarak nerede meydana geldiğinin tespit edilmesiyle, deneyimlemenin tam olarak ne zaman oluştuğu da tespit edilebilecektir.²⁶⁶ Dennett'in temel düşüncesi Kartezyen teorinin, bizi beyinde bir bilinç merkezi olduğuna götüren en büyük yanılsama olmasıdır.

Ona göre alışkanlık haline gelen bu yanılgının yenisiyle değiştirilebilir ilk ve tek versiyon '*Çoklu Taslaklar*' modelidir. Dennett, çoklu taslaklar modelini: "algının tüm çeşitleri- esasen düşüncenin veya zihinsel etkinliğin bütün çeşitleri- duysal girdilerin yorumlanmasının ve detaylandırılmasının çok kanallı süreçleri ile paralel bir şekilde beyinde"²⁶⁷ gerçekleşmesi olarak tanımlamaktadır. Başka bir tanımlamayla beyindeki farklı bilgi akışlarının hedefi haline gelen çıktı sistemlerine erişim olayı olarak tanımlamaktadır. Beyindeki bilgi akışları, çıktı sistemlerine ulaşma adına birbirleri ile yarış halindedirler, bu erişimi önde başaran bilincin ortaya çıkmasına temel sağlayandır. Dennett'in tabiriyle "bilinç beyinde erişim yarışını kazanan, anlık bir 'üne' veya 'politik etki'ye kavuşan ve böylece davranışı hem yönlendiren hem de kontrol eden bilgi içeriğidir."²⁶⁸

Dennett, kendi kuramına uygun bir bilinç açıklaması sağlamak adına çoklu taslaklar modelini inşa ederken nörobilim incelemelerin bulgularını kullanır. Beynin paralel işleyen modüler bir yapısı, duyu yoluyla elde ettiklerini yorumlayarak yeniden ortaya koyar. Ayrıca zihnin temsiller ile duyunun algıladıkları gerçeklik arasında birebir bağlantı kurulamaz.²⁶⁹ "Beynin yukarıdan aşağı mekanizmalar ile kendi temsillerini nasıl oluşturduğuna,"²⁷⁰ duyudan gelen detayları nasıl yorumladığına dikkat çeker. Dennett, zihin temsilleri ile duyunun algısı arasındaki farka şöyle bir örnek verir: Dennett, Kuzey Carolina'da müzede sergilenen Belloto'nun bir resmini ayrıntısıyla incelediğini, resimdeki köprüde birçok insanın olduğunu zorluklarla fark ettiğini söyler. Kendisi, resme daha iyi yaklaştığında ise çoğunun elbiselerindeki kıvrımları ve renk detaylarını da neredeyse görebileceğini

²⁶⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 131.

²⁶⁷ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 135-136.

²⁶⁸ Demirci, "Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi", 273.

²⁶⁹ Çağıl, *Daniel Dennett'in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı*, 120-121.

²⁷⁰ Çağıl, *Daniel Dennett'in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı*, 117.

düşünmüştür. Ancak esere daha da yaklaştıktan sonra şaşırarak aslında zannedilen detayların hiç de orada olmadığını fark ettiğini belirtir. Çünkü ona göre orada bulunan detaylar sadece estetik açıdan yerleştirilmiş fırça darbeleri ve boya birikintilerinden başka bir şey değilmiş. “Sanatçı; insanları, elbiselerini, vagonları ve tüm bu tarz şeyleri çok akıllıca önermiş ve benim beynim de bu öneriyi kabul etmişti,”²⁷¹ şeklinde ifade etmiştir.

Dennett’a göre sinir sistemine ilişen tüm girdiler, sürekli bir editoryal düzenlemeye maruz kalır. O, bu editoryal düzenleme sürecinin saniyenin büyük aralığında meydana geldiğini söyler. Bu sürede ise değişik sıralarda, kimi eklemeler, birleştirmeler, düzenlemeler ve içeriğe dair yazmalar meydana gelir. O, duyulara ilişen nesneye dair doğrudan bir deneyimin olmadığını, bu deneyimlemenin ancak yorumlanan editoryalın bir çıktısı olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla duyulardan ham ve tek yönlü sunumlar veri olarak alınıp harmanlama, değişimler ve geliştirmeler sonrasında böylelikle yeni sunumlar üretilir. Dennett’a göre tüm bunlar çoklu model olarak “beynin farklı bölgelerinde bulunan etkinlik akışı içerisinde”²⁷² meydana gelir. Ona göre, çoklu taslaklar modelini diğer kuramlardan ayıran en temel rol, ‘algılamının ve ayırt etmenin’ sadece tek seferde meydana gelmesidir.

Çoklu taslaklar modeline göre beyinde, bilinçli tek bir sinirsel süreçler durumunun aksine kolektif sinirsel süreçlerin eş güdümlüğü olmasıdır. Bundan ötürü tek bir “kartezyen sahne” yoktur. Sadece süreçlerin kaotikliği bireyde bir bilinç yanılıgısına neden olmaktadır.²⁷³ Dennett’ın çoklu taslaklar modelinin genel işleyişine dair yapmış olduğu açıklaması kuramını daha anlaşılır kılmaktadır:

“Beyindeki zamansal ve mekânsal olarak dağıtılmış içerik sabitleyiciler uzayda ve zamanda tam olarak konumlandırılabilirler, ama onların hamleleri içeriklerinin bilincinin hamlelerini işaretlemez. Herhangi bir ayırt edilmiş özel içeriğin eninde sonunda bilinçli deneyimdeki bir unsur olarak ortaya çıkıp çıkmayacağı daima açık bir sorudur ve ne zaman bilinçli olacağı, göreceğimiz üzere bir muammadır. Bu dağıtılmış içerik belirleyiciler, zamanla bir tür öyküleyici akım veya sıralama

²⁷¹ “Daniel Dennett: The İllusion of Consciousness”, haz. Daniel Dennett, *TED* (Şubat 2003), 00:08:20-00:11:55.

²⁷² Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 137.

²⁷³ Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*, 56.

üretirler. Beynin etrafına dağıtılmış çeşitli süreçler tarafından, belirsiz bir geleceğe doğru sürekli düzelten bir özne gibi düşünülebilir. İçeriklerin bu akımı, çokluklarından dolayı yalnızca bir anlatı gibidir. Zamanın herhangi bir noktasında beynin çeşitli yerlerindeki çeşitli düzeltme safhalarındaki öyküleyici fragmanların çoklu “taslakları” mevcuttur.”²⁷⁴

Dennett’in modelinde, bilinç adına oluşan aktivitede paralel olan her modülün kendine ait görev aktivitesini yerine getirirken birçok mikro yargı meydana getirdiği de açıkça anlaşılmaktadır. Dennett, modelinde beynin, geriye dönük içerik yarattığını ve bu içeriğin etkinliğini yönetmek için de içeriği uygun forma dönüştürüp bellekte iz bırakarak bir bilinçlilik durumu oluşturduğunu savunmuştur. O, tüm bunların beynin farklı lokasyonlarında bulunan etkinlik akışı içerisinde gerçekleştiğini ve bunu yaparken de beynin tekrar temsilleri inşa etmekle uğraşmadığını, ayrımı bir kez yapmakla çıkan sonuca uygun bir rol aldığını düşünerek evrimci bilinç kuramını temellendirmeye çalışmıştır, diyebiliriz.²⁷⁵

2.7. D. DENNETT’IN BİLİNÇ KURAMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

D. Dennett’in bu hetero-fenomenolojik yöntemle açıklamaya çalıştığı bilinç kuramı başka zihin felsefecilerce eleştirilmiştir. Bu konuda özellikle John Searle ismi öne çıkmaktadır. O, *Bilincin Gizemi* adlı eserinde Dennett’in bilinç kuramıyla ilgili şu eleştirileri yapmaktadır: İnsanın yaşamış olduğu herhangi bir acı duygusu başka insanların ulaşamadığı, yalnızca bireyin öznel bir hissin deneyimi olarak ortaya çıkar. Ona göre, öznel deneyimler ise bir bilinç kuramının izah etmesi gereken en önemli şeylerdir. Searle, davranışsal eğilimler yani acının olduğu bölgenin kızarması veya morarması bilinçli deneyimin bir parçasından ziyade sürecin sonucu olduğunu söyler. Ancak Dennett’in acı hissini inkâr ederek, nitelceleri, öznel hisleri ve birinci şahıs fenomenler gibi herhangi bir şeyin olmadığı görüşünü kabul etmesiyle büyük bir problemi görmezden geldiğini belirtmektedir. Çünkü Dennett’in, insanı bir makine gibi sinyal girdileri ve davranışsal eğilimleri olan tepkisel eğilimleri olarak düşünmesi özel bir hissi tecrübe edemez sonucuna çıkmaktadır. Ayrıca Dennett’in bilinçlilik durumunu sadece bir yanılsama, beyinlerimizde

²⁷⁴ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 138.

²⁷⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 137.

bulunan bir tür sanal makine olarak bilgisayar görevi gördüğü düşüncesi de bunu destekler niteliktedir. Dennett'in *Bilinç Açıklanıyor* adlı eserinin yarısına yakın bir bölümünde öznel bilinçlilik durumlarının mevcut olduğunu kabul ediyormuş gibi görünen bir tartışma yürütse de eserinin sonlarına doğru bireyde öznel bilinçlilik diye bir şeyin olmadığını savunarak asıl amacını dile getirmesi yönüyle eleştirilmektedir.²⁷⁶

Dennett'in duyma, görme ve tat alma gibi duyumların salt fiziksel olaylar olduğu düşüncesinin aksine Swinburne tüm duyumların zihinsel olaylar olduğunu ileri sürer. Ayrıca o, düşüncelerin, niyetlerin, inançların, arzu ve isteklerin de zihinsel olaylar olduğunu kabul etmektedir.²⁷⁷ Swinburne'e göre bu zihinsel olaylar, fiziksel olaylar olan beyin olaylarıyla etkileşime girer. Swinburne, insanın hem zihinsel yönünün olduğunu hem de bedensel yönünün olduğuna işaret eder. Nasıl ki bir mektubun yazılabilmesi belirli bedeni hareketlere bağlıysa bir mektubun yazılmasının amaçlamasında da ruh unsurunun etkili olduğunu savunur. Varlığın devam etmesi ancak ruhla mümkün bir durumdur. Ona göre kişi²⁷⁸ geçici süreliğine bağlı olduğu bedeni yok edilse bile kişinin mantıksal olarak devamlılığı mümkündür. Swinburne, Dennett'in bilincin salt beyin olduğu iddiasının aksine kişisel kimliğin bölünemez olduğunu ileri sürmektedir. Swinburne, bunu sağ ve sol beyin kürelerimizin farklı insanlara nakli sonrasında hangisinin gerçek kişisel kimliğimizin göstergesi olabileceği düşüncesini örnek vererek mümkün olmadığını gerekçelendirmektedir. O, tüm bunların kişinin sürekliliğinde beyin ya da vücut parçalarının herhangi bir devamlılıklarından ziyade başka bir şey olduğuna işaret ettiğini söyler. Bu da ruhtur. Ayrıca bir kişinin bölünebilir olduğu fikrine bir anlam vermenin de imkânsız olduğunu düşünmektedir. Bir miktar beyin sürekliliğinin de kişisel kimlik için yetersiz kaldığını ekler.²⁷⁹

²⁷⁶ Searle, *Bilincin Gizemi*, 81-84.

²⁷⁷ Swinburne, *The Evolotion of Soul*, 60-61.

²⁷⁸ Kişiden kasıt duygulara, düşüncelere, arzulara, isteklere, inançlara ve amaçlara sahip bir varlık olarak kabul edilir. Detaylı bilgi için bkz: Richard Swinburne, "Tanrı'nın Varlığı Hakkındaki İnce-Ayar Kanıtı'nı Yeniden Değerlendirme", çev. Zikri Yavuz, *Allah Felsefe ve Bilim*, ed. Caner Taslaman - Enis Doko (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2023).

²⁷⁹ Swinburne, *The Evolotion of Soul*, 145-152.

Dennett’a göre, iç gözlem metodu, bireyleri kendi tecrübelerine ilişkin yargıcı bir pozisyona konumlandıran objektif olmayan yöntemdir. Dennett’in, buna karşı hetero-fenomenoloji adında nesnel olduğunu iddia ettiği, yeni bir metot ortaya koymuş olduğunu daha önce dile getirmiştik. Hatırlanacağı üzere bu metot fiziksel bilimlerdeki yöntemle benzer şekilde başkalarının bilinci hakkında tarafsız ve nesnel verilerin elde edilebileceği iddiası üzerineydi. Hetero-fenomenoloji metodunda genel olarak öznel bilinçli tecrübelerin, analizlerini incelemeye dair çok yönlü olanak sağladığı savunulur. Birinci aşamada, deneklerden deneyimlerine ilişkin inançlarını birinci şahıs yoluyla aktardıkları ham anlatım verileri toplanır. İkinci aşamada inceleme denek tarafından yapılan duygusal ve fizyolojik tepkimelerin gözlemlenmesi ve analizi yapılır. Üçüncü aşamada ise bilinç deneyimleri ortaya çıkaran varlıkların ontolojik doğasına dair her türlü mesele paranteze alınır. Son aşamada ise nesnel objektif üçüncü şahıs bakış açısıyla denekler incelenirdi.²⁸⁰

Dennett’in hetero-fenomenolojik yönteminde, denneğin deneyimlerine doğrudan erişim mümkün görülmemektedir. Çünkü birinci şahıs raporları, deneyimin kendisinden ziyade deneyime ilişkin denneğin inançlarının aktarımıdır. Dennett’in fenomenolojiyi iç gözlemle bir tutup öznelarasılık boyutunu görmezden gelmesi, alternatif hetero-fenomenoloji yönteminin eleştirilmesine bir diğer etken olmuştur. Hetero-fenomenoloji metodunda deneklerden elde edilen bu ham verilerin yorumlamalarında bulunan analizcilerin nesnel olabileceklerine dair herhangi bir kanıtın olmaması da söz konusu yorumlama sürecini şüpheli bir konuma taşımaktadır. Bütün bu gerekçelerden ötürü Dennett’in hetero-fenomenoloji metodu bilinç biliminde başarısız olduğu yönünden eleştirilmektedir.²⁸¹

Edward Feser (d. 1968), Dennett’in bilimsel nesnelliğin yalnızca üçüncü şahıs kanıtlarına başvurulması gerektiği yönündeki iddiasının hatalı olduğunu ileri sürmektedir. Nedeninin ise bilimin birinci şahsa bakış açısını bir tür nesnellik ile tamamen uyumlu olduğunu ileri sürer. Ayrıca bilimsel nesnelliği gerektiren şeyin birinci şahıs öznel bakış açısını reddetmekten ziyade bu bakış açısının kavradığı şey

²⁸⁰ Demirci, “Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi”, 783-739.

²⁸¹ Demirci, “Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi”, 745-753.

hakkında, öznel arası iletişim kurmanın bir yolunun olduğudur. Feser, Dennett'in qualia'nın²⁸² öznel olmasının, içsel ve ilişkisel olmasıyla tamamen uyumlu olduğunu görmemesinin kuramını problemlili bir konuma soktuğunu düşünmektedir.²⁸³

Bilimin kullandığı yöntemlerle Tanrı'nın varlığı ve yokluğuna ilişkin bir çıkmaza gireceği ileri sürülür. Çünkü bilimin amacı epistemik nesnellik üzerinden ön yargı ve kişisel tercihlerden bağımsız doğrulara ulaşmaktır. Ancak yöntemin epistemik nesnelliği, konunun ontolojik nesnelliğini gerektirmez. İnsanın yaşamış olduğu acı duygusunun, epistemik nesnel gerçekliği olsa da acının bireyde bıraktığı hissin var oluşu ontolojik özneliktir. Bu öznel bilincin, Dennett tarafından reddedilerek hetero-fenomenoloji tanımının yapılmaya zorlanması, Searle'e göre bilimcilerin nesnellik anlayışlarındaki soruna işaretidir.²⁸⁴ Dennett'a göre evrim sürecinde nasıl ki tek hücreli organizmalar zamanla çok hücrelilere dönüştüyse bilinç de bu şekilde oluşmuştur. İnsan bilincinin karmaşası, çağlar boyu birbirleriyle ilişkili gelişmelerin evrimi sonucu meydana gelmiş olduğu,²⁸⁵ bilincin bugünkü haliyle memlerin beyindeki etkilerinden oluşan komplike bir yapı olduğudur.²⁸⁶ Tüm bunlardan hareketle Dennett'a göre, aslında bizlerin sahip olduğumuzu düşündüğümüz farkındalıktan mahrum olduğumuz, bizi zihin karmaşıklığına iten şeyin kültürel birim *memlerden* başka bir şeyin olmadığıdır. Dennett'ın insanlar, hayvanlar, zombiler gibi herhangi bir şey için bilinçlilik durumunun olmadığı, sadece aşırı karmaşık bir bilinç yanılsamasının yaşandığı düşüncesi, çelişkiler barındırdığı yönünden eleştirilir.²⁸⁷ Bu çelişkilerin başında, doğal seçimde, canlının sahip olduğu kimi özellikler onun devamlılığını sağlamada ona avantaj sağlar. Aynı özelliklere sahip olmayan canlı için bu durum söz konusu değildir. Dezavantaj durumundaki canlının nesli böylelikle tükenir. Ancak Tanrı inancına sahip olan insanlar ile bu düşünceye sahip olmayan insanlar arasında genetik veya memetik açıdan farklılıklar olmasına rağmen böyle bir durum yaşanmadığı görülmektedir.

²⁸² Qualia: Latince "quale" kelimesinin çoğulu olup genellikle insanın zihinsel durumlarının niteliksel, fenomenal ve hissedilen özelliklerini belirtmek için kullanılan kavramdır. Örneğin şu an zonklayan diş ağrımın acısını yaşıyorum. Detaylı bilgi için Bkz: Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 110.

²⁸³ Edward Feser, *Philosophy of Mind: A Short Introduction* (England: Oneworld Press, 2006), 95.

²⁸⁴ Searle, *Bilincin Gizemi*, 93.

²⁸⁵ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 214.

²⁸⁶ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 246.

²⁸⁷ Searle, *Bilincin Gizemi*, 88.

Natüralist bir yaklaşım benimseyen Dennett'in bu çelişkili duruma bilimsel bir cevap vermesi beklenir. Ancak Dennett, dinin geçmişte avantaj sağlayan bir konumdan artık bu özelliğini yerine getiremediğini söyleyerek bilimsel bir cevaptan ziyade kaçamak bir çözümü öne sürer. Tüm bunlar yeni ateistlerin her zaman bilimsel sınırların korunması gerektiği ilkeleriyle en başta kendilerinin çelişik duruma düştüğüne işaretir.²⁸⁸ Dennett, memlerle ilgili net bir sonuca ulaşamadığını *Özgürlüğün Evrimi* adlı eserinde kendisi açıkça dile getirmektedir.

“Memlerle ilgili pek çok yanıtlanmamış soru ve itiraz söz konusudur. Mem-gözünden bakış açısı, memetik bilimine dönüşebilir mi ya da bu "sadece" canlı bir tuval felsefî bir araç ya da oyuncak ya da gerçek olmayacak bir benzetme midir? Bunu söylemek için çok erken.”²⁸⁹

Mem ve gen arasında kurulan benzetim hatalı bir analogik durum olduğu yönüyle eleştirilir. Çünkü biyolojik evrimde tesadüfî, kaba ve doğal güçler etkili iken fikirlerin ve kuramların taklit yoluyla yayılımı belirli bir amaca yönelik bilinçli bir süreç olarak işlenmektedir. Söz konusu iki farklı süreci bir düşünmek, Darwinci teorinin temel fikrini göz ardı etmektir. Çünkü Darwin teorisinde insan ve hayvan türlerinin gelişiminde herhangi bir amaçlı yönelimsellik söz konusu değildir. Ancak fikirlerin taklit yoluyla yayılımı insanlar tarafından belirli bir bilince ve amaca ihtiyaç duyar. Fikirlerin taklit edilebilmesi sürecinde bireyde bir anlaşılmaya, yorumlanmaya ve en önemlisi de beğenme veya reddetme üzerinde bir değerlendirmeyi gerekli kılar.²⁹⁰ Tüm bunlar göstermektedir ki fikirlerin taklit yoluyla aktarımı genlerin aktarımından tamamıyla farklıdır. Dolayısıyla mem ve gen analogisi bir hatadır.

Kartezyen sahne kavramı, bir film şeridi gibi insanın beyninin içinde akıp giden bilinç içeriklerinin olduğunu ve o içerikleri izleyen bir öznenin varlığına atıf yapmak için kullanıldığını daha önce söylemiştik. Dennett tarafından, bilinç

²⁸⁸ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 50-51.

²⁸⁹ Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 208.

²⁹⁰ Searle, *Bilincin Gizemi*, 87.

içeriklerinin akışını izleyen, beyindeki bu küçük adamın (*homunculus*)²⁹¹ beyinde de bu durumun olması ve bunun sonsuza kadar devam etmesi gerekliliği, kartezyen düalizmi yanılsama olarak eleştirilmiştir.²⁹² Dennett, bir *Ted Konuşmasında* izleyicilerine göstermiş olduğu görseller yoluyla izleyicilerinin görsel yanılsamalara girmelerine neden olur. Ancak Dennett'in, bu durumun kuramcı beyin bir kurgusu olduğunu söylemesi²⁹³ kendi tezini temellendirmek adına var olan bir olguya yönelik yanılsama yaklaşımını benimseyerek aynı duruma kendisinin de düştüğünün açıkça göstergesidir.

İnsanın bilinci; DNA, evren, kozmoloji ve üzerine kafa yorup kafa karışıklıklarına çözümleyici kuramlar oluşturarak bütün keşifleri mümkün kılmıştır. Ancak bilincin doğasını anlamak en zorlu savaşımlardan biridir. Bilinç kendisi dışındaki olay ve olguları sorgularken 'Bu nedir?' veya 'Ne içindir?' sorularını sormuştur. Kendisine 'Ben kimim?' sorusunu sorarak, kendi kökeni ve geçmişini sorgulamada ise pek bir ilerleme kat etmiş görünmediğini söyleyebiliriz.²⁹⁴ Yeni ateist temsilcilerinden Sam Harris beyinden bağımsız bir ruhun olduğu düşüncesini biraz abartılı bir anlayış olarak kabul edilse de doğada bilincin konumunun ne olduğu sorusuna henüz bilimsel bir yanıtın verilemediğini söyler. Bilinci beyin ürettiği fikrinin bilim insanları arasında ancak bir inanıştan ibaret olduğunu düşünür. Çünkü bilimsel yöntemlerin bunu ispatlamakta ya da çürütmekte yetersiz kalacağına ilişkin pek çok neden bulunduğunu ifade eder. Ayrıca bilincin fiziksel perspektifle tetkik edildiğinde, beyin ile ilgili durumların hiçbir şekilde bilincin bilinen garip içsel yönünü yansıtmamaktadır. Harris "sonuç olarak anatomik, fizyolojik ve evrimsel açıdan kendimiz hakkında pek çok şey biliyorsak da olduğumuz şeyin neden böyle bir şey olduğunu bilmiyoruz. ...Düşüncelerinizin, ruh halinizin ve hislerinizin niteliksel bir yapısı olduğu gerçeği, tam bir muamma,"²⁹⁵ diyerek bilincin

²⁹¹ Beyindeki kontrol odasında oturan ve zekâ gerektiren tüm işleri yapan bir iç aracı, minik bir adam Latince'de (*homunculus*) olarak tanımlanır. Detaylı bilgi için bkz: Dennett, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*, 92-97.

²⁹² Ayhan Dereko, "Yanılsama Tezinin Eleştirisi", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (21 Ekim 2018), 106-107.

²⁹³ "Daniel Dennett: The Illusion of Consciousness", 00.09.30-00.15.25.00.

²⁹⁴ Blackmore, *Bilinç Üzerine Konuşmalar*, 224.

²⁹⁵ Harris, *İnancın Sonu*, 227.

gizemliliğini bütünüyle sürdürdüğünü kendisi de kabul etmiştir. Bu da yeni ateistlerin de bilinç hakkında hala bir gizeme sahip olduklarını bize göstermektedir.

Dennett'in yeni ateistik iddialarına da destek olan bilinç kuramı ve bu kurama yapılan eleştirilerin ele alındığı bu bölümden sonra, bir sonraki bölümde Dennett'in dini nasıl açıkladığı irdelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DANIEL DENNETT'IN EVRİMCİ DİN İZAHI

Dennett'in bilince ilişkin temel düşüncesinin ele alındığı ikinci bölümde görüldü ki Dennett, bilincin üzerindeki gizemli görünümü kaldırmaya çalışmaktadır. Böylelikle Dennett'in bilincin, gerçekte beynin etkinlikleri sonucu oluşan salt içeriklerden başka bir şey olmadığını göstermeyi hedeflediğini görmüş olduk. Dennett, bununla Tanrı ve doğaüstü güçlere aralanan kapının da tamamıyla kapanacağını düşünmüştür. Dolayısıyla ona göre, bilincin, evrimin basit bir ürünü oluşu, akıllı bir tasarımcının gerekliliğine de yer bırakmayacaktır. Dennett'in bilincin oluşumuna ilişkin evrimci açıklamalarının izine dinde rastlamamak da pek mümkün değildir. Bu bölümde Dennett'in doğal bir fenomen olarak nitelediği dinin, ortaya çıkışına ve mevcudiyetini sürdürmesine yönelik yapmış olduğu evrimci izah incelenecektir. Daha sonra evrim teorisi potasında eritmeye çalıştığı din ve Tanrı olgularına yönelik temel argümanlarının neler olduğu incelenecek ve değerlendirilecektir. Son olarak Dennett'in evrimci din kuramına ve natüralist yaklaşımına yönelik eleştirilere değinilecektir.

3.1. D.DENNETT'IN DİNE YAKLAŞIMI

Dennett, dinî fikirlerin binlerce yıldır insanoğlunu büyülediğini, bu büyüünün bozulmasının artık kaçınılmaz bir hal aldığı düşüncesindedir. Dennett, bu büyüülü dinlerin gerçekte ne olduğunun, nasıl çalıştıklarının anlaşılmasıyla onları gelecekte hedeflediğimiz yöne doğru yönlendirebileceğimizi ileri sürmektedir. Bunun da ancak tersi yönde yani dinin bugününden ortaya çıktığı zamana doğru akıl yürütme analiziyle kolaylıkla başarılabileceğini düşünmektedir.²⁹⁶

Dennett'in bilimselci bir ateizm perspektifinden dine yaklaştığı söylenebilir. Çünkü daha önce de belirtildiği üzere bilimsel ateizm, dinî inançların bütün

²⁹⁶ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”, haz. The University of Edinburgh, *YouTube* (10 Şubat 2009), 00:12:42-00:14:00.

öğretilerini eleştiriden ve çözümlemeden geçirip dinsel kurmacaların ortaya çıkışını ve bu inançların devam etmelerindeki nedenleri açıklığa kavuşturarak, dinin nasıl ortadan kaldırılacağına dair yöntemleri ve yolları belirlemeyi amaçlamaktaydı.²⁹⁷

İlk bölümde de ifade edildiği gibi Dennett, günümüz dünyasında dinin insanlığa ve gelecek nesillere ciddi anlamda zarar verdiğini ve bu zararın günden güne artarak daha da devam ettiğini söyler. Bunun için biran önce bu zararlı virüsün önüne geçilmesinin elzem olduğuna işaret eder. Dennett'in, din ile ilgili düşüncelerini bir bütün olarak ortaya koyduğu *Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon* (*Büyüyü Bozmak: Doğal bir Fenomen Olarak Din*) adlı eserine konunun anlaşılır kılınması adına birçok yerde başvurulacaktır. Rick Warren'ın *Maksatlı Yaşam* adlı eserinde, ahlaklı olunması adına evrimin reddedilmesi gerektiği yönündeki iddiasına Dennett'in, "*Dennett'in Rick Warren'a Cevabı*" adlı *Ted Konuşması* eleştirel bir cevap olmuştur. Dennett dindarların, insanların hayatlarının anlam kazanması ve iyi olması için bir Tanrı'ya inanması gerektiği yönündeki iddialarının kesinlikle yanlış olduğunu,²⁹⁸ Darwinci teoriyi evrensel asit mesabesinde görüp tüm geleneksel ve doğaüstücü düşünceleri tepetakla edeceğini düşünmektedir.²⁹⁹

Dennett, teistlerin öne sürmüş olduğu kozmolojik argümanda her şeyin bir nedeni olması gerektiği düşüncesiyle evrenin de bir nedeni, yani Tanrı'nın olması gerektiği düşüncesinin savunulduğunu ifade eder. Ancak o, Tanrı'ya neyin sebep olduğu, Tanrı'nın bir şekilde kendi kendine yeten öz-neden olduğu düşüncesine karşı şu argümanı gündeme getirir: Eğer bir şey kendi kendine sebep olabiliyorsa neden evren de bir bütün olarak kendi kendine sebep olabilen bir şey olmasın, diye itirazda bulunmaktadır.³⁰⁰

Dennett, dine yönelik evrimci temel düşüncesinin bir özeti olarak şöyle bir analogiyle başlamıştır: Çayırdaki karıncanın sebepsizce otun zirvesine çıkmaya çalışması, tamamıyla karıncanın isteği dışında beynini istila etmiş küçük bir

²⁹⁷ Kolektif, *Bilimsel Ateizm*, 20.

²⁹⁸ "Dan Dennet'in Rick Warren'a Cevabı", haz. TED, *TED* (Şubat 2006), 00:12:00-00:22:00.

²⁹⁹ Dennett, *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*, 261.

³⁰⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 242.

parazitten başka bir şey değildir. Karıncanın otun zirvesinde tutunmaya çalışmasında yiyecek bulma veya üreme için dışına kur yapma gibi bir çıkarıcı durumu söz konusu değildir. Çünkü karıncanın beynini istila eden parazit, tamamıyla bir koyunun veya ineğin midesinde üreme amacıyla karıncayı otların zirvesine doğru bir konumda tutmaya çalışır. Dennett, parazitin çıkarıcı olması için zeki olması gerekmediğini söyler. Kendisi, bu olayın sadece karınca da değil aynı zamanda fare ve balıklarda da rastlandığını ifade etmektedir. Farenin de kediye doğru bir ilerleme yapması tamamıyla çıkarıcı bir hesaplamanın sonucu olmadığı açıktır. Dennett, insanoğlunun başına böyle bir şeyin gelebilmesi sorusuna kesinlikle evet cevabının verilebileceğini söyler. Çünkü insanların kendilerine ilişkin tüm temel ihtiyaçlarını bir kenara bırakıp başta sağlıkları olmak üzere bütün yaşamsal amaçlarını, beyinlerine yerleştirmiş oldukları fikrin çıkarlarına paralel olarak ilerletmeye çalışmalarının, bu durumun açık bir göstergesi olduğunu ifade eder. Dennett, tıpkı farenin beynini enfekte edip kediye yem eden *toxoplasma gondii* kurtçuğu gibi dinin de beyinlerimizi ele geçirip kendisine kurban ettiğini söyler.³⁰¹ Dennett’in, dinin yapısını tıpkı bir hayvanın beynine bulaşan parazite benzettiğini, parazitin hayvanın davranışlarını manipüle edip sonra da yavaş yavaş yok ettiği gibi dinin de insanın beynine bulaşan ve yok eden fikirler olarak ele aldığını söyleyebiliriz.³⁰² Dennett, buna örnek olarak da Arapçada İslâm kelimesinin “*teslimiyet*” anlamına geldiğini, bir Müslümanın günde 5 vakit namaz kılması, zekât vermesi, oruç tutması, hac ibadetini yapması gibi maddi ve manevi güçlükler çekmesinin temelinde *Allah fikri memi* olduğunu söyler. İnsanın çoğu zaman neyi niçin yaptığının farkında bile olmadığını da ekler. Dennett, karıncanın beynini istila eden parazit ile insanların beynini ele geçiren *Tanrı fikri* arasında hiçbir farkın olmadığını savunur.³⁰³ Dennett, bu durumun sadece İslâm dinine has olmadığını, Hristiyanlık ve Yahudilikte de bunun mevcut olduğunu ifade eder. Hristiyanlar Tanrı’ya teslim olmakla övünürler. Dennett, İncil’de geçen şu ifadelerin: “İbadet teslimiyettir, teslim olanlar –anlamsız da olsa- Tanrı’nın sözüne itaat ederler,” bunun en açık göstergesi olduğunu söyler.³⁰⁴ Dennett, *anlamsız da olsa itaat* edilmesi gerektiği düşüncesinin kesinlikle büyük bir

³⁰¹ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”, 00:15:25-00:18:30.

³⁰² Zenk, “New Atheism”, 214.

³⁰³ Dennett, *Breaking the Spell*, 4-5.

³⁰⁴ “Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”, 00:10:20-00:15:20.

sorun olduğunu düşünür. Çünkü bu, tüm rasyonel eleştirileri pasifize etmek için kullanılan büyük bir hamledir. Bu hamle muhakeme yeteneği olan bireylerin ortaya çıkmasını engeller.³⁰⁵

Dennett, insanoğlunu büyüleyen dinî fikirlerin doğasına ilişkin bir cevabın aranması durumunda, dinin sadece bugünkü durumuna değil, aynı zamanda eskiden de ne olduğuna bakılması gerektiğini söyler. Böylelikle din ile ilgili asıl bilgilere o zaman sahip olunabileceğini düşünmektedir. Dennett, dine ilişkin yeni bir bakış açısının kazandırılmasıyla dinin nihai olarak nasıl bir çizgide yol alacağına ve böylelikle insanoğlunun kendi geleceğine dair bir öngörüye de sahip olabileceğini ifade eder.³⁰⁶ O, dünyada din kadar güçlü ve daha etkili az şeylerin var olduğunu belirtir. Dennett’a göre, geleceğimize dair bilinçli kararlar almak adına insanlığı bu denli etkileyen doğal fenomen olan dinin daha iyi anlaşılması ve incelenmesi kaçınılmaz bir gerekliliktir.³⁰⁷ Dennett, dünyanın her kıtasındaki her kabilesinde dini olgulara rastlanılmasının, evrensel olduğuna işaret etse de, dinin asla iyi bir amacının olduğu sonucunun çıkarılamayacağını düşünür.³⁰⁸ Din, nezle gibi evrensel olsa da bu virüsün bize faydasının olmadığını ileri sürer.³⁰⁹ Dennett, dinin insanı bu denli etkilemesi ve iyi bir birey olmasını sağlamasının, sadece dinin böyle bir sığata sahip tek doğal fenomen olduğu anlamına da gelmediğini ifade eder.³¹⁰ Kendisinin bu konu hakkında mesai harcamasına neden olan başlıca etken de, dinin yıkıcı ve endişe uyandırıcı sonuçlarının günden güne daha da büyümesidir.

Dennett, dinin gelecekte nasıl bir konuma sahip olabileceğine dair beş farklı senaryo durumunu şöyle özetler. “1. Aydınlanma bitti, din gezegeni kasıp kavuruyor. 2. Dinin ölüm sancıları var. 3. Dinler, inançsız ahlak ekiplerine dönüşüyor. 4. Dinin *prestiji ve görünürlüğü* sigara içmek gibi azalır. 5. Kıyamet günü geliyor.”³¹¹ Dennett bu senaryolardan bir tanesinin kesinlikle son derece yanlış olduğunu, aynı

³⁰⁵ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”, 00:22:24-00:24:15.

³⁰⁶ Dennett, *Breaking the Spell*, 6.

³⁰⁷ Dennett, *Breaking the Spell*, 38.

³⁰⁸ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”, 00:39:10-00:42:00.

³⁰⁹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 214.

³¹⁰ Dennett, “Dine Dair Evrimci Bir İzah”, 24.

³¹¹ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”. 00:07:10-00:08:55, Ayrıca Ted dersleri için bkz: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_dangerous_memes?langua.g.e.=tr&subtitle=tr

zamanda hangisinin de doğru olabileceğine dair hiç kimsenin bir fikir ileri süremediğinden de yakınır. Kendisi, bu durumun dinin bilimsel bir çerçevede ele alınmasına yeterli bir sebep olduğunu belirtir. Çünkü bu kadar önemli bir olgunun kavranması ve incelenmesi geleceğimize dair doğru tahminler için kaçınılmaz gerekliliktir.³¹²

Dennett, *Breaking the Spell* adlı eserinde bilim dini inceleyebilir mi, sorusuna kesinlikle evet cevabının verilebileceğini söyler. O, bu konuda şöyle der: “sorun, doğal bir olgu olarak iyi bir din biliminin olup olmadığı değil; bu mümkündür. Sorun bunu yapıp yapmamamız gerektiğidir.”³¹³ Dennett, böyle bir fenomenin incelenmesi için birçok nedenin var olduğunu söyler. Başta geleceğe dair doğru tahminlerde bulunulmasına, nitekim gezegenlerin hareketlerine dair bilgi edinimi, atmosferik olayların tahmini, sanayi ve teknoloji dalında ilerlemelerin bilimin sayesinde belirsizliklerden kurtulduğunu söyler.³¹⁴ Dennett aynı nedenlerden dolayı diğer alanlarda olduğu gibi aynı yoğun çalışmanın dinî olgulara da yapılması, gezegenimizde yaşanan ve yaşanabilecek ekonomik, siyasi ve sosyal eşitsizliklerin ortadan kalkmasını sağlayacağını savunur. Ona göre şiddet ve yıkıcılığı en aza indirmemiz adına eğer din konusunda kör bir noktamız varsa bunun kesinlikle açığa çıkarılması gerekir. Dennett, tüm dinlerin bilimsel çalışmaların uygun bir nesnesi konumunda olduğunun da herkes tarafından kabul görülmesi gerektiğini ekler. Dinin, bilimin sınavında iddia edildiği gibi bir sonuç çıkması, din üzerindeki tüm şüphelerin ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır. Aksi takdirde böylesi bir sorunun erken tespiti, o derece daha iyi olacaktır. Dennett böylesi bir sürecin kimi rahatsızlıklar doğursa da bunun kesinlikle ödenmesi gereken bir bedel olarak görülmesi gerektiğini düşünür. Ona göre “eğer dini şimdi böyle bir incelemeye tabi tutmazsak ve gerekli revizyon ve reformları birlikte yapmazsak, dinin giderek daha zehirli biçimlerinin mirasını nesillerimize aktaracağımızdan” korktuğunu belirtir.³¹⁵ Bir yeni ateist olarak Dennett’in dine karşı yaklaşımının, diğer yeni ateistler gibi teizm ve ateizm

³¹² Dennett, *Breaking the Spell*, 29-30.

³¹³ Dennett, *Breaking the Spell*, 34.

³¹⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 37.

³¹⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 38-39.

arasındaki tartışmalardan çok bilimsel çerçevede her türlü doğaüstü inanca karşı olduğunu göstermektedir.³¹⁶

Dennett'in, dinin bilimsel çerçevede incelenmesinde etken olarak gördüğü en önemli neden, insanlığın geleceğine dair doğru tahminlerin alınmasını sağlamaktır. Bunun dışında dinin bilimsel çerçevede incelenmesiyle ilgili olarak sıralanabilecek diğer etkenler şunlardır: Dinin sosyal yaşamı etkileyen en önemli faktör olması, dinin dünya üzerindeki sorunlara çözüm getirebileceği iddiasının ispatı. Daha sonra tüm dinlerin kendilerince haklı olduğu iddialarının ispatının gerekliliği ve hayatı yönlendiren dinin tüm yönleriyle hedeflerinin neler olduğunun açığa çıkartılması gerekliliği gibi durumlar. Ayrıca ateistlerce dine yönelik ithamların sebep olduğu şüphelerin ortadan kalkması ve dinden kaynaklı felaketlere karşı önlemlerin alınması gibi tüm nedenler dinin bilimsel çerçevede incelemesini zorunlu kılmaktadır.³¹⁷

3.2. DOĞAL BİR OLGU OLARAK DİN

Yeni ateizmin temel düşüncesinde dinin, temelde biyolojik ihtiyaçlarımız doğrultusunda ortaya çıktığı, bilimin gelişimi ve ilerlemesiyle bu ihtiyacın bilim tarafından karşılanarak dinin ortadan kalkacağına inanılmaktadır. Dini doğal bir fenomen olarak gören Dennett, dinin kapsamlı bir bilimsel araştırmasının mümkün olduğu üzerinde önemle durmuştur. Çünkü söz konusu dinin büyüünün bu şekilde kırılabileceğini düşünmektedir.

Dennett, Tanrı ve ahlakın, natüralist düşüncenin dışında olduğu fikrini ciddi anlamda eleştirmiştir. Din, Tanrı ve ahlak gibi konuların bilimin konusu olması gerektiği hususunda önemli ölçüde gayret sarf etmiştir. Dennett, insanları dini de tıpkı diğer doğal fenomenler gibi tartışılabilir, incelenebilir ve üzerinde fikir yürütülebilir olduğuna ikna etmeye çalışmıştır.

Dennett'a göre milyonlarca yıl devam eden doğal seçim süreciyle ortaya çıkan Afrika antilobu, kâhyası konumuna gelen insanlar tarafından tekrar tekrar tasarlanarak zaman içerisinde bugünkü evcil hale getirilen ineğe dönüştürülmüştür.

³¹⁶ Özkan, "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi", 131.

³¹⁷ Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*, 105-107.

Dennett bu durumun aynısının dinlerin de başına geldiğini söyler. İnsanların binlerce yıldır dinleri yeniden tasarlayarak evcilleştirdiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre Afrika antilobunun biyolojik temelleri olduğu gibi dinin de biyolojik temelleri vardır.³¹⁸ Dennett bu biyolojik temelleri gen ve mem benzetimine başvurarak yapar. Dennett, tümdengelim bakış açısıyla dinin nasıl doğal bir fenomen olduğunun kolaylıkla anlaşılabilirliğini söyler.³¹⁹ Tıpkı ineğin bu güne kadarki gelişim sürecinin geriye doğru bakılarak öğrenildiği gibi.

Dennett, ayrıca devlet okullarında, özel okullarda ve evde eğitim gören ilkokul kademesinden, ortaokul kademelerine kadar bütün çocuklara dünya dinlerinin öğretilmesi gerektiğini söyler. Nasıl ki okuma-yazma, matematik, Amerikan tarihinin eğitimi zorunlu kılınıyorsa dünya dinlerinin verileri, inançları, tarihleri, kitapları, iddiaları, ritüelleri, emir ve yasaklarının bütün detayları açık bir şekilde ülkedeki her çocuğa öğretilmelidir. Dennett’a göre çocuklara bunların öğretilmesiyle başka birçok şey öğretilebilecektir. O, inanç özgürlüğünün de en fazla bu şekilde sağlanabileceğini düşünmektedir. Çocuklara diğer dinler hakkında bilgi verildiği takdirde onlara istenilen her yaşta başka dinlerin de öğretilebileceğini söyler. Bu önerisinin *totaliter* olduğu eleştirisinin aksine oldukça özgürlükçü olarak nitelemektedir.³²⁰ Dennett’ın buradaki temel hedefi dindarların ve dinî liderlerin inançlarına yönelik oluşturmuş oldukları gizemli büyüün yok olacağıdır. Böylelikle insanların dinler arasında karşılaştırma, analizlerde bulunmalarını sağlayarak onların da bir doğa olayı gibi değerlendirebileceklerini düşünmektedir. Ancak Dennett’ın, bilinç ve din fenomenlerinin herhangi bir doğaüstü konumla ilişkilendirilemeyeceği düşüncesi, teistlerce ciddi eleştirilere tabii tutulmuştur.

Dennett, dinin doğal bir fenomen olduğu iddiasından kastının dinin tıpkı doğal bir gıda gibi anlaşılabilirliğini belirtir. Konuya açıklık getirme adına dinin, insanın üretmiş olduğu herhangi bir entelektüel ürünün kesinlikle olmadığına dikkat çeker. Şöyle ki bireyin ebeveynlerinden genler yoluyla almış olduğu yeteneklerinin aksine, dinin ebeveynlerden tıpkı dil öğrenimi gibi terbiye yoluyla aktarıldığını söyler. Dennett, dinlerin oluşumuna ve varlıklarını sürdürmede etken kabul ettiği

³¹⁸ “Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”, 00:01:24-00:02:35.

³¹⁹ “Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”, 00:02:20-00:03:30.

³²⁰ “Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”, 00:03:15-00:05:56.

temel düşüncesi, dinin doğal bir fenomen olarak genler aracılığıyla aktarılmadığı, kültürel olarak dil ve semboller yoluyla aktarıldığını savunur.³²¹ Dennett, dinin doğaüstü bir olgu olduğu görüşünün aksine doğal bir fenomen olduğunu, eylemlerden, organizmalardan, maddelerden, yapılardan ve tamamıyla fizik veya biyoloji yasalarına uyan ve mucizevî olguları içermeyen insani bir olgu olduğunu kasteder.³²² Dennett dinlerin tıpkı evrim sürecinin doğal bir fenomeni olan inek gibi bir evrim ürünü olduğunu, hatta tarihsel açıdan inek kadar eski bir geçmişe bile sahip olmadığını ileri sürmektedir. Dinlerin atalarının sadece onlarca yıl öncesine dayandığını ekler.³²³ Dennett insanların ineği oluşturan parçaların neler olduğu, ne şekilde işlediğini ve bunların nasıl daha iyi hale getirebileceğine dair tümdengelimsel bakış açısıyla ineği ele aldıklarını söyler. Onlar inekten daha fazla ne şekilde yararlanılabileceğine dair bir incelemeye koyulmuşlardır. Böylelikle ineği tekrar tekrar tasarlayıp evcilleştirmişlerdir. Dennett’a göre dinler de tıpkı ineğin tasarlanması gibi süreç içerisinde evcilleştirilmişlerdir.³²⁴

Ona göre dinin doğal bir fenomen olduğunu kabul etmeyenler eğer iddialarındaki haklılığı göstermek istiyorlarsa samimi bir şekilde dindeki varsa mucizeleri, insanlara göstermelerinin en mantıklı yolu olarak bilimsel çerçevede dinin incelenabilir bir doğal fenomen olduğunu kabul etmeleridir. Çünkü din gezegenimizdeki en etkili doğal olgular arasındadır. Geleceğimize dair bilinçli, adil ve insanî kararlar alınmasını istiyorsak, bu doğal fenomenin daha iyi anlaşılması gerektiğini söyler. Ona göre bu süreçte yaşanabilecek olumsuzluklar olsa da dinlerin neden ve nasıl bu kadar bağlılığa kaynak olduğunu anlamak adına bilimsel incelemeye tabi tutulması kaçınılmazdır.³²⁵ Dennett, David Hume’un *Dinin Doğal Tarihi* eserindeki “dinle ilişkili her soruşturma son derece önemli olmakla birlikte üstünde durmamız gereken özellikle iki soru vardır: Dinin akıldaki temeli ve insanın doğal yapısındaki kökeni”³²⁶ ifadesine dikkat çekerek iki yüz yıl evvelen dinin doğal bir olgu olarak Tanrı’ya inanmak için bilimsel bir nedenin olup olmadığı

³²¹ Dennett, *Breaking the Spell*, 24-25.

³²² Dennett, *Breaking the Spell*, 25.

³²³ “Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”, 00:09:50-00:11:05.

³²⁴ “Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”, 00:01:00-00:02:35.

³²⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 27-28.

³²⁶ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2019), 37.

üzerinde durulduğunu belirtir. Dennett, ayrıca Hume'un düşünce kahramanlarından biri olduğuna vurgu yapar.³²⁷

3.3. MEMLERİN DİNDEKİ YERİ

Dennett'in bilimsel din teorisi olarak öne sürmüştüğü *din memleri* kuramı, evrimci din izahının temel yapı taşı konumundadır. Çalışmamızın önceki bölümlerinde bilincin evrimi sürecinde memlerin nasıl bir rolü olduğuna değinilmişti. Bu açıdan Dennett'in dine de getirmiş olduğu evrimci kuramının daha anlaşılır olması adına başta *mem düşüncesi*'nin ne olduğuna bakılması elzemdir.

Evrin sürecinde memlerin nasıl bir işlev gördüğünün anlaşılması adına öncelikle doğal seçilimin tam anlamıyla nasıl işlendiğine bakılması gerektiği düşünülür. Doğal seçim, alternatif eşleyiciler arasında yapılan zorunlu bir seçim ürünüdür. Eşleyici ise kendisinin birebir kopyasını üreten, ancak kimi zaman değişik kopyası veya mutasyonu kodlanan bilgi olarak tanımlanır. Kopyalanmakta başarılı olmuş eşleyicilerin, kopyalamada kötü kalmış alternatif eşleyicilerine oranla sayıları artar. Doğal seçimde, ilk model eşleyici olarak gen kabul edilir. Yani nesiller boyunca nüshasını kesin doğrulukta aktaran DNA şeridi buna örnek gösterebilir. Tabii ki burada önemli olan husus, memlerin genler gibi eşleyici olup olmadığıdır. Gen, nesilden nesile bedenlere aktarılır. Bir gen bulunduğu bedeni etkilediği oranda gen havuzunda kalma olasılığını artırır. Genler arasındaki rekabetin, *alel genler*³²⁸ kümesindeki belirli bir kromozomsal nokta veya gezenek adına yapıldığı ileri sürülür. Bu rekabet ve savaş vekiller vasıtasıyla yapılır. Vekiller, genlerin psikolojik, biyokimyasal, biyolojik ve davranışsal yapıda kendilerini yansıttıkları durumlardır. Dawkins, memlerin genlerden farklı bir yönünün olduğunu belirtir: kromozomlara, gezeneklere veya eşeyli birleşmelere denk gelebilecek şeyler memlerde yoktur. Memlerin, genel olarak genlerle olan ortak yönlerinden yola çıkılarak tanımlanması

³²⁷ Dennett, *Breaking the Spell*, 26-27.

³²⁸ Alel gen; Kromozom üzerindeki belirli bir noktalarda bulunan, belirli bir genin bilinen farklı biçimlerinden her birine denir. Detaylı bilgi için bkz: https://evrimagaci.org/alel-5586#google_vignette (29.03.2024)

yapıldığı için genler hakkında da kısa bir açıklamanın yapılması konuya izahat kazandırmıştır.³²⁹

Mem kavramı, ilk defa Dawkins tarafından 1976 yılında *The Selfish Gene* (*Gen Bencildir*) adlı eserinde kullanılmıştır. Dawkins, söz konusu eserinde evrim teorisiyle ilgili evrimin, bireyin çıkarı ya da türün faydasına yönelik hareket ettiği gibi görünse de aslında evrimin ilerleyişinin *genler* arasındaki rekabetten ibaret olduğu düşüncesini savunduğu belirtilir. Böylelikle yeni *bencil gen kuramı* perspektifinin evrim teorisine daha güçlü bir anlayış sağladığını düşünmektedir. Dawkins, eserinde evrimin temel ilkesi olarak, “tüm canlıların eşleşebilen varlıkların ayrımsal biçimde yaşamda kalabilmesiyle evrimleştiği”³³⁰ düşüncesinin yanında gezegenimizde genler dışında da eşleyicilerin olabileceği düşüncesini ileri sürer.³³¹ Richard Dawkins’in ortaya koymuş olduğu mem kavramı evrimsel biyologlar, psikologlar, kognitif bilim insanları tarafından kullanılarak yeni bilinç ve düşünce modelinin psikolojik, felsefi ve biyolojik temellerinin anlaşılmasına çalışıldığı ileri sürülür.³³² Dawkins mem kavramı hakkında şunları ifade eder:

“Yeni eşleyici için bir ada ihtiyacımız var; bir kültürel iletim birimi ya da bir *taklit* birimi fikrini taşıyan bir isim... “Mimeme” uygun bir Yunanca kökten gelmekte; fakat ben bir parça “gen” sözcüğüne benzeyen tek heceli bir sözcük istiyorum. Mimeme sözcüğünü mem olarak kısaltacağım için klasikçi dostlarımin beni affedeceğini umarım.”³³³

Dawkins’e göre, memler insan beyinlerinde depolanıp taklit yoluyla aktarılırlar. Ayrıca insan beyniyle beraber yazılı eserlerde ve icatlarda da kendilerine depolanma alanları bulduğu düşüncesi ileri sürülür. Memler, taklit etme yoluyla beyinden beyine taşınırlar. Richard Brodie’ye göre “mem, zihindeki varlığıyla başka zihinlerde kendi suretlerini oluşturmak gibi olaylara yol açan bilgi birimidir.”³³⁴ İnsanın taklit edebilme yeteneğinden ötürü memlerin kopyalanabildikleri birer

³²⁹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 247-248.

³³⁰ Blackmore, *Mem Makinesi*, 5-7.

³³¹ Dawkins, *Gen Bencildir*, 393.

³³² Richard Brodie, *Akıl Virüsü Yeni Bir Bilim Dalı: Memetik*, çev. Özgü Çelik (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2014), 27.

³³³ Dawkins, *Gen Bencildir*, 393.

³³⁴ Brodie, *Akıl Virüsü*, 34.

fiziksel mekâna dönüştüğü kabul edilir. Örneğin, bir kimsenin arkadaşı tarafından kendisine anlatılan olayı, özüne sadık kalarak hikâyeyi başkasına aktarmasının, taklit olup ve bu yolla geçen her şeyin de mem olduğudur. Buna göre insanın kelime dağarcığındaki bütün kelimeleri, hikâyeleri, başkasından öğrendiği beceri ve alışkanlıklardan sahip olduğu diğer birçok şeye mem denilebilir. Bir bireyden diğerlerine kopyalanarak yayılan hikâyeler, gelenekler, törenler, giyimlerden moda ve yaşam tarzlarına kadar birçok mem grupları olduğu kabul edilir. Dawkins’e göre, dinler de bir Tanrı inancı veya ölümden sonra hayatın olduğu düşüncesiyle bütün toplumlara nüfuz eden, hayatta kalabilen mem gruplarıdır. Tüm dünyada *iyi ki doğdun* şarkısının taklit yoluyla bilinçlerde yer edinmesinin *mem kuramına* güzel bir örnek olduğu kabul edilir. Memler, insanlar için yararlı, faydasız veya nötr olup olmadıklarına bakılmaksızın etrafa yayılırlar. Örnek olarak yanlış kuramlar, sonuçsuz diyet yöntemleri, batıl inançlar veya tehlikeli tıbbi yöntemler zarar veren memler arasında sıralanır. Çünkü memlerin umursamaz bir tavırla genler gibi bencil olduğu ayrıca mümkün olduğu sürece kendilerini kopyalayıp etrafa yayılmaya çalıştıkları belirtilir. Memlerin bu etkinliklerinden ötürü *memler bencildir*, ibaresi kullanılmıştır.³³⁵ Dawkins’e göre dinî eylem ve ritüeller, cennet kuşunun türlerindeki aşırı şatafata benzemeleri gibi zaman ve enerji israfıdır. O, dinin hem bireyin kendi hayatını hem de diğer kimselerin hayatını tehlikeye attığını düşünmektedir.³³⁶

Dennett’in bilinç kuramında memlerin insan türünün bilincinin oluşumundaki temel faktörü olarak ele alındığı daha önce belirtilmişti.³³⁷ Dennett, Dawkins’in ortaya çıkarmış olduğu mem kavramıyla evrimin tüm kültürel öğelerini nitelediğini söyler. Dennett’in düşünce anlamını vermiş olduğu *mem* akılda kalıcı şekle bürünen bir birimdir.³³⁸ Dennett, Dawkins’in ortaya çıkardığı mem kavramı üzerinde ciddi mesailer harcayıp meme ilişkin düşünce araçları geliştirmiş olduğu iddiasındadır. Bu kavrama yönelik bakış açısını ilk kez, sanatın insan evrimine etkisi konulu bir konferansta açıkladığını belirtir. Daha sonra, mem kavramını insan bilincini konu alan, *Bilinç Açıklanıyor* eserinde kullandığını ekler. Dennett’a göre mem, doğal seçilime bütünüyle paralel yapıdadır. Memin ilk oluşumu “hayvan evriminin taşları

³³⁵ Blackmore, *Mem Makinesi*, 7-10.

³³⁶ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 213.

³³⁷ Dennett, *Darwin’in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 407.

³³⁸ Özkan, “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi”, 138.

döşeyip *Homo sapiens* türünü ortaya çıkarması” ile gerçekleşmiştir.³³⁹ Memlerin görünmez, potansiyel olarak ölümsüz, kopyalanarak çoğalıp devamlılık sağladıkları düşünülür.³⁴⁰ Dennett, kültürel evrimin, genetik evrime oranla daha hızlı olduğunu ve bununla bireylerin beceriler elde etmesini sağladığını söyler.³⁴¹ Ona göre, memetik mühendislik, tıpkı genetik mühendislik gibi önem arz etmektedir, dikkat edilmediği takdirde tüm çabalara rağmen birçok zehirli mem ortaya çıkabilir.³⁴²

Dennett’a göre kültürel aktarımın başlıca etkeni *homo sapiens* türünün bilgi atmosferine zemin hazırlayan konuşma ve yazımın çıktısı olarak *insan dili* etkili olmuştur. Dennett, kimi komplo teorisi memlerin gerçeklerle örtüşmekten bağımsız olarak varlıklarını sürdürdüğünü belirtir. Bunlara örnek olarak da inanç memi ve din memlerini sıralar. Dennett, genetikçi bir kimsenin *bağlantılı odaklar* olarak isimlendirdiği düşüncesine, birbirleriyle fiziksel açıdan ilintili memlerin birlikte eşlenme eğiliminde olduğu örneğini verdiğini söyler. Dennett daha sonra memlerin bu gibi bağlantılardan ötürü yanlış filtrelerden geçtiğini, bunun sonucunda da olumsuz etkileri olduğunu düşündüğü din memlerinin oluştuğunu ifade eder.³⁴³ Dennett, dinin evrimin bir yan ürünü olduğunu kabul etmektedir. Beyindeki belirli bir yapısal mantıksız mekanizma, ki Dennett’a göre bu, genetik faydaları olan *âşık oluşumuzun* yan ürünüdür.³⁴⁴

Dawkins de ölümden sonra bir yaşamın olduğu *inanç meminin* milyonlarca kez, dünyadaki tüm bireylerin sinirsel yapılarına işlemesiyle fiziksel yapıya dönüştüğünü söyler. Dawkins, Tanrı fikrinin ortaya çıkışının birbirlerinden bağımsız mutasyonların, muhtemel sonuçları olduğu iddiasındadır. Dawkins inanç memlerinin kendilerini sözlü-yazılı, müzik ve sanat eserlerinin yardımıyla eşleyici konumuna geldiğini söyler. Ona göre Tanrı fikri meminin kültürel kararlılık ve etkililiğini sağlayan şeyin büyük psikolojik çekiciliği olarak varoluşa ilişkin niçin varız, neden bu benim başıma geldi, gibi temel sorulara yüzeysel anlamda makul yanıtlar verilmesidir. Bu konuda dünyada yaşanan adaletsizliklerin öbür dünyada

³³⁹ Dennett, *Darwin’in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 409-412.

³⁴⁰ Dennett, *Darwin’in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 416-417.

³⁴¹ Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, 244.

³⁴² Dennett, *Breaking the Spell*, 187.

³⁴³ Dennett, *Darwin’in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 415-418.

³⁴⁴ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 238.

düzeltilerebileceğine dair insanın inandırılması örnek olarak verilebilir.³⁴⁵ Bilinç ve memetik kuramı üzerine çalışmaları ile bilinen Susan Blackmore, *Mem Makinesi* adlı eserinde dinlere mem perspektifinden bakıldığında dinlerin neden bu kadar başarılı olduklarının anlaşılabilirliğini söyler. Bu dinî memlerin, başarı elde etme adına oluşturulduğu düşüncesi aksine sadece insanın yaşama ilişkin anlamaya çalıştığı uzun bir süreç boyunca bir kimseden diğer bir kimseye geçen fikirler, eylemler ve hikâyeler olduğudur.³⁴⁶ Dennett'in dini evrim sürecinin bir mem ürünü olarak görmesinin sosyal bilimleri sosyobiyojiye indirgediğinin açık bir göstergesi olduğu söylenilebilir.³⁴⁷

3.4. DENNETT'IN DİN TANIMI VE DİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Dennett'in, dinleri çağlar boyunca insanoğlunu kontrol altında tutup esaret altına alan güçlü, kendi kendini organize edebilecek şekilde tasarlanmış yapılar olarak ele aldığı daha önce belirtilmişti.³⁴⁸ Dini doğal bir fenomen olarak gören Dennett'in evrimci din anlayışına paralel bir din tanımlaması yapması işine yarar bir durumdur. Dennett'a göre dinin evrimi, din ilkel biçimleriyle ortaya çıkıp sonrasında zaman içerisinde tekrar tekrar tasarlanıp evcilleştirilmiştir. Dinde ilk başta bilinçsiz seçimler öne çıkarken zamanla bu seçimler kasıtlı ve dikkatlice gerekçelendirilmiş şekilde yorumlanmaya başlanmıştır.³⁴⁹ Dennett'a göre dinin diğer kültürel doktrinlerden ayırt edilebilir bir tanımının yapılması gerekmektedir. Dinin oluşumunda birçok farklı etkenlerin var olması ve içerik olarak zengin bir yapıda oluşu tanımlanmasını da güçleştirmektedir. Ayrıca Dennett'a göre din fenomeninin maneviyat, batıl inançlar, spor takımlarına fanatik bağlılık gibi diğer birçok fenomenle bağlılık içinde oluşu bu duruma güçlük katmaktadır. Dennett bu durumu şöyle belirtir: "Çizgiyi nereden çizmeye başlasam da her halükârda üzerinden geçeceğim,"³⁵⁰ şeklinde belirtir. Ayrıca kendisi dinin özünün ne olduğu sorusunun da şüpheyile karşılanabilecek bir soru olduğunu belirtir. Neden olarak dünya üzerindeki dinler arasında birçok derin ve önemli ortak özelliklerin olmasıyla beraber temel

³⁴⁵ Dawkins, *Gen Bencildir*, 393-395.

³⁴⁶ Blackmore, *Mem Makinesi*, 250.

³⁴⁷ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 218.

³⁴⁸ "Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon", 00:12:00-00:13:00.

³⁴⁹ "Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon", 00:15:30-00:17:20.

³⁵⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 7.

özellikleri arasında yadsınamaz farklılıkların da var olduğunu belirtir. Dennett, bu konuda Budizm ve İslâm dini arasındaki tüm benzerliklere rağmen onlar hakkında daha çok bilgi sahibi olunduğunda aslında tamamen iki farklı kültürel olgu olarak ele alınmaları gerektiğinin anlaşılacağını örnek olarak belirtir. Din gibi çeşitli ve kompleks yapıdaki bir şeyin tanımının tıpkı köpekbalıkları ve yunusların birbirlerine benzer yapıda olup benzer eylemler sergilediklerini söylemekle aynı derecede olduğunu belirtir.³⁵¹

Dennett, din ve kültürel olgular arasında net bir ayrımın yapılmasında başka bir sorunun da olduğunu söyler. Şöyle ki, yasalar nezdinde dinlerin özel bir konumda kabul edilmesi, din olarak kabul edilen şeyin gerçekte din olmayıp başka bir olgu olduğunu ilan etmeyi zorlaştırdığını söyler. Bu durum dinlerin sahip olduğu hukuki ve sosyal hakların kimi Yeni Çağ fenomenleri tarafından kullanıldığının göstergesidir.³⁵²

Dennett, din için “katılımcılarının doğaüstü bir faile ya da onayı aranacak faillere inandığını beyan ettiği sosyal sistemler olarak tanımlamayı” yeğlediğini söyler. Dennett bu tanımında Tanrı’nın veya Tanrıların olmadığı bir dini yapının, omurgası olmayan ancak bir omurgalıya benzeyen fikri taşıdığını söyler. Dennett, Elvis Presley adlı hayran bir grubun, açık bir şekilde Elvis’e karşı büyük bir tapınma içinde olmalarına rağmen onu doğaüstü bir güç olarak kabul etmemeleri ve sadece iyi bir insan olarak bilmeleri durumlarının, bu grubun bir din olarak nitelenmemesi için yeterli bir neden olduğunu belirtir. Ancak Elvis’in ölümsüz doğaüstü bir ilah olarak kabul edilmesi durumunda din olarak kabul edilebileceğini ekler. Ona göre, İslâm dini, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinler antropomorfik bir Tanrı inancı benimserler. Dennett, her ne kadar mensuplarının bunu kabul etmeseler de durumun bu şekilde olduğunu belirtir. Ona göre, bu inanç sahibi kimselerin Tanrı’nın her türlü noksanlıklardan münezzeh olduğunu, duyu organı gibi hiçbir araca ihtiyaç duymadan her şeyi bildiğini, işittiğini ve gördüğünü savunurlar. Ona göre, bu durum oldukça çelişkili ve şaşırtıcıdır. Çünkü çoğu mensubunun Tanrı’ya dua etmeyi ve ettiği dua ve şükranlarının kabul edileceğini, bütün bunların Tanrı’nın kendilerinden

³⁵¹ Dennett, *Breaking the Spell*, 7-9.

³⁵² Dennett, *Breaking the Spell*, 8.

yapmalarını istediği şeyler olarak nitelediklerini belirtir. Dennett, bunun açıkça antropomorfik bir anlayışın göstergesi olduğunu düşünür.³⁵³

Dennett, dindar bireylerin iyi niyetli, kötülük yapmamaya dikkat ettikleri ve isteklerinde samimi oldukları gibi diğer tüm dinlerde olduğu gibi saygı duyulması gerektiğine inanılan kimseler olmadığını savunur. Çünkü insanları bu şekilde kandırıp insanları batıl ve hurafelerle dolu bir çizgi roman dünyasına inandırmalarından dolayı kesinlikle saygıyı hak etmediklerini söyler.³⁵⁴ Dini, aklın işlevsiz bırakıldığı bir alana hapsetmek, natüralist düşüncenin doğal bir sonucudur. Dennett'in her türlü dini olguların insanlık için olumsuz değerlendirmesi, dindar bireylerden kaynaklı yaşanan olumsuzlukların inancın kendisine bağlanması problemli bir bakış açısı olduğunu göstermektedir.³⁵⁵ Çünkü olgunun kendisini olgunun dışındaki nesneyle bir tutmak hatalı bir bağlamdır. Dennett *Özgürlüğün Evrimi* eserinde "Daha önce söylediğim gibi bir sonuca varmak için çok erken fakat amaçlarımız açısından bunun bir önemi yok çünkü bu konuda memlerin yapacağı ihtiyaç duyduğumuz temel katkı "yalnızca" felsefî ya da kavramsal düzeydedir,"³⁵⁶ ifadesini kullanmaktadır. Dennett'in bu söylemlerinden açıkça anlaşılmaktadır ki o, rasyonel bir biçimde dinin evrimsel doğal bir olgu olduğunu ortaya koymaktan ziyade kuramına görünür dayanaklar oluşturmak istemektedir.

Dennett'a göre dinin ahlak için siper olduğu yönündeki yaygın görüş, büyük bir ihtimalle sorunludur. O, iyi insanları harekete geçiren şeyin, Tanrısal ödül olduğu düşüncesinin de aşağılayıcı ve gereksiz olduğunu düşünmektedir. Dennett, dinin hayata anlam kattığı tehlikeli düşünce nedeniyle, ikiyüzlülük tuzağına düştüğümüzü ileri sürmektedir. Ona göre dinî olgu ve otoritenin ahlakî yargılarımızı temellendirdiği fikri asılsızdır. Ayrıca din ve ahlakî iyilik arasında varsayılan ilişki de bir yanılsamadır.³⁵⁷

³⁵³ Dennett, *Breaking the Spell*, 9.

³⁵⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 12.

³⁵⁵ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 218.

³⁵⁶ Dennett, *Özgürlüğün Evrimi*, 209.

³⁵⁷ Dennett, *Breaking the Spell*, 307.

3.4.1. Dinin Temeli Olarak Tanrı Fikrinin Doğuşu

İnsanlar, sahip oldukları inançlarının gerçek olduğu ve Tanrı'nın kendilerini kutsayıp inançlarını koruduğu düşüncesiyle diğer tüm dinlere gayri-hakiki gözle bakarlar. Dennett, söz konusu durumun bu kadar basit bir şekilde tanımlanabilirken neden diğer dinlerin devamlılıklarını sürdürdüğü gerçeğinin göz önüne alınmadığını sorar. Kimileri tarafından bu soruya geçmişte dünyada devamlılığını sağlayamayıp yok olan milyonlarca dinin olduğunu ve hala kimi dinlerin yok olmaya da devam ettiği cevabını verdiğini söyler. Ancak Dennett, bütün bunların biyolojik zaman içerisinde çok kısa bir tarih sahnesine tekabül ettiğini, kutsandığı iddia edilen dinlerin başına aynı şeylerin gelmeyeceğinin malum olmadığını söyler. Dennett'a göre bazı dinler birkaç bin yıl öncesine dayansa da en çok müntesibi bulunan İslâm dini gibi dinin bin beş yüz yıldan daha az olduğunu, Hristiyanlık dininin iki bin yılına yakın, Yahudiliğin de bu dinlerden en fazla iki bin yıl kadar eski bir geçmişe sahip olduğunu ifade eder. Dennett, “insan kültürünün diğer özelliklerinin yaşlarıyla karşılaştırıldığında” bu zaman dilimlerinin bile çok uzun olmadığını düşünür.³⁵⁸

Dennett'ın din olgusunun, dilin ilk zamanlarından beri var olageldiğini hatta dilden de daha eski olabileceğini düşünmesi dinin ortaya çıkmasında dilin gelişimi ve kültür meminin neden olduğu düşüncesiyle çelişik durumdadır. O, dinin ilk ortaya çıkışının psikolojik ve kültürel nedenlerine evrim teorisi rehberliği ile kolaylıkla ulaşılabilirliğini savunur. Dennett, dinin varoluş nedenine veya amacına dair şu üç düşünceyi sıralar: Birincisi, “acılarımızı ve ölüm korkumuzu hafifletmek. İkincisi, başka türlü açıklayamadığımız şeyleri açıklamak, üçüncüsü; zorluklar ve düşmanlar karşısında grup işbirliğini teşvik etmek.”³⁵⁹

Dennett, dinin ortaya çıkış nedenine dair düşüncesine David Hume'un *Dinin Doğal Tarihi* adlı eserinden bir alıntıyla başlar, “dinin ilk fikirleri doğanın eserleri üzerine düşünmekten değil, hayattaki olaylarla ilgili kaygılardan, bitmek bilmeyen umutlarından ve insan zihnini harekete geçiren korkulardan doğmuştur.”³⁶⁰ Dünyadaki varlıkların eylemlerini tahmin etmek hayatın devamlılığı adına önem arz

³⁵⁸ Dennett, *Breaking the Spell*, 101.

³⁵⁹ Dennett, *Breaking the Spell*, 102-104.

³⁶⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 102.

etmektedir. Doğal seçilimin de beyin, bunu aktif ve hızlı yapacak bir şekilde biçimlendirdiği kabul edilir. Dennett, bu konuyla ilgili duruşların üçlü bir sınıflandırmasını yapar. Bu sınıflandırma hayvanların, makinelerin ve birbirimizin eylemlerini anlama ve bunların sonraki davranışları tahmin etmede yardımcı olacağı hakkındadır. Birinci yol olarak *fiziksel duruş*, karmaşık bir nesnenin hareketli aksamalarının, tüm süreçlerini yavaşça anlamaya yardımcı olur. İkinci yol *tasarım duruşu*, nesnenin fiziksel mahiyetleri mercek altına alınarak tasarıma doğrudan başvurulmak üzere nasıl ilerleyeceği hakkında tahminlerde bulunmasını sağlar. *Kasıtlı duruş* ise daha kısa bir yol olup “bir varlığın sadece bir amaç için tasarlanmakla kalmadığı, aynı zamanda hareketlerine yön veren niyetlere sahip olarak bir şeyler yapan bir varlık olduğu veya varlığı içerdiği farz edilir.”³⁶¹ Tehlikeli koşullarda ve önemli sosyal şartlarda karar almayı hızlandıran bir beyin mekanizması görevi görür. Örneğin yırtıcı bir hayvan görüldüğünde, onun neler yapabileceğine dair hemen tahminlerde bulunulabilmesi gibi.³⁶²

Dennett, insanın Tanrı veya Tanrılara olan inancının ortaya çıkmasında da bu güçlü içgüdünün neden olduğunu söyler. Bu içgüdü, evrim sürecinde organizmanın, çevresinde hareket eden tüm failere karşı bir savunma mekanizması olarak geliştirilmiştir. Herhangi bir titreşim veya uyarı kasıtlı duruşu harekete geçirmeye yeterlidir. Bir alarm sistemidir. İnsan, kendini korumak ve zarardan uzak tutmak için akla ihtiyaç duyar, tıpkı bir deniz balığının kendisine endişe uyandıran şeye karşı savunmaya geçmesi gibi. Çünkü algılanan harekete karşı her an tetikte olma, organizmayı av olmaktan koruyacaktır. Dennett’in düşüncesinden anlaşıldığı üzere bir failin bir şeye yönelik inançları ve arzuları odaklı yaklaşımı *kasıtlı duruşun* benimsendiğine işarettir.³⁶³

Dennett’a göre *kasıtlı duruş* bir hayvanın kendini koruma, geri çekilme diğerinin saldırısına karşı hassas bir karar verilebilmesine yardımcı olur. Ancak hareket eden failin ne yaptığı ve neden yaptığı konusunda pek bir öngörüye sahip değildir. Dennett, ancak normal insanların kendisinin sahip olduğu güdüyle başkaları hakkında inanç ve arzusunun olduğunu, başkalarının da kendisi hakkında inanç ve

³⁶¹ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 235.

³⁶² Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 234-236.

³⁶³ Dennett, *Breaking the Spell*, 108-110.

arzulara sahip olunduğunun bilindiğini söyler. İnsanın sadece hareket edebilen olmaktan ziyade unutmama, hatırlama, düşünebilme, kandırılabilme ve tehdit edilme gibi birçok şeyi de günlük hayatta deneyimlediği bir gerçektir. Dennett tüm bu deneyimlerin insanın olay ve olgular üzerinde düşüncelerini sürekli revize etmesine kaynak sağladığını söyler.³⁶⁴

Örneğin çok sevilen ölen bir kimsenin ardından ‘acaba o olsaydı, ne derdi?’, ‘benim böyle düşündüğümü biliyor muydu?’, ‘bu tam da onun istediği gibi bir şey’ gibi ifadeler Dennett’a göre aslında kasıtlı duruş alışkanlığımızın sık sık bize hatırlatmalarda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca belleğin istendiği zaman hatıraları unutamaması alışkanlıklara olan bağımlılığın zevkinden kaynaklandığı kabul edilir. Dennett, ölenin resimleri ve eşyalarının saklanmasıyla, onlar üzerinde sürekli durulmasıyla, devamlı olarak onlar hakkında hikâyelerinin anlatılmasıyla varlıklarının düşüncede devam ettirilmesine neden olduğunu söyler. Özlemle yakınlık kurulmak istense de tiksinti duyulan cesedin geri itilmesi bireyde krizlere yol açar. Dennett, bu durumu şöyle özetlemektedir:

“Her yerde gelişmiş gibi görünen şey, umutsuz bir durumla başa çıkmak için iyi bir hile, kasıtlı duruş alışkanlıklarının ısrarla ateşlenmesinin yorumlanmasıyla birlikte, tehlikeli bedeni gömme veya yakma yoluyla günlük ortamdan uzaklaştıran ayrıntılı bir törendir. Merhum kişiyi tanıyan herkes tarafından, ajanın bir ruh olarak görünmeyen varlığı, hayatta kalanların sorunlu zihniyetlerinin yarattığı bir tür sanal kişi ve neredeyse canlı bir insan kadar canlı ve sağlam olduğu şeklinde paylaşılır.”³⁶⁵

Düşüncede var olup ama gerçekte olmayan, gidip aynı zamanda unutulamayan ölümlerin, özlem ve korkularımızın güçlenmesi adına zihinlerde güçlü bir şekilde gelişmekte olduğunu söyleyen Dennett’a göre dilin de duyularda mevcut olmayan şeyleri hatırlatması, zor konular hakkında düşündürmeye itmesi gibi etkileri dilin bu süreçteki rolünü göstermektedir. Çünkü dil sayesinde rol yapıldığı, yalan söylenildiği, blöf yapıldığı, şüphelerin dile getirildiği, iltifatın edildiği ve itaatsizlik edildiği gibi birçok fiiller vardır.

³⁶⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 112.

³⁶⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 112-113.

Dennett'a göre avantaj sağlayan kimi şeyler belirli bir zaman geçince birer temel ihtiyaca dönüşür. O, kasıtlı duruşun da aynı şekilde değerlendirilebileceğini savunur. İnsan atasının kasıtlı duruş güdüsüyle doğa olaylarını anlama ve doğanın kendisinden ne istediğini bilme ihtiyacı duyduğunu söyler. Ona göre insan atası bu durumda pek başarılı olamamış olsa da kimi zaman tesadüflerin denk geldiğini söyler. Örneğin ara sıra yapılan yağmur dansları esnasında yağmurla karşılık verilmesi kendi zihinlerinde büyük bir etkiye neden olmuştur. Kendisinin yaptığı davranışı onaylayan veya reddeden bir faili düşünmesine yol açması gibi. Dennett, böyle durumların kimi zaman pekiştirilmesinin, katlanarak devam etmesini sağladığını söyler. Örneğin bir güvercinin kendiliğinden yapmış olduğu davranışlarına ödül olarak yem verilmesi, güvercinin aynı davranışları yapmasını pekiştirir. Dennett bu durumun aynısının insan atasında da düşünülmesinin pek uzak bir ihtimal olmadığını savunur. O, doğada gerçekleşen şimşek çakması, gök gürlemesi gibi kafa karıştırıcı olayların, insanoğlunun bunların arkasında gizli faillerin olduğunu, düşündürmeye teşvik ettiğini savunur. Dennett, bu gibi durumların böylelikle yağmur tanrıları, bulut tanrıları gibi görülebilen tanrılara olan inancı doğurduğunu söyler.³⁶⁶ Böylelikle Dennett Tanrı inancının beynin ortaya çıkardığı bir yanılsama durumundan başka bir şey olmadığını savunmaktadır.³⁶⁷

Dennett, dini inancın kökeniyle ilgili hipotezinin temelinde *faili tespit etme eğilimi* onun tabiriyle 'hiperaktif fail tespit işlevi' vardır. Bu işlev insan ve hayvanlarda, dışarıda karşılaşılan tüm hareketliliğin failini tespit etmeye çalışır. Dennett, tüm bu etkiler sonucunda *hiper-aktif* fail arayışı ön yargısının, akılda kurgu oluşturan bir mekanizmanın elde edilmesini sağladığını söyler. Her ne zaman kafa karışıklığına neden olan bir durumla karşılaşılsa “ ‘Kim var orada?’ bir tür ‘varsayımlar’ ortaya çıkarmaya başlayan yanıt: Belki Sam’dır, belki bir kurttur, belki düşen bir daldır, belki... yürüeyebilen bir ağaçtır, belki yürüeyebilen bir ağaçtır!” şeklinde düşünceler gibi fantezi fikirler ürettiğini söyler. Dennett, bu tür fantezi kurmacaların binlercesi veya milyonlarca sonrası, bir tanesinin denk gelmesiyle ardından bunun tekrar etmesiyle, bir fikir olarak *yürüeyebilen ağaç mem* fikir

³⁶⁶ Dennett, *Breaking the Spell*, 116-118.

³⁶⁷ Enis Doko, “Çağdaş Nörobilim ve Dini Tecrübe: Nöroteolojik Tezler Bir Zihinsel Durum Olan Tanrı İnancını Yanlışlayabilir mi?”, *Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi* 1/2 Aralık (2018), 214.

zincirinin ortaya çıkmasını sağladığını söyler. Bu düşünce meminin, beyinde meraklı incelemeyle biraz daha güçlendiğini, fikir üzerine düşünme ve incelemenin *memin* kendini diğer fantezi düşüncelerden daha fazla kopyalamaya imkân sağladığını söyler. Dennett, söz konusu fikrin, her ne kadar bu süreçte daha insan kültürüne yayılabilecek tam bir mem olamasa da iyi bir *proto mem* olduğunu düşünür.³⁶⁸ Çünkü daha sonraki süreçte her okunduğunda ve söylenildiğinde zihinde bir kopyasının daha yaratıldığını söyler.³⁶⁹

Özetle Dennett'in evrim teorisinin ruhani ve efsanevi yaratıkların doğuşuna zemin hazırladığı hipotezi için alt yapı hazırlığında olduğu açıkça görülmektedir. Böylelikle insanların mitolojilerinde önemli bir yeri kapsayan, insana korku ve şaşkınlık yaşatan periler, cinler ve iblisler gibi tüm şeylerin aslında insanın fail bulma güdüsünün hiperaktif alışkanlığının bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşüncesinin doğrulanmak istendiği anlaşılmaktadır.³⁷⁰

3.4.2. Dinin Devamlılığına Katkı Sağlayıcı Olarak Şifa Törenleri

Dennett, hayvanlar ve bitkilerin evcilleştirildiği gibi bu süreçte kademeli bir şekilde ilkel halk dinlerinin kültürel miraslarının da bütünüyle evcilleştirildiğini savunur. Bu halk dinleri, insanları kendilerine kâhya edinmişlerdir. Öyle ki kendileri uğruna zorluklar çekecek, devamlılıklarını sağlamak için onları yeni tasarımlara dönüştürecek, aynı zamanda düşmanlarından da koruyacak kâhyalar edinmiş olduğu görüşündedir. Ona göre, kültürel miras böylelikle kâhyaların yardımıyla nesillerinin yok olması gibi bir tehdidin üstesinden de gelmeyi başarmıştır.³⁷¹

Ebeveynler ve çocukları arasında kurulan güçlü iletişim ve bilgi alışveriş kanalı, kültürel mirasın aktarımı için uygun bir yoldur. Çünkü çocuklar anne ve babalarının kendilerine yönelik eylemlerinin birçoğuna hipnotize olacak ölçüde bağlıdırlar. Sonuçta ebeveynlerin kendi genetik devamlılıklarını sağlamak için çocuklarına doğru bilgiyi vermeyi amaçlamaları çıkarlarına uygun bir eylemdir. Aynı zamanda kurulan bu bilgi otobanının suistimal edilmesi de mümkündür. Örneğin

³⁶⁸ Dennett, *Breaking the Spell*, 119-120.

³⁶⁹ "Dan Dennet'in Rick Warren'a Cevabı", 00:17:06-00:17:50.

³⁷⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 122-123.

³⁷¹ Dennett, "Dine Dair Evrimci Bir İzah", 33-34.

önyargılardan istifade eden herhangi bir mem tarafından söz konusu güven kolaylıkla suistimal edilebilir. Dennett, dinî liderlere *baba* unvanıyla yaklaşılmamasının nedenini, bir babanın çocuklarına yanlış yolu göstermeyeceğinden ve yanlış bir bilgi öğretmeyeceğinden gelen otoriteden kaynaklandığına değinir.³⁷²

Dennett, oluşturulan Tanrı fikrinin devamlılığına katkı sağlayıcılar olarak bir diğer etkenin ataların günlük hayatta karşı karşıya kaldıkları önemli konulardaki karar verme aşaması olduğunu söyler. Çünkü önemli kararlar karşısında bireyin ne yapacağı veya ne yapması gerektiğine dair kendisine herhangi bir işaretin verilmesi yükünü mutlaka hafifletecektir. Dennett, buna yazı tura örneğini verir: “A’yı mı yoksa B’yi mi seçmem gerekecek,” gibi bir durumda sebep bulma zorunluluğu da ortadan kalkacaktır. Tercihlerimiz arasında hangisini seçmemiz konusunda herhangi bir ikna edici sebebimizin olmaması kimi zaman nedenler uydurmamıza yol açabilecektir. Ancak insanlar savaşa çıkma, barış yapma, suçunu itiraf edip etmemek gibi önemli kararlarda hangi kararı vermesi gerektiğine dair kendilerine daha güçlü sebepler aramışlardır. Dennett’a göre, ataların daha önce yağmur danslarına karşılık kendilerine yağmurla karşılık veren bir Tanrı’nın olduğu fikrini hatırlamaları bu sürece yardımcı olmuştur.³⁷³ Çünkü bu zorlu durumda da Tanrı’nın kendilerini gördüğünü düşünmeleri, yapacakları tercih için güçlü bir nedendir. Nihayetinde bu karmaşıklıkta neyin doğru olduğunu bilen birinin olduğunu düşünmek önemli bir husustur. Dennett’a göre üstesinden gelinemeyecek nedenler mevzusunda kehânet, onları rahatlatıp iyi hissetmelerini sağlayacaktır, tıpkı bir tütün gibi. Bütün bunlar genetik bir aktarımdan ziyade kültürel mirasın aktarımıdır. Hülâsa içlerindeki ne olduğunu bilen bir Tanrı’nın var olduğu düşüncesi önemli kararlarda kendilerine yardımcı olacaktır.³⁷⁴ Günlük hayatta alınan kararlarda ‘Tanrı fikri memi’nin girmesi böylelikle bu memin kendini daha çok kopyalamasına olanak sağlamıştır.

Şamanî ritüeller bu süreçte önemli bir konuma sahiptirler. Şamanların şifa törenlerinin bu ölçüde önemli olmasının nedeni, başvurulabilen tek çare konumunda olmasıydı. Çünkü insanların hastalanması, acı çekmesi, doğum olayı gibi zorlu ve stresli olayların yaşanması şifa törenlerinin ortaya çıkmasına ve devamlı olmalarına

³⁷² Dennett, *Breaking the Spell*, 129-131.

³⁷³ Dennett, *Breaking the Spell*, 132.

³⁷⁴ Dennett, “Dine Dair Evrimci Bir İzah”, 31.

neden olmuştur. Şamanlara şifa niyetiyle başvuruların iyileşmeye dair düşünceleri ve umutları bir plasebo etkisi³⁷⁵ yaratmıştır. Dawkins'e göre dinsel inancın, bireyi stresten kaynaklı kimi hastalıklardan koruduğu açıkça görülse de bu gibi faydalarından ötürü iddialarının asla gerçekçi olacağını göstermez. O, aynı zamanda “plasebo teorisinin muazzam ölçüde yaygın olan evrensel din fenomeni için değersiz olduğunu” düşünmektedir.³⁷⁶ Dennett, şamanların insanları iyileştirmek ve onlara yardımcı olmak için tavsiyelerde bulunduklarını, ancak beklenmedik komplikasyonlarda kendilerinin de daha bilmediği birçok şeyin olduğunu, dile getirerek, gizem perdesinin arkasına saklandıklarını söyler.³⁷⁷ Böylelikle insanların, şamanların şifa törenlerine olan bağlılıkları daha da artmıştır. Dennett'a göre ortaya çıkan bu şifa törenleri, kültürel mirasın aktarımında önemli bir role sahip olmuşlardır.³⁷⁸ R. Brodie de kült dinlerinin giderek güç kazanan virüslerin bir neticesi olduğunu, bu kült dinlerinin insanların beyinlerini esaret altına alıp değişik dini ritüellerden toplu intiharlara kadar şaşırtıcı eylemlere sürüklediğini ileri sürmektedir.³⁷⁹

Dennett tüm bu süreçlerin sonucunda kurumsal bir dinin varlığına rastlanılmasa da kurumsal dinin alt yapısını sağlayacak halk dinlerinin oluştuğunu söyler. Herhangi bir yazılı öğretisi ve dinî yönetici heyeti olmayan bu halk dinlerinin kurumsal dinler için bir köprü görevi gördüğü söylenebilir. Çünkü bu ilkel halk dinleri, kurumsal dinler için uygun kültürel ortamı sağlamışlardır. Halk dinlerinde tören ritüelleri, hikâyeler, Tanrı veya doğaüstü güçleri olan ataların yasaklı veya zorunlu uygulamaları mevcuttur. Halk dinleri, tıpkı halk masalları ve halk müzikleri gibi herhangi bir yazarları, bestecileri ve ritüellerinin uygulanması için yasa koyucuları yoktur. Sonraki dönemlerde bilinçli yazarlar ve tasarımcılar ortaya çıkmıştır.³⁸⁰

³⁷⁵ Plasebo etkisi, farmakodinamik etkisi veya tedaviye yönelik özgül bir özelliği olmayan fakat hastanın etkisine inandığı bir tedavi ile elde edilen sonuç için kullanılan bir kavramdır. Detaylı bilgi için bkz. Murat Erdem vd., “Plasebo Etkinin Nörobiyolojisi”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5/3 (01 Eylül 2013), 300.

³⁷⁶ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 216-217.

³⁷⁷ Dennett, *Breaking the Spell*, 164.

³⁷⁸ Dennett, *Breaking the Spell*, 130-140.

³⁷⁹ Brodie, *Akıl Virüsü*, 17.

³⁸⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 140.

Halk dinlerinin vazgeçilmezi, ritüellerdir. Ritüeller, değerli yiyecek ve içeceklerden bilinçli bir şekilde vazgeçiş ve fiziksel olarak da güç sarf etmek durumu olduğundan dolayı genellikle maliyetlidir. Ritüellerin bu denli maliyetli olup devamlılıklarını sağlayan bu denli güçlü şeyin, şamanik şifa törenlerindeki *hipnotik etki* olduğu kabul edilir. Dennett, dinî ritüellerin herhangi bir ihtiyacın sonucu ortaya çıktığı veya dinin sembolik ifadeleri olarak kabul edilmesi gerektiği, düşüncesinden çok kültürel evrim sürecinin hafıza güçlendiricileri olarak ele alınması gerektiğini öne sürer.³⁸¹ Dennett bu ibadetlerin ilk başlatıcısı olarak bir cemaat liderinin veya sıradan bir kimsenin hedeflerine aracı olarak ibadetleri tanzim etmesini muhtemel görür. Ona göre ancak böyle bir zorunluluk söz konusu değildir. Çünkü çok maliyetli ibadet ve ritüellerin bile bir tasarım sonucu olmaktan çok daha önceki eylem ve alışkanlıkların çıktısı olabilir.³⁸² Dennett, gen kopyalanmasındaki bozulmaların neslin tükenmesine neden olduğu gibi iyi korunamayan ve kopyalanamayan dinî ritüellerin de unutulmaya mahkûm olacağını söyler. Yazının ortaya çıkışının ilk dönemlerinden itibaren kutsal metinlerin birçok kopyasının elde edilmesinin nedeni sadece metinlerin eskimesinden veya hasar alması durumundan korkulduğundan değil, aynı zaman kaybolma ve unutulma riskinin de azaltılmış olduğu düşünülür.³⁸³

Dennett, halka açık şekilde ortak yapılan dinî ritüellerin ve ibadetlerin dinî muhtevayı aslına sadık bir şekilde muhafaza etmenin en mükemmel yolu olduğunu söyler. Halka açık provalar hafızayı güçlendirmede büyük bir etkiye sahip olsa da ona göre tek başına yeterli değildir. Bunların kolayca ezberlenip tekrarlanabilen bir tasarımda olması gerekir. Bundan dolayı dinî ritüeller ve ifadeler kolay kavranabilir yapıya dönüştürülmeye çalışılır. Halk dininin müntesipleri, çocuklara kendilerini izleyip taklit yoluyla büyüklerinin eylemlerini tekrar edip bir davranış alfabesi öğrenmelerini sağladıklarını söyler.³⁸⁴ Dennett'a göre din müntesibi kimselerin bir araya gelerek ibadetlerini ve törenlerini icra etmelerindeki neden, bir tesadüf değildir. Bu yolla *toplumsal bilgisayar belleği* elde edilerek mem kopyalarının asıllarına uygun korunması sağlanır. Örneğin şamanik şifa törenlerinde hastayı tedavi etme veya transa geçirme olayı halka açık şekilde yapılır, bunun nedeni de sadece

³⁸¹ Dennett, *Breaking the Spell*, 141.

³⁸² Dennett, "Dine Dair Evrimci Bir İzah", 32-33.

³⁸³ Dennett, *Breaking the Spell*, 142.

³⁸⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 149.

halkın töreni izlemesi değildir. Onların da ilahiler söyleyerek, davullar çalarak transa ortak olmalarını sağlamayı amaçlamaktadırlar. Böylelikle deneyimli ve bilgili izleyicilerin yardımıyla deneyimsiz izleyiciler etkilenecektir. Dennett'a göre 'kitlesel (*mass*) hipnoz ve mafya (*mob*) histerisi', fenomeni yardımıyla insanların kalabalıklar halinde buluşturulmasıyla heyecanlı durumlar karşısında çok güçlü sonuçlar elde edilir.³⁸⁵ Sonuç olarak kopyalanan memlerin unutulması güçleşecektir. Özetle, Dennett, ilkel halk dinlerinin devamlılıklarını sağlamada toplu olarak gerçekleştirilen şamanik ibadet ve törenlerin ve dinî eserlerin kopyalanması ve korunmasına büyük katkı sağlamış olduğunu düşünmektedir.

Dennett, evrimin maliyetli olan şeyin sınıfta kalması gerektiği temel düşüncesine rağmen halk dinlerinin, devamlılıklarını şifa törenleri ve ortak ibadetlerin yardımıyla sağladığı, hipoteziyle açıklanabildiğini söyler. Hiper-aktif uyarıcının (*içgüdü*) üretmiş olduğu hayali ajanlar, önemli durumlardaki kehanet karar yardımcıları ve şaman şifa törenleri dinin oluşumuna ve devamlılığını sağlamada temel unsurlar konumundadır.³⁸⁶

3.4.3. Halk Dinlerinin Kurumsal Dinlere Dönüşümü ve Devamlılıkları

Dennett, atalarımızın halk dinlerini organize dinlere dönüştürmeyi düşünmeden önce, o dinler ne kadar süre devamlılık sağlayabileceklerdi? sorusuna diğer türlerin durumuna bakılarak, konuya ilişkin bir bakış açısının kazanılabileceğini söyler. Kuşların, onları kanatlarının şekillerini belirleyen hava dinamiğinin ilkelerini anlaması gerekmez. Kuşlar, Dennett'ın *gece kulübü* adını verdiği çiftleşme yerlerine niçin gittiklerini bilmeden katılımcı olurlar. Ona göre, bu hususun kapalı oluşu doğruluğundan şüphe edilmesini gerektirmez. Çiftleşme için buluşma yerlerinde erkekler rekabetçi gösterilerini yaparlar. Ancak buraya katılan dişi hayvan, bu iştiraki niçin yaptığını anlamaz. Erkekler gösterilerini yapar, dişileri ise dikkat kesilip seçimlerinin kendilerinin haberleri olmadan doğal seçim tarafından belirlenen Dennett'ın söylemiyle 'kalplerinin emirleri'nce yönlendirmelerine izin verir. Dennett, dinî ibadetlere olan katılımımızın da buna

³⁸⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 147-148.

³⁸⁶ Dennett, *Breaking the Spell*, 151.

benzer bir açıklamasının olabileceğini söyler. Her ne kadar ibadete yönelişimiz genler aracılığıyla değil de kültür aracılığıyla aktarılmış olsa da Dennett’a göre bu mümkündür. Belirli dillerin aktarımı genlerin aktarımından ziyade kültür aktarımıyla yapılır. Yine de beyinlerimizde aktarılan bu dilin öğrenilmesini ve ustaca kullanılmasını sağlayacak genetik evrim meydana gelmiştir. Daha etkili konuşacak şekilde evrimleşen beynimiz gibi halk dinlerinin de kültürel memler aracılığıyla aktarılan ritüellerin daha kullanışlı uygulanabilmesi için evrimleşmiş olduğunu düşünür.³⁸⁷

Dennett’a göre, halk dinleri küçük gruplar şeklinde yaşayan insanların günlük yaşamlarından ortaya çıkmıştır. Ona göre bu halk dinleri, birçok ortak özelliklere sahiptir. Dennett, araştırmacıların halk dinlerinin büyük organize dinlere dönüşümünde büyük yerleşmelerin etkili olduğu konusunda hemfikir olduklarını belirtir. Ancak araştırmacıların bu geçiş sürecinde neyin ön planda tutulması gerektiği ile ilgili bir fikir birliğine varamadıklarını söyler. Dennett, konuyla ilgili Pascal Boyer’ın³⁸⁸ şu önermesine yer verir: Taşınamayan gıda stokları, sabit yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu da iş bölümlerinde farklı mesleki ve uzmanlaşmaların ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Böylelikle yeni fırsatlar kimi alanlarda yeni ihtiyaçlar yaratmıştır. Tüm bunların sonucunda, aynı aileden olmasalar da benzer düşüncelerden ötürü bir araya gelmiş kimselerin farklı bir koalisyon oluşturabildiği görülmüştür. Dennett da Boyer’ın ilkel halk dinlerinin organize dinlere geçişinde zincirleme etkenlerin, zemin hazırladığı düşüncesiyle hemfikirdir.³⁸⁹

Dennett, ilkel halk dinlerinin kurumsal dinlere doğru tasarımının ve dönüşümünün en temel etkeninin, hileler ve aldatmacalar olduğunu düşünür. O, bu hile ve aldatmacaları müzik ve dildeki gelişmelere benzeterek açıklamaya çalışır. Dennett, edebiyat, resim, mimari sanat ve müzik gibi alanlardaki ustalaşma aşamalarının analiz edilebildiği gibi dini tören ve metinlerdeki ilerlemelerin de analiz

³⁸⁷ Dennett, *Breaking the Spell*, 158.

³⁸⁸ Washington Üniversitesinde bilişsel antropoloji profesörü olan Pascal Boyer, dini kavramların aktarımının bazı yönlerini tanımlamak ve açıklamak için gelişimsel saha çalışmaları yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz: “Pascal Boyer”, *Washington University in St. Louis Arts & Sciences* (19 Kasım 2018). <https://artsci.wustl.edu/faculty-staff/pascal-boyer>

³⁸⁹ Dennett, *Breaking the Spell*, 167-168.

edilebileceğini söyler. Dini, doğal bir fenomen olarak ele alan Dennett'in, diğer tüm sosyal alanlara uygulanan tarafsız incelemelerin dindeki ilerlemelere de uygulanabileceğini düşünmesi pek olasıdır.³⁹⁰

Dennett, ilkel halk dinlerinin kurumsal dinlere dönüşümünü, geleneksel halk müziğinin gelişimindeki benzerliklerden örnekler vererek açıklamaya çalışmaktadır. Dennett'a göre, günümüzdeki müzik nasıl ki antik Yunan ve Roma dönemindeki müzikten farklıysa, günümüzdeki kurumsal (organize) büyük dinler de ilk versiyonlarından o denli farklıdır. Ona göre dinî bir lider tıpkı bir caz müzisyeni gibidir. Nasıl ki caz müzisyeni, sevilen bir parçayı çalarken tempoyu hızlandırıp yavaşlatmasına dikkat ediyorsa, Dennett'a göre, dinî bir lider de okuduğu duanın, katılımcıların kalplerini ve akıllarını ele geçirebilecek şekilde olmasına dikkat ediyordur.³⁹¹

Dennett'a göre evrim kanunu olarak, kendini yenileyemeyen ve kopyalayamayan her tasarım, kaçınılmaz yıpranma ve aşınma karşısında uzun süre dayanamaz. Ona göre insan kültüründeki olgular da bu kapsam içerisinde yer almaktadır. Ancak dil gibi kültürel aktarımlar bunun dışındadır. Dennett, bu açıdan halk dinlerinin de dillere benzediğini ileri sürer. Halk dinlerindeki ritüellerin devamlılıklarını sağlamak için ciddi mesailer harcanmasına gerek yoktur. Çünkü memler, kendi soylarını devam ettirmek için sürekli yeni hile ve aldatmacalara bürünürler. Dolayısıyla halk dinlerinin devamlılıkları için insanlara bir faydasının olup olmaması da önemli değildir. Önemli olan, kaynak memlerin kendileri için uygun eşleyiciler bulmasıdır. O, halk dininin faydasının dilin faydası kadar açıkça görülebileceğini söyler. Ancak insanın genetik yapısına sağlanan fayda ile insanın mutluluğu ve refahına sağlanan faydayla da bir tutulamayacağını söyler.³⁹²

Darwinci doğal seçim teorisine göre bir türün yapısında bulunan bir özellik mutlaka ona bir katkı ve fayda sağlıyor olmalıdır. Aksi takdirde devamlılığını sağlayamayacaktır. Söz konusu din, insanlara bir fayda sağlayamıyorsa nasıl oluyor da bu kadar süre devam edegelmiştir? sorusuna evrim teorisyenlerince, faydanın

³⁹⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 153.

³⁹¹ Dennett, *Breaking the Spell*, 155.

³⁹² Dennett, *Breaking the Spell*, 156.

bireyin hayatta kalmasına veya üremesine katkı sağlaması ile ilgili olmasını gerektirmediği cevabı verilir.³⁹³ Dennett, dilin ve ilkel halk dininin kültürel ritüellerinin, tıpkı evcilleştirilmiş güvercin, sincap, fare ve soğuk algınlığı virüsü gibi insanlarla yaşayabilecek ve insanları istismar edebilecek şekilde evcilleştiğini söyler. O, evcilleşen kültürel mirasın, devamlılığını sağlamada sadece koruyucu kâhyaların yardımının yeterli olduğunu belirtir. Dennett, ilkel halk dinlerinin organize dinlere dönüşümü sürecinde kimi ritüellerin kavrayışın ötesinde olduğunun kabul edilmesi gerektiği düşüncesinin etkili olduğunu söyler. Buna sunulan kurbanların, Tanrı tarafından ne şekilde istifade edileceği örnek verilebilir. Bu gibi durumların, insan kavrayışının ötesinde gizemli bir mahiyete sahip olunduğu kabul edilir. Öyle ki bu durum hakkında soru sormanın bile yanlış ve yasak olduğu ileri sürülür. Dennett, böylelikle ritüellerin açık bir şekilde korunmaya çalışıldığını söyler.³⁹⁴

Şamanların ve din adamlarının ritüellerinde önceden müşterileri hakkında topladıkları bilgileri kullanmaları, sıcak ateş kömürü üzerinde zarar görmeden yürümeye çalışmaları, son olarak da el çabukluğuyla hastanın gövdesine yerleştirilen hayvan bağırsaklarıyla sanki hastanın gövdesinden çıkartılan kötü ruhlarmış gibi büyük bir etkileyici algı oluşturulmak istendiği ifade edilir. Dennett, tüm bu aldatma eylemlerin şamanlarca tekrar edilerek, müşterilerini etkilemek istediklerini söyler. Kendileriyle ritüellere ilişkin yapılan röportajlarda etkinin azalmaması için deneyimi olmayanlara açıklanamayan şeyler olduğu gibi kaçamak cevaplar verdiklerini de düşünür.³⁹⁵

Dennett, tüm kontrol sistemlerinin var olan düzeni korumak ve devam ettirmek üzere tasarlanmış olduğunu söyler. Organize dinlere dönüşmüş halk dinlerinin de belirli bir kontrol sisteminin sonucunda düzenlerini koruyup devam ettirmeye çalıştıklarına değinir. Dennett'a göre sisteme katılımı bireyin kendisine katkı sağlayacağı veya sağladığı düşüncesinin oluşturulması, bireyi gruba katma yolunda en büyük etkidir. İnsanların yerleşik hayata geçişi, beraber yaşayabilme arzusu ve dini ritüellerinin devamlılıklarının sağlaması, ilkel halk dillerinin kurumsal

³⁹³ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 246-247.

³⁹⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 164-165.

³⁹⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 166.

(organize) dinlere dönüşmesinde en büyük etkenlerdir.³⁹⁶ Dennett, kurumsal dinlerin devam ettiricisi olarak insan unsurunun, bu dinleri korumaya ve devam ettirmeye iten hangi sebeplerin olduğuna dair bazı açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre bu sebepler şöyle açıklanabilir:

İktidarın güvencesi olarak din: Dennett, tarih boyunca insanların tarımsal işleyişlerini ve kurumlarını geliştirmekle beraber dini uygulama ve kurumlara ilgilerini de yoğunlaştırdıklarını söyler. Dennett, konuyla ilgili Jared Diamond'un *eşitlikten kleptokrasiye*³⁹⁷ hipotezini ele alır. Hipotezde, sayıları yüzü bulmayan insan gruplarının elli binden fazla nüfusa sahip eyaletlere dönüşümünü kolaylaştıran unsurların neler olduğu üzerinde durur. Diamond, kleptokratların mevcut güçlerini koruma ve devam ettirmek için korumaya çalıştıkları dört temel yöntemin olduğunu ifade eder: 1. Halkı silahsızlandırıp seçkinleri korumak. 2. Toplanılan vergi ve haraçların bir kısmının halka geri verilerek tepkinin azaltılmasını sağlamak. 3. Kamu düzeni ve huzurunu koruma adına mutluluğu teşvik edip güç tekeli oluşturmak. 4. Kleptokrasiyi meşru kılacak bir düşünce ya da din inşa etmek. Dennett, bir dinin kleptokrasiyi meşru kılmasının temelinde, dini liderlerin veya yöneticilerin Tanrıların soyundan geldiği ve Tanrılarla bir iletişim aracı olarak görüldüğü inancının olduğunu söyler³⁹⁸

İyiliğe ortak olma güdüsü: Dennett'a göre diğer insanlara yardım etmek niyetiyle dâhil olunan grubun, tüm olumsuzluklarına rağmen en iyi cemaat veya grup olduğu düşüncesi tüm zorlu koşullara rağmen bireyde yaptıklarının birçok kimse için iyi sonuçlar ortaya çıkardığı düşüncesini oluşturur. Bu düşünce, bireyin kaygıya kapılmasını ve vazgeçmesini engelleyecektir. Böylelikle birey ne pahasına olursa olsun iyiliğe ortak olma güdüsüyle kararlı bir şekilde grubun menfaatlerini devam ettirmek için canla başla çalışacaktır. Dennett'a göre, bu durum bireyi kurumun üyesi olmak adına her şeyi yapabilecek kadar bencilliğe dönüştürür. Birey, iyiliğe giden yolun ancak kendisinin ve üyesi olduğu grubun yardımıyla sağlanabileceğini düşünen memlerin bilinçli kâhyalarına dönüşür. İnsanları dinlerin hizmetçisi olmaya

³⁹⁶ Dennett, *Breaking the Spell*, 160-166.

³⁹⁷ İngilizce *kleptocracy* hırsızlar yönetimi anlamına gelir. Detaylı bilgi için bkz. Jared Diamond, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018), 314-347.

³⁹⁸ Dennett, *Breaking the Spell*, 171-172.

iten düşünce, ahlaklı yaşamın bir yolu olduğuna, onun da ancak bu yol olduğuna karar kılması, dinin çarklarının devamlı döngüsüne katkı sağlar.³⁹⁹

Dine katılımıla etkili yaşam olanağının sağlanacağı: Bireyi, dine katılma iten diğer bir etken üyelerin birlikte çok daha aktif ve etkili bir şekilde hareket etmelerini sağladığının düşünülmesidir. Çünkü toplumsal ve ekonomik zeminlerde güvenliği sağlamak, tarım ürünlerinin ve diğer iş faaliyetlerinin verimliliklerini yükseltmek gibi amaçlar, insanların dini gruplara katılımını sağlar. Bu durum grup içerisinde güven bağlarının oluşumunu ve güçlenmesini sağlayacaktır. Dennett, ölüm törenleri, dinî nikâh törenleri ve cemaatle beraber yapılan ibadetler gibi törenlerin bu duruma örnek verilebileceğini söyler. Ona göre, büyük ölçekli projeler, ancak ortak grup anlayışı sağlanarak yapılabilir. Bugün bunun başarılı olamamasının nedeni de yapılan iş birliklerinin mutlak geçerlilikten ziyade geçici bir durum olduğunun işaretidir. O, dinle aslında amaçlanan şeyin, karşılıklı şüphe içinde olan grupların birbirine sıkı sıkı bağlı karınca kolonileri veya arı kovanları gibi süper organizmalara dönüşmelerini sağlamak olduğunu ile sürer.⁴⁰⁰

Dinin bir pazarlık ortamı sağlaması: Dennett, insanların Tanrı fikrine yönelmesinde, sonsuz kaynaklara sahip bir ortak ile alışverişin mümkün kılınabilmesi durumunun etkili olduğunu söyler. Çünkü insanlarda sonsuz bir hayat inancı ve ödülün olması tüm katlandıkları şeylere rağmen onlar yine de bulundukları inançlarını devam ettirmeye ve bedel ödemeye yönelttiğini söyler. Örneğin kanser hastalığından iyileşme isteği, sonsuz bir yaşamı istemeye oranla oldukça küçük bir ödül olarak kabul edilir. Bundan dolayı insanın içinde bulunduğu durumu kabullenip bedeller ödemek için hazırlanması gerekir. Dennett, yüksek gerilimli dinlerin ağır bedeller talep edebilmesinin nedenini de pahalı olmalarına bağlar. O, pahalı bir dinin kişinin statü kaybı yaşamasına veya yaşamını çok kötü geçirmesine neden olsa da ödenen bedellerin karşılığında sonsuz bir hayatın olduğu düşüncesinin, pazarlık ortamına sunulmasının bu alışverişi cazibeli kıldığını söyler.⁴⁰¹

³⁹⁹ Dennett, *Breaking the Spell*, 176-177.

⁴⁰⁰ Dennett, *Breaking the Spell*, 179-180.

⁴⁰¹ Dennett, *Breaking the Spell*, 192-195.

Dennett, dinleri farklı ihtiyaç ve istekleri olan kimseler için “dinamik bir pazarda rekabet eden tasarlanmış sistemler”⁴⁰² olarak gördüğünü ekler. Bununla birlikte, dinî gruplar içinde, Tanrı’nın cennetle ödüllendireceği veya cehennemle cezalandıracağı inancın da önemli ölçüde dinî yapının devamlılığına katkı sağladığını ileri sürmektedir.⁴⁰³

İnanca inanç: Dennett göre, insan atası önemli gördüğü inançlarına hizmetkârlık ederek bir inanca inanç olgusunun oluşumuna zemin hazırladığını ve zamanla bu durumun, toplumsal bir güç elde ettiğini ileri sürer. İnsanlar, niteliklerini umursamadan kimi haberlerin taşıyıcısı konumuna düşer. Örneğin bir memn kendi kendini savunan savunucusu olmak gibi. Kendilerine dava edindikleri fikirleri savunmaya başlamasıyla aktif bir süreç başlamış olur. İnanca olan inanç, sadece din ile sınırlı değildir.

Dennett, aynı durumun demokrasi için de söz konusu olduğunu söyler çoğu zaman insanlar demokrasinin gerekliliğine inanırlar. Ancak inanılan demokrasi içindeki kusurları ve eksiklikleri düzeltmede pek de samimi değillerdir. İnsanlar her ne kadar demokrasinin gerekliliğine inansa da demokrasideki kusurları düzeltmede pek de istekli değillerdir. Ama yine de kusurları dile getirirler. Demokrasinin kendini koruyabilen bir nitelikte olduğuna, böylece ona olan inancın da yanlış olmadığına inanılır. Dennett, belirli bir ideolojiye karşı kendilerini adayın insanlar, o ideolojiye karşı bir bağlılık ve savunucu pozisyonuna girdiğini, böylece dinamik bir sürecin başladığını söyler. Dennett’a göre, bir ülkedeki siyasi hedefler, inanılan inancı ne şekilde etkilediği yönüyle önem arz etmektedir. Bu açıdan birçok insan tarafından metafizik inançlar, siyasi hedef ve inançlardan daha önemlidir. Ayrıca demokrasi ve bilim konusunda gösterilmek istenen çelişik durumlar metafizik inançlarda görülmez. Dennett, tüm bunları insanları kurumsal dinleri korumaya ve devam ettirmeye güdüleyen sebepler olarak ele alır.⁴⁰⁴

Dennett ayrıca Tanrı hakkında sorgulayıcı tavırların yasaklanmasının da organize dini koruyan bir görev gördüğünü söyler. Dennett örneğin gündelik uzay-

⁴⁰² Dennett, *Breaking the Spell*, 199.

⁴⁰³ Dennett, *Breaking the Spell*, 280.

⁴⁰⁴ Dennett, *Breaking the Spell*, 202-205.

zaman kavrayışımız veya anlayışımız hakkında bugünkü düşüncelerimizin geçmiş tarihte yaşayan kimselerin önermeleri ile çelişik durumda olmasının pek sorun olmadığını söyler. Ancak Tanrı hakkında konuşulması bu kadar kolay değildir. Tanrı'nın bağışlayıcı, sevecen, öfkeli, savaşlarda taraf tutabilen, kıskanç olduğu düşünülür. Yeni Ahit'e göre daha sevecen ve daha bağışlayıcı olmasıyla bir babadır ve aynı zamanda mucize gerçekleştirebilen oğlu vasıtasıyla dünyaya hâkimiyeti de aktiftir. Dennett'a göre, tüm bunların sonucunda sıfatları anlaşılmasa da yüksek bir güç olduğu düşünülen bir Tanrı inancı ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın gözü olmasa da sizin karanlıkta yaptığınız kötü bir şeyi gözünü bile kırpmadan görür. Dennett, bu görmenin veya duymanın nasıl ve ne şekilde olduğu gibi sorularının tüm inançlarda insanlara bir şekilde inançlarının aşağıladığı ya da onların görüşleriyle alay edildiği olarak algılanılmasının öğretiltiğini söyler. O, tüm bunların antropomorfik Tanrı inancı üzerine bir sis çökerttiğini ve bu konular ile ilgili soru sorulmasının önünü kapattığını söyler. Dennett'a göre bu gizemlilik ve sorgulanamama, kurumsal dinin devamlılığını sağlayıcı önemli etkenlerdir.⁴⁰⁵

3.5. DENNETT'IN EVRİMCİ DİN KURAMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Yeni ateistlerin bilimle ateizmi bir bütünsel olarak ilişkilendirip dinin bilimle çatışır durumda olduğunu gösterme girişimleri, bilimin otoritesinden istifade etmeye çalıştıklarının açıkça göstergesidir. Yeni ateistlerin bu düşünceleri ve düşüncelerini savunuş biçimleri yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Söz konusu eleştiriler sadece teistlerden değil, aynı zamanda birçok ateist düşünür ve felsefeci tarafından da yapılmıştır.⁴⁰⁶

Ateizm düşüncesinin ateşli savunucularından biri olan Michael Ruse, yeni ateistlerin iddialarını ve içinde bulundukları konumu gülünç bulduğunu, kendisinin Dawkins gibi inançsız olsa da din ve bilimi bir savaşa veya çatışmaya sokmayı reddettiğini ifade eder. Dindar arkadaşlarının yanıldığını kabul ettiğini, ancak onların, yeni ateistlerin düşündüğü gibi sadece dindar olduklarından dolayı aptal, deli

⁴⁰⁵ Dennett, *Breaking the Spell*, 206-207.

⁴⁰⁶ Dorman, “Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”, 480-497.

hasta veya kötü olabileceklerini düşünmediğini söyler. Ruse, yeni ateistlerin inançlı kimseleri delilik ve kötülükle itham etmesi durumunu ve dindeki liderliğe benzer Dawkins'in destekçileri ve heveslileri tarafından büyük bir konuma sokulmaya çalışılması yönüyle bilimcilerin dini taklit ettiğine işaret eder. Ona göre yeni ateistlerin bu hareketleri, kendisine dini hatırlatır, ancak bilimin kendisine kesinlikle bir din gibi yaklaşılmaması gerekir.⁴⁰⁷

Gazeteci ve yazar Chris Hedges *I Don't Believe in Atheists* (Ateistlere İnanmıyorum) adlı eserinde mem teorisini savunanların savaşın, baskının, zulmün ve gücün insanlık tarihindeki kurulumunu görmezden geldiklerini ileri sürer. Bu savunucuların, aynı tavırlarını insan düşüncesinin doğasındaki kaosa ve mantıksızlığa da yansıttıklarını ekler. Memetik teorisini destekleyenlerin, memetik mühendislikten söz edenlerin, bu bilinçli manipülasyonu paylaştıklarını belirtir. Ona göre insan düşüncesi, Dennett'in iddia ettiği gibi laboratuvaradaki doğal bir nesne gibi ele alınamaz. O, kültürel evrimi ve kültürel gerilemeyi açıklayabilecek bilimsel bir birimin olmadığını düşünmektedir. Ona göre, mem teorisi ve memetik mühendislik tıpkı 'yeni insan' fikri gibi büyümlü düşüncenin bir biçimidir. Hedges, dindarların dinin insanların acılarını ortadan kaldıracacağı, huzuru ve güven ortamını hâkim kılacağı bir yaşamı vaat ettikleri gibi yeni ateistlerin de bunun bilim yoluyla mümkün kılınabileceği iddiasında olduklarını söyler. Dinî inançları, çeşitli memler olarak adlandırıp genler gibi insan vücudunda çoğaldığını iddia eden Dawkins, Dennett ve S. Blackmore gibi kimselerin mem teorileri için büyük bir yanılgıda olduklarını söyler. Ona göre, insan toplumunun görünmez olgularının, genler gibi aktarıldığı düşüncesi, bilim kültürünün bir parçası olmaktan başka bir şey değildir. DNA yoluyla kodlanan bilgi birimlerinin aktarımını sağlayan genetik kodlama kabul edilebilirken, ancak bu modelin inanç, kültür, sosyal ve etik davranışların konusuna uygulanamayacaktır. Çünkü hâkim olan bütün fikirlerin, genler gibi mücadele ederek en iyi olmadıklarını, çoğunlukla güçlü kimselerin bu fikirleri benimsemelerinden yaygınlık kazandıklarını söyler.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Michael Ruse, "How Humanism Lost its Way in a Charismatic Crusade", *The Guardian* (01 Ekim 2012).

⁴⁰⁸ Chris Hedges, *I Don't Believe in Atheists* (New York: Free Press, 2008), 64-65.

Hedges, ayrıca Harris, Hitchens, Dawkins ve Dennett'in Orta Doğu medeniyetiyle ilgili hiçbir şey bilmediklerini, İslâm'ı asıl metinlerinden birebir öğrenebilecek Arapça bilgilerinin dahi olmadığını ifade eder. Bu durumlarının yine de onları İslâma ve İslâm dünyasında meydana gelen tehlikeleri kınamaktan alıkoymadığını belirtir. Yeni ateistlerin, intikam arzularını medeniyetlerin çatışması, dinin zararlı gücüne karşı bir fikir savaşı, haçlı seferi olarak gördüklerini söyler.⁴⁰⁹

Dennett'in, dinlerin insanların eseri olduğu mem iddiasının son derece yüzeysel bir iddia olduğu yönüyle eleştirildiği açıkça görülmektedir. Türkiye'de de yeni-ateist olarak Celal Şengör'ün, dinlerin ortaya çıkışını izah etmek adına doğa olaylarından korkan "ilkel" insanın düşünülmesinin yeterli olacağı fikrinin buna benzediği ileri sürülür. Söz konusu bu '*ilkel insanın*', bir yıldırımın düştüğünü görmesi ve bunu doğaüstü bir gücün öfkesine bağlamasının, Tanrı fikrini ve ilk dinleri ortaya çıkarmaya yeterli olduğu benimsenmektedir.⁴¹⁰

Edward Feser'a göre ise yeni ateistlerin herhangi bir kitabına bakıldığında bile Batı'nın medeniyetiyle ilgili en büyük filozofları ve bilim adamları hakkında ciddi yanlışlara girmiş oldukları görülecektir. O, insan aklının salt materyalist terimlerle açıklanabileceği iddiasının, tarih boyunca çoğu filozof tarafından mantıksal bir saçmalık olarak görüldüğünü belirtir. Aynı zamanda Tanrı'nın var olduğu ve materyalizmin sahteliğine olan inancın sadece bir inanç olarak değil, kesin ve rasyonel olduğuna değinir. Yeni ateistlerin, karşıtlarını muhatap bile alınamayacak şekilde yorumlamalarındaki, asıl amaçlarının üzerinde konuşulmaya bile değer olmadığını düşündüklerinden kaynaklandığını söyler. Feser'a göre, yeni ateistler bu konuda ciddi şekilde yanılgıdadır. Çünkü yeni ateistlerin, sadece dindar ve inanan kimselere karşı bir öfke patlaması yaşamadıklarını, aynı zamanda Antony Flew gibi zeki bir adamın fikir değiştirmesini bile büyük bir öfkeyle karşıladıklarını söyler. Flew'un din değiştirdiği söylemlerinin doğruluğu kanıtlandığında yeni ateistler, ona karşı sapkın muamelesi yaparak, iddialarını ciddiye alınamayacak

⁴⁰⁹ Hedges, *I Don't Believe in Atheists*, 140.

⁴¹⁰ Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", 24.

şekilde küçümseyip bir kenara atmışlardır.⁴¹¹ Dawkins'in, Flew'un fikir değişimini hazmedemeyerek onu döneklikle yaftalaması bunu açıkça göstermektedir.⁴¹²

Hayatının büyük bir dönemini ateizm düşüncesini savunarak geçiren, daha sonra bir Tanrı'nın var olduğuna inandığını dile getiren Flew da yeni ateistleri ciddi şekilde eleştirmiştir. Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış* adlı eserinin önsözünde yeni ateistlerle ilgili eleştirel düşüncelerine yer verir. O, yeni ateistlerin tüm dini cemaat ve söylemlere karşı sert eleştiriler getirirken, eserlerindeki tutucu vaazlıklarının kendilerini çelişik konuma soktuğunu söyler. Ona göre, birçoğunun eserlerindeki, dinlerin insanlığın geleceğine dair korkutucu senaryolar hazırladığı söylemlerinin kendilerini bir uyarıcı, vaiz konumuna düşürmüştür. Flew, yeni ateistlerin Tanrı'nın var olduğu sorusunun içermiş olduğu gerçek meseleleri dahi ele almadıklarını, bununla birlikte Tanrı'nın gerçeklik varsayımı için hangi temel gerekçelerin olması gerektiği sorusunu da göz ardı ettiklerini ileri sürer. Ona göre, yeni ateistler felsefi teizmdeki yeni iddialardan ve analitik din felsefesiyle ilgili biriken materyallerden de tamamıyla bihaberdirler. Flew'a göre, yeni ateistlerin Tanrı'nın bilimsel bir hipotez olabilirliğini kabul etmeleriyle mantıksal pozitivizmden ne kadar uzak olduklarını gösterir. O, Dawkins'in kendisine *değişkenlik* ifadesini kullanarak dininden dönme anlamına gelecek şekilde bir günah durumuna sokmak istediğini söyler. Dawkins'in bu davranışında Darwinciliği kendisi için bir inanç seviyesine çıkardığına işaret eder. Dawkins'in kanıtlayamadığı halde doğru olduğuna inandığı şeyin ne olduğu sorusuna evrendeki bütün yaşamın, aklın, yaratıcılığın tamamıyla Darwinci doğal seleksiyonun doğrudan veya dolaylı bir sonucu olduğuna inandığını, cevabı vermesinin, üstün bir akli reddederek kanıtsız bir inanca sahip olduğunu açıkça gösterdiğini söyler. Aynı zamanda başkalarının düşünce ayrılığı veya taraf değiştirebilme olasılığını hoşgörüyle karşılayamamalarının inançlarındaki bağnazlığa işaret ettiğini ekler. Flew, yeni ateistlerin insanları Tanrı inancından vazgeçirmek için en büyük silahları olarak dünya dinlerindeki bilinen sadece kötü senaryoları popülerleştirdiklerini söyler. Ancak Flew, dini cemaatlerdeki yanlışların ve

⁴¹¹ Edward Feser, *The Last Superstition: A Refutation of the New Atheism* (Sout Bend: St. Augustine's Perss, 2008), 14-16.

⁴¹² Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 15.

zulümlerin asla bir Tanrı'nın varlığına veya yokluğuna bir etkisinin olamayacağını savunmaktadır.⁴¹³

Plantinga ve Dennett'in 2009 yılında Chicago'da kamuoyuna açık yaptıkları toplantıda, evrimin natüralist düşüncesiyle uyumu ve Plantinga'nın *Akıllı Tasarımcı* düşüncesinin argümanı konuları üzerinde bir tartışma yapılmıştır. Plantinga, inançlardaki iddiaların doğru anlaşıldığı takdirde, dinin inancın çağdaş evrim teorisi ile paralel bir düşünce biçimi olduğunun kolaylıkla anlaşılabileceğini söyler. Evrimsel psikolojiden kaynaklı insanın teistik anlayışıyla uyuşmayan birçok düşünce barındırdığını da ekler. Plantinga, evrimle ve inançla ilgili şunlara değinmiştir: Çağdaş evrim teorisinin kesinlikle teistik iddialarla uyumsuzluk içinde olmadığını, evrim düşüncesinin teistik düşünce karşıtı argümanların içerisinde asla yer almadığını ifade eder. Ayrıca evrim ve teistik düşünce arasında bir bağdaşamama durumu olduğu görülse bile bunun teistik inancın mantıksız veya yersiz olduğu anlamına gelmediğini söyler. Ayrıca ona göre natüralist dünya görüşü evrimle bağdaşamaz.⁴¹⁴

Plantinga, pek çok kimsenin teistik inançtaki Tanrı'nın dünyayı yaratmış olduğu düşüncesinin, Darwinizmle bağdaşmadığını kabul ettiğini söyler. Ancak o, bu kimselerin kendilerini haklı görmelerine iten şeyin, rehbersiz, plansız, kasıtsız bir evrimi düşünmelerinden kaynaklandığını belirtir. Ona göre, Hristiyan teologların Tanrı'nın belli bir türdeki canlıların varoluşunu planlaması ve bu var oluşun planlamaya uygun şekilde gerçekleşmesi adına süreci aktif şekilde kontrol ettiğini düşünmesi olağandır. Şöyle ki Tanrı, doğru mutasyonların doğru zamanda ortaya çıkmasını sağlamıştır. Amaçladığı türün devamlılığını sağlamak için geçişlerdeki çeşitli tehlikelerden koruyup evrimin gidişatını düzenlemiştir. Plantinga, ancak Hristiyan inancıyla tutarlı olmayan şeyin Darwinizm'in rehbersiz, plansız, kasıtsız bir süreç olarak ele alınması olduğunu söyler. Plantinga, Stephen J. Gould'un Tanrı'nın evrimin gidişatını yönlendirmediği ve düzenlemediği varsayımı için herhangi bir nedene başvurmadığını belirtir. O, evrimin rehbersiz oluşunu, böylelikle evrimin bir parçası haline getirilmeye çalışıldığını belirtir. Ayrıca mutasyonlardaki

⁴¹³ Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, 12-18.

⁴¹⁴ Dennett - Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?*, 2-3.

rastlantısallığın bir şans işi olduğunu söylemenin, bir bakıma bunların nedensiz olduğunu ima etmek olarak anlaşılabilirliğini söyler.⁴¹⁵ Swinburne, evrim teorisindeki doğal seçilimin tesadüfleri sonucu, insan yaşamının evrimleştiği düşüncesinin aksine böyle bir yaşamın var olması için sabit kanunların ve değişkenlerin oldukça hassas bir çizgide yer alması gerektiğini söyler. Evrenin mevcudiyeti, Tanrı'nın var olmasını, var olmama ihtimaline oranla daha baskın kılar. Ayrıca tabiat kanunlarındaki hassas işleyiş bunu daha da artırır. Çünkü sabitelerin ve kanunların, insan yaşamını elverişli kılması, natüralizmin doğa anlayışından çok, bir Tanrı'nın var olduğu hakikatine işaretir.⁴¹⁶

Yeni ateistler, insan zihninde bulunan bir şeyin bizleri Tanrı inancına duyarlı kıldığını, ancak bu bilişsel sürecin çözülmesiyle Tanrı inancının da yok olup gideceğini iddia ederler. Amaçsız bir süreç olan evrimin, kazara meydana gelen sonuçları konuşulması çelişkili bir durumu meydana getirmektedir. Çünkü evrim ürününün yok olmasını evrime bırakılmadan ortadan kaldırılmaya çalışılması, inanılan kuramla çelişki doğurur.⁴¹⁷

Yeni ateizm temsilcilerinin düşüncelerindeki ortak yönün dindar görünümlü insanlardan veya gruplardan kaynaklı tüm insanlık karşıtı, savaş, terör ve etik yoksunu davranışların, dinin kendisindenmiş gibi gösterilmeye çalışılmasıdır. Plantinga, yeni ateistlerin tüm bu iddialarının aksine Hristiyan inancı ile bilim düşüncesi arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığını, ikisi arasında bir uyumun olduğunu belirtir. Ayrıca dini inanç ile evrim bilimi arasında bir çatışmanın olduğunu ileri sürmenin hem dine hem de bilime ciddi bir zarar verdiğini söylemektedir.⁴¹⁸

Yeni ateistlerin dinlere yönelik söz konusu eleştirilerinin, onların dinlerle ilgili pek az malumata sahip olduklarına işaret ettiğini söyleyebiliriz.⁴¹⁹ Örneğin Dennett'in dini bir aslana benzeterek kafese konulması gerektiği fikri,⁴²⁰ Harris'in,

⁴¹⁵ Dennett - Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?*, 4-5.

⁴¹⁶ Swinburne, "Tanrı'nın Varlığı Hakkındaki İnce-Ayar Kanıtı'nı Yeniden Değerlendirme", 227-227.

⁴¹⁷ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 35-36.

⁴¹⁸ Dennett - Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?*, 70.

⁴¹⁹ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 18.

⁴²⁰ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 627.

ılımlı dincilere bile hoşgörü ile yaklaşılması fikrini tehlikeli görmesi,⁴²¹ Dawkins'in de dinin ılımlı yönüne bile tahammül edilmemesi gerektiği düşüncesi, dini anlama ve dinin olumlu taraflarının da olabileceği fikrinden ne kadar uzak olduklarını göstermektedir.⁴²² Ayrıca Dawkins'in "Kur'anı okumadım, bu yüzden İncil için yaptığım gibi bölüm ve ayetlerden alıntı yapamadım. Ancak çoğu zaman İslam'ın günümüzde kötülük için en büyük güç olduğu söyleniyor,"⁴²³ demiştir. Dawkins'in Kur'an okunmadan da İslam hakkında bir fikre sahip olabileceğini düşünerek, bu konudaki bağnazlığını ve ön yargısını belirginleştirdiğini söyleyebiliriz. Tüm bunlar onların dinlerle ilgi ne kadar da pek az malumata sahip olduklarını örnekler. Böyle bir tablonun ortaya çıkmasında yeni ateistlerin bilim anlayışlarının gereği olarak dinin bilimle çatışır olduğu düşüncesi etkili olmuştur. Söz konusu bilimden kastettikleri de salt doğal bilimler olarak dinleri incelemeye bile değer bulmayan natüralist felsefedir.⁴²⁴

Dennett ve diğer yeni ateistler, mükemmel ve salt iyi bir Tanrı'nın var olduğu inanç iddiasının, realitede yaşanan büyük kötülüklerle büyük bir çelişik durum oluşturduğunu söyler.⁴²⁵ Dennett, akıllı tasarımın aksine Darwinci düşüncenin, hayranlık ve merak uyandıran evrenin var oluşunu çok geniş bir zamana ve zemine yayarak yaptığını öne sürer.⁴²⁶ William Paley'in (1743-1805) akıllı saat teorisi gibi doğal teolojik argümanlara yapılan bu gibi eleştiriler, teistleri teorilerini sağlamlaştırmaya yöneltmiştir. Ayrıca yeni ateistler Hume'nin, tasarlananın açıklamasından önce tasarlayanın açıklanmasının daha gerekli olduğu iddiasını sürekli öne sürmüşlerdir. Bu eleştirilere karşı Paley'in teorisi, bir saatin yapılışının tecrübe edilememesi veya tasarımcısının tanınmamasının yine de o saatin bir tasarımcı tarafından oluşturulduğu düşüncesine engel olmadığı yönüyle ileri sürülmüştür. Evren her ne kadar insanın bir saat gibi inceleyebileceği ve araştırabileceğinden çok büyük bir makro düzen olsa da evrende insan zekâsını aşacak pek çok icat ve mekanizmanın var olduğu ve bu mekanizmalarda da

⁴²¹ Harris, *İnancın Sonu*, 16.

⁴²² Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 18.

⁴²³ Jerome Taylor, "Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash", *The Independent* (13 Nisan 2013).

⁴²⁴ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 18.

⁴²⁵ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 32.

⁴²⁶ Dennett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*, 179.

amaçlılığın mevcut olduğu ifade edilir. Evrendeki kimi kusur ve eksikliklerin, tıpkı saatin yanlış çalışmasında meydana gelen aksaklıklara benzediği ve bu durumun bir tasarımcının olduğu inancına asla zarar vermeyeceği ileri sürülür. Buna göre yanlış giden kimi şeylerin büyük amaçsallığın bir aksamı olduğuna inanılabileceğidir.⁴²⁷ Swinburne de teist kimsenin Tanrı'nın varlığına ilişkin argümanlarda evrenin ve dünyanın var oluşundan, düzenlendiğinden ve kimi hassas özelliklerinden yola çıkarak, bütün bunları yapmayı amaçlayan bir kişiye yani bir Tanrı'nın varlığına ulaşmasının gayet olası bir sonuç olduğunu ileri sürmektedir.⁴²⁸

Dennett, natüralist ateistlerin değerleri var olabilir mi? şeklindeki sorusuna şöyle cevap vermiştir:

“Terimin dini çağrışımlarına rağmen, ateistler ve agnostikler bile kutsal değerlere, sahip olabilir; bunlar kesinlikle yeniden değerlendirilmeye asla kapalı olmayan değerlere olmalı. Benim -savunulabilir olup olmadıkları hakkında düşünürken bile kendimi belli belirsiz suçlu hissettiğim ve ahlakî bir ikilemin çözümü sırasında onlardan vazgeçmeyi *asla* düşünmeyeceğim (böyle düşünmeyi seviyorum!)- kutsal değerlerim var. Benim kutsal değerlerim açık ve oldukça evrenseldir: Demokrasi, adalet, yaşam sevgi ve hakikat (alfabetik sırayla).”⁴²⁹

Ayrıca yeni ateist Dennett'in bilim üzerinden bir etik düşünce ileri sürmekte olduğunu ve kendisini din karşısında dinden daha hümanist ve daha etik bir konumda göstermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Ancak bilimsel dünya görüşü diye bir şey olmadığını savunan kimseler, bilimin asla, dinsel bir dünya görüşünün yerini alamayacağı düşüncesini öne sürerler. Sorgulama yöntemi olan bilimin, bilginin ilerlemesiyle sadece farklı dünya görüşleri sunacağı savunulur. Bilimsel bilginin ilerlemesi, kimi dünya görüşlerini yok etse de bilimdeki ilerleyişin sadece bir dünya görüşünü ayakta bırakacağını varsaymak için bir yeterli sebep olmadığı yönüyle iddialarına argüman sunarlar.⁴³⁰

⁴²⁷ Özkan, *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı*, 101-103.

⁴²⁸ Swinburne, *The Existence of God*, 51.

⁴²⁹ Dennett, *Breaking the Spell*, 23.

⁴³⁰ John Gray, *Ateizmin Yedi Türü*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 18.

3.6. DENNETT'İN NATÜRALİST YAKLAŞIMINA YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Yeni ateistlerin bilimcilik anlayışlarında ister fizik ister metafizik alanlarla ilgili olsun insanın karşılaşacağı tüm problemlere bilimin bir şekilde çözüm getirebileceğine inanılır. Aynı zamanda dünyayı anlama, anlamlandırmada ve insanın peşinde olduğu mutluluğu kendisine sağlamada bilim tek başına yeterli görülür.⁴³¹ Ancak bilimciliğin, metodoloji ve epistemolojiyi aşan Tanrı, ruh ve doğüstü gibi varlıklara da bir anlam bulabileceği iddiası, bilimin kendi epistemolojisinde olmayan sınırları ihlal ederek, doğasına aykırı bir tavır sergilediği yönüyle eleştirilmektedir.⁴³²

Tek rehber olarak bilimi kabul eden ve her şeyi bilimsel yolla açıklamaya çalışan yeni ateizmin indirgemeci bir tavır benimsediği, bilimcilik anlayışlarından açıkça görülmektedir. Yeni ateizmin, bilimin insanları hakikate götürecek yegâne gerçeklik olduğu iddiası, evrim düşüncesinin mutlak tek gerçek olduğu anlayışı üzerinden kurulmaya çalışılır. Bilime salt gerçeklik ile yaklaşan yeni ateistler, ruhu ve bilinci ele alırken de aynı yöntemi takip etmişlerdir. Gerçekliğin evrim olduğu ile ilgili indirgemeci düşüncelerinden 'bilim eşittir evrim' sonucu çıkmaktadır. Ancak bilimin yegâne hakikat kabul edilemeyeceği, bilimin sadece doğaya ilişkin konularda açıklamalar yapabileceği gibi karşıt eleştiriler de yapılmıştır.⁴³³

Natüralist düşünceyi savunan Dennett ve diğer yeni ateist kimseler, bilime bağlılık olarak ele aldıkları indirgemeciliğin, iyi ve doğru sonuçlar elde ettiği sürece makul bir eylem olduğu kanısındadırlar. Ancak söz konusu düşüncenin beraberinde birçok tehlikeyi barındırdığını da iddia eden Ruse gibi bazı bilimci ateist kimseler tarafından da ciddi şekilde eleştirildiği görülür. Çünkü bir taraftan evrim doğal seçim yoluyla adaptasyona indirgenirken diğer yandan doğal seçilimin mutlak bir konuma yerleştirilmek istenmesi, evrimin içindeki indirgemeciliğin boyutuna işaret etmektedir.⁴³⁴

⁴³¹ Adnan Bülent Baloglu, "Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 28.

⁴³² Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 17.

⁴³³ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 44.

⁴³⁴ Özkan, *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik*, 40-41.

Yeni ateizmin bilim ve dini örtüşmeyen iki alan⁴³⁵ olarak nitelemesine karşı Plantinga, yeni ateizmin iddia ettiği gibi din ile bilim arasında bir çatışmanın kesinlikle olmadığını, her ne kadar bilim ve dinde yüzeysel bir çatışma var gibi görünse de aslında ikisi arasında derin bir uyumun var olduğunu ileri sürmüştür. Plantinga, asıl çatışmanın ve uyumsuzluğun natüralizm ve bilimin arasında olduğunu, ikisi arasında bir uyum varmış gibi görünse de temelde ikisi arasında derin bir çatışmanın olduğunu dile getirmektedir.⁴³⁶

Natüralistler, bilimin neden natüralizmi garantilediğini açıklamadan kendilerini bilim örtüsüyle sarmalayıp temel olguyu ilan etmekle yetinirler. İlan etmiş oldukları olgularsa, Darwinizm'in Tanrı ve doğaüstücülüğü yerle bir ettiğidir. Yeni ateistlerin insanın varoluşunu Tanrı'nın bir planından ziyade amaçsız ve doğal bir sürecin ürünü olarak görmeleri, Plantinga'ya göre zihinsel bir problemin en açık göstergesidir. Çünkü Plantinga, evrim teorisinin ateistlerin iddialarının aksine bu haliyle Tanrı'nın amaçladığı hedeflere ulaşacak şekilde tasarlanıp evrimin seyrine rehberlik ettiğini ve Tanrı'nın bu planını yürüttüğü düşüncesiyle bütünüyle uyum halinde olduğunu iddia eder.⁴³⁷ Dawkins'in natüralizm ile ateizm arasında güçlü bir bağın olduğu iddiasına karşı Plantinga, natüralizm düşüncesinin ateizmi gerektirse de ateizmin asla natüralizm düşüncesini gerektirmeyeceğini savunur.⁴³⁸

Plantinga'ya göre teizm perspektifinden bakıldığında varlığa dair elde edilen ontolojik ve epistemolojik veriler çoğunlukla güvenilirdir. Teistik din, akıl ihtiva eden tabiatımızın olduğuna işaret ederek, bilişsel yeteneklerimizin güvenilebilirliğini desteklemektedir. Ancak natüralist bir perspektif, Tanrı diye bir varlığın olmadığını, sahip olduğumuz bilişsel kapasitemizin de doğal seleksiyon sonucu bu seviyeye geldiğini kabul eder. Plantinga, bu bakış açısıyla bakıldığında sahip olduğumuz bilişsel yeteneklerimizin çoğunlukla güvenilebilir olduğunun düşünülmemeyeceğini belirtir. Plantinga bu argümanın temel fikrini şu şekilde açıklamaktadır: Ona göre natüralizm ve evrim düşüncesini kabul edersek bilişsel yeteneklerimize güvenirliliğin

⁴³⁵ Stenger, *Başarısız Hipotez: Tanrı*, 47.

⁴³⁶ Alvin Plantinga, "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman", çev. Fehrullah Terkan, *Allah Felsefe ve Bilim*, ed. Caner Taslaman - Enis Doko (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2023), 180.

⁴³⁷ Plantinga, "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman", 175-177. Ayrıca bkz: Dennett - Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?*, 1-24.

⁴³⁸ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 52-53.

düşük olduğunu söylemek gerekir. Çünkü hem natüralizm hem de evrime inanç, bilişsel yeteneğin güvenilir olduğu yönündeki sezgisel varsayımı çürütür. Şöyle ki eğer o inanç adına bir çürüten varsa o takdirde benim bilişsel yeteneğim tarafından üretilen herhangi bir inanç için de aynı durum söz konusu olacaktır. Plantinga dolayısıyla natüralizm ve evrim doğrudur, düşüncesinin kendisi için bir çürüten ortaya çıkardığını söyler. Sonuç olarak bu düşünce kendi kendini tutarsız kılarak, kendi ayağına sıkılmış olacaktır. O, bu düşüncenin asla rasyonel olduğunun kabul edilemeyeceğini belirtir. Plantinga, eğer kişi hem natüralizm hem de bilimin ana unsuru olan evrimi kabul edemezse, bunun açıkça natüralizm ve bilim arasında ciddi bir çatışmanın olduğuna bizi götüreceğini düşünür.⁴³⁹

Plantinga, “Dawkins’in Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı” makalesinde de Dawkins’in natüralizm düşüncesiyle, Tanrı ya da Tanrı türevi bir üstün aklın olamayacağı kapısına zorunlu bir çıkışı benimsediğini söyler. Plantinga ise natüralizmi, çağdaş bilimin çatışma içinde olduğu bir doktrin olarak kabul etmektedir. Dawkins gibi insanların din ile bilimi çatışır kabul etmelerindeki neden, evrim ile teizmi birbirine karşıt düşünceler olarak göstermeye çalışmalarından kaynaklanır. Asıl çatışma, bilim ile natüralizm arasındadır, bilim ile Tanrı inancı arasında değildir. Plantinga, Dawkins’in *Tanrı Yanılgısı* adlı eserinin anlama bir şey katmayan ama kulağa hoş gelen, gösterişli sözlerle dolu olduğunu, Tanrı inancının *yanılgı* olduğu bir tarafa, Tanrı’ya olan inancın yanlış olduğunu gösteren en ufak bir nedenin bile sunulmadığını dile getirmektedir.⁴⁴⁰ Hatta bu kitapta Dawkins’in bilimsel bir ateist düşünce ortaya koymaktan çok Tanrı’ya olan inanca karşı bir saldırgan yöntem takip ettiği kabul edilir.⁴⁴¹ Örneğin Dawkins, Tanrı’nın var olmadığını kesine yakın şekilde emin olduğunu ifade etse de onun var olup olmadığının kesin olarak ispatlanmasının mümkün olmadığını da ifade ederek bilimciliğin kesinliği iddiasıyla çelişmektedir.⁴⁴² Bunun da Dawkins’in bilimsel bir ateist düşünce ortaya koymaktan çok Tanrı’ya olan inanca karşı bir yol takip ettiğinin göstergesi olduğunu söyleyebiliriz.

⁴³⁹ Plantinga, “Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman”, 182-183.

⁴⁴⁰ Plantinga, “Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı”, 179-192.

⁴⁴¹ Sonnur Günaydın Asan, “Richard Dawkins’in ‘Tanrı Yanılgısı’ Kitabındaki Mantık Yanlışları”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 179.

⁴⁴² Dennett vd., *Dört Atlı*, 87.

Dennett gibi natüralistlerin teistik inancın yanlış ve tutarsız olduğu iddiasındaki temel dayanakları, gayri fiziki bir failin fiziksel etki ve sonuçlara sahip olmasını imkânsız düşünmelerindedir. Katı natüralizmin doğru olduğu inancı, sadece zihinsel olmayan hadiselerden kaynaklanır önermesi, katı natüralizmin doğruluğuna inanma durumu zihinsel bir hadisedir, önermesini çürütmektedir. Böylelikle natüralizmin kendisini çürüten bir tez durumuna düştüğü kabul edilir. Plantinga bu konuda şöyle der:

“1. Bütün etki [sonuç] hâdisesine yalnızca zihinsel olmayan hâdiseler tarafından neden olunur.

2. Katı natüralizmin doğru olduğuna inanmak, zihinsel bir etki hâdisesidir.

Bu nedenle,

3. Katı natüralizmin doğru olduğuna inanmaya yalnızca zihinsel olmayan hâdiseler tarafından neden olunur.”⁴⁴³

Birinci önermede, fiziksel veya zihinsel olan bir şey sadece doğası itibarıyla fiziksel olan bir şey vasıtasıyla açıklanabilir, bu iddia, katı natüralizmdir. Katı natüralistin 3. önerme hakkındaki nedensel açıklaması, 1. ve 2. önermeleri anlamaya ve bu iki önermenin doğru olduğuna inanmasına dayanır. Buradaki problem, eğer 3. önerme doğru ise katı natüralistin 1. ve 2. önermeleri anlaması ve ikisine inanması, 3. önerme için nedensel bir açıklama olamayacaktır. Çünkü 1. ve 2. önermeleri anlama ve onlara inanma, zihinsel bir hâdisedir. Bir diğer yönden, bir kimse katı natüralizmin doğruluğuna inanıyorsa, onun doğruluğu ile ilgili bir argüman yoluyla ikna edilmesi gerekir, haliyle bu durum, ‘inancın nedeninin’ doğası gereği zihinsel olduğu kapısına çıkacaktır. Katı natüralistlere göre 1. ve 2. önermelere duyulan inanç epifenomenal bir durumdur. Bu teori fiziksel olanın nedensel olarak gayri fiziki bir durumu açıklayıp etkileyebileceğini, ancak gayri fizikin (zihinsel olanın) ise nedensel olarak fiziksel olanı etkileyemediğini ve açıklayamadığını öne sürer. Bu teoriden doğan bir diğer sonuç, inanç gibi gayri fiziki hâdiseler, gerçek olmaları halinde bile açıklayıcı ve etkileyici nedensel rollere sahip olamazlar. Çünkü

⁴⁴³ Batak, *Natüralizm Çıkmazı*, 155.

natüralistlere göre herhangi psikolojik bir hâdise mevcut değildir, yalnızca halk psikolojisine⁴⁴⁴ ait gerçekte var olmayan sadece halkça konuşma biçimleri vardır.⁴⁴⁵

Bütün bunlarla birlikte Dennett'in *Breaking the Spell*, S. Harris'in *İnancın Sonu*, Victor J. Stenger'in *Başarısız Hipotez Tanrı*, Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* gibi din karşıtı birçok eserlerinde dine yönelik getirmiş oldukları tüm benzetme ve söylemlerinde dini eleştirme veya dini yok saymanın ötesinde dine hakaret seviyesine ulaşan durumlarla karşılaşmaktadır. Dini, virüs, salgın ve terörle bir tutmaları bunun en açık örnekleridir.

Yeni ateistlerin temel öğretilerinde söz konusu bilimle ilgili temel sorun, bilimin saf bilim olmaktan ziyade Tanrı'nın var olmadığını ispatlamak üzere yapılan bir araç olarak kullanılması gerçeğidir.⁴⁴⁶ Daha önce de belirtildiği üzere Plantinga yeni ateizm düşüncesinin, bilim ve natüralizmin gerçekte hiçbir şekilde birbirlerine uymamalarına rağmen birbirini desteklediği ve onayladığı⁴⁴⁷ düşüncesi üzerine kurulmaya çalışılmakta olduğunu ileri sürmektedir. Sonuç olarak Dennett özelinde yeni ateizmin natüralizmi esas alan düşünceleri hakkında tartışmaların olduğu görülmektedir. Onların hem görüşleri hem de dine karşı tutumları bu konudaki eleştirilerin merkezinde yer almıştır.

⁴⁴⁴ Halk psikolojisi kavramı için bkz. Emine Gören Bayam, "Çağdaş Zihin Felsefesinde Materyalizmin Ruha Bakışı: Paul Churchland'ın Zihin Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsanın, İnancın ve Mekânın İnşası-II: Değerler ve Kavramlar Uluslararası ve Disiplinlerarası Ruh Sempozyumu -Bildiriler Kitabı-* (Çanakkale: ÇOMÜ Yayınları, 2021), 371-389.

⁴⁴⁵ Batak, *Naturalizm Çıkmazı*, 155-156.

⁴⁴⁶ Asan, "Richard Dawkins'in 'Tanrı Yanılgısı' Kitabındaki Mantık Yanlışları", 155.

⁴⁴⁷ Dennett - Plantinga, *Science and Religion Are They Compatible?*, 70.

SONUÇ

Yeni ateizm temsilcilerinden Daniel Dennett'in bilinç ve din konusundaki natüralist yaklaşımını ele aldığımız bu tezimizde Dennett'in perspektifini bütünsel açıdan anlamak adına ilk bölümde yeni ateizmin temel iddialarını ele alarak, geleneksel ateizme değindik. Daha sonraki bölümlerde Dennett'in bilinç ve din konusundaki görüşlerini izah etmeye ve değerlendirmeye çalıştık. Bu bağlamda tezimizde şu sonuçlara ulaşabildiğimizi söyleyebiliriz.

Yeni ateistlerin öne çıkmasını sağlayan iki önemli husus mevcuttur: İlki, yeni ateistlerin popüler isimler olması, diğeri ise din olgusuna ilişkin eleştirilerini felsefi bir zeminden ziyade bilimle yapmaya çalışmalarıdır. Yeni ateistler bu düşüncelerini savunurken dinî dogmatizme karşı bilimci eleştiriler yapsalar da, onların kabulleri de bilimci bir dogmatizme dönüşmüştür. Bilimci ve militarist tavırları ile yeni ateistlerin, ateizm ve teizm arasındaki kadim tartışma biçiminin revize edilmesini sağladıklarını söyleyebiliriz. Aynı zamanda bu durumun, teistleri kendi inançlarına yapılan ve yapılabilecek eleştiriler üzerinde daha ihtiyatlı düşünmeye ittiğini ve bu konuda teistleri daha bilimsel ve güncel argümanlar ortaya koymaya yönlendirdiğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızda yeni ateist kimseler olarak R. Dawkins, Sam Harris, C. Hitchens, D. Dennett, V. Stenger gibi ateist düşünürler, her şeyin bilimin konusu olabileceğini ilke edinerek bir düşünce yürütmekte olduklarını gördük. Yeni ateistlerin hiçbir konuda eleştiri kabul etmeyen bilimci tavırları, kendi ideolojilerindeki sıkı bilimci anlayışa işarettir. Yeni ateistlerin evrim teorisiyle amaçladıkları şey, indirgemeci bir yaklaşımla 'her şeyin bir teorisinin mümkün' olabileceğini göstermeye çalışmaktır. Onların bu anlayış biçimleri daha önce de ifade edildiği üzere dinî bir yapı olarak değerlendirilebilir. Çünkü bilimsel çerçevede her şeyi doğa bilimlerine, doğa bilimlerini de fiziğe, kimyaya özellikle biyolojiye ve evrime indirgeyerek bir izahının yapılabileceğini kendilerine ilke edinmeleri, bunu açıkça göstermektedir. Onlar kozmolojiden biyokimyaya, biyolojiden sosyolojiye ve fiziğe kadar uzanan bütün alanların evrimsel biyoloji perspektifinde izah edilebilir

olduğunu düşünmektedirler. Bu düşünceleri de yeni ateizmin temel eleştirisi nedeni olarak görülebilir.

Yeni ateistlerin, ancak bilim adamlarının düşünce öğretilerini eleştirip çözümlemesi yoluyla çağdaş yaşamda ilerlemeler kat edilebileceği iddialarında da büyük bir yanılgıda olduğunu gördük. Çünkü modern bilimin kurucularına bakıldığında Kopernik, Descartes, J. Kepler, Galileo ve Isaac Newton gibi birçok dindar bilim insanları vardı. Bundan dolayı onların bilim ve dini çatışır bir durumda göstermeye çalışmaları, dini öğretilere ön yargısal bir dogmatizmle yaklaştıklarını açıkça göstermektedir.

Tezin ana konusu olarak Daniel Dennett’a gelince onun evrimci bilinç ve din izahını gördük ve bu konuda nasıl eleştirildiğini ele aldık. Bilinç konusunda özetle, Dennett natüralist bir anlayışla bilincin beynin etkinliklerinin sonucu olarak ortaya çıktığını savunur. Ona göre zihnin, beynin bir ürünü olduğunu düşünmek zor olsa da imkânsız değildir. Beynin fiziksel etkileri sonucu ortaya çıkan bilinç olgusu, evrimleşerek yanlısıların toplamı olarak belirginlik gösterir. Ayrıca bilince dair merkezi ve koordineli bir kendiliğin öznel deneyim olduğu düşüncesinin hatalı olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle o, düalizm bilinç kuramını, içeriklerin sunulduğu bir tiyatro sahnesi olarak tasvir etmiştir. Ona göre, beyinde asla böyle bir merkezî yer yoktur. Zihinsel etkinlikler, merkezi bir yerden ziyade, beyinde birbirlerinden bağımsız olmalarına rağmen eşgüdümlü görünen her bir hücrenin gerçekleştirdiği işlevlerdir. Dennett bu etkinlikleri “çoklu taslaklar modeli” olarak adlandırmaktadır. Dennett, zihin olgusunun kartezyen düalizm tuzağına düşmeden kendi kuramı yoluyla kolay bir şekilde incelenebilir olduğunu öne sürmektedir. Bu kuram ise hetero-fenomenolojidir. Hetero-fenomenoloji, bireyin deneyimlerini tarafsız bir şekilde betimleyebilen ve bu betimlemede bilimsel yöntemin dışına çıkmayan bir kuramdır. Dennett, bilinç kuramında “beyin zihin olmalıdır” çizgisinden ayrılmayarak, birer makine olduğumuzu açıklamaya çalışmaktadır. Dennett’ın bilinç kuramında bilincin ancak beynin işlevi olmaktan başka bir şey olamayacağıyla yola çıkmasını bir ön kabulle kuramını daha baştan temellendirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Dennett’ın, düalistlerin maddi olan beden ile maddi olmayan zihin arasındaki ilişkinin nasıllığını açıklayamadıklarından dolayı monist

(tekçi) bir kuramın kabul edilmesini öngörmesi, aslında kendisinin de açıklanamayan hususlar neticesinde monist bir anlayışa doğru yöneldiğini söyleyebiliriz. Dennett'in hetero-fenomenolojik yönteminde, deneyim analizcisinin, denegin deneyimlerine doğrudan erişimi mümkün görülmemektedir. Çünkü analizcinin raporları, deneyimin kendisinden ziyade deneyime ilişkin denegin inançlarının aktarımını değerlendirmektedir. Ayrıca hetero-fenomenoloji metodunda deneklerin ham verilerini yorumlayan analizcilerin nesnel olabileceklerine dair herhangi bir argümanın olmaması da yorumlama sürecini nesnel olmaktan uzaklaştırmaktadır. Tüm bunlar Dennett'in hetero-fenomenoloji yönteminin eleştirilmesine etken oluşturmuştur. Bütün bu gerekçelerden ötürü Dennett'in hetero-fenomenoloji metodunun bilince ilişkin pek bir izahat sağlayamadığını söyleyebiliriz. Dennett'in, sahip olduğumuzu düşündüğümüz farkındalığın, aslında memlerden başka bir şey olmadığı düşüncesi, kuramının indirgemeci boyutunu en açık şekilde göstermektedir.

Yeni ateizm ve Dennett'in düşüncesinin genelinde din, insanın doğayı anlamlandırır iken ürettiği, asırlarca saplanıp kaldığı, yanlış ve fantastik bir kültür ögesi olarak görülmektedir. Yeni ateist Dennett, primat insanın kasıtlı duruş güdüsüyle ortaya çıkan dinin, esasen insanların bu dünyadan geçişine bir anlam verme çabasına dönüştüğünü ifade eder. Bu yüzden de ona göre din, evreni açıklamaya çalışan bir teori değil, sadece olaylardan anlam bulmaya yönelik bir girişimin sonucudur. Dennett'in insandaki Tanrı olgusunun nedenini genlerin bizi yanıltıcı aldatmasına bağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Dennett'in dine ve Tanrıya dair bilimselci tavrının, tamamıyla indirgemeci olduğu görülmüştür. Kimi inananların, dini anlayışlarının sonucu olumsuzluklar yaşamış olsa da bunun, dinin ve Tanrı inancının zararlı bir virüs olduğu tezini doğrulamadığı gibi dinin olumlu etkilerini ve insanlık tarihi üzerindeki başarılı sonuçlarını da ortadan kaldırmadığı söylenebilir. Bununla birlikte yeni ateist Dennett'in, dinî metinlere yönelik yaptığı eleştirilerde de bizatihi dine ve dinin içeriğine dair rasyonel itirazlar ortaya koymaktan ziyade, dinin algılanışına ve yaşanışına dair karşıt bir tavır sergilediği görülmüştür. Ayrıca Dennett ve diğer yeni ateist kimselerin, eleştirilerinin merkezine dinî fundamentalistleri koyduklarını, çoğunlukla dinde aşırıya gidenleri eleştirerek sanki tüm din anlayışlarını bu radikalciler temsil ediyormuş gibi bir algı oluşturmak istedikleri görülmektedir. Dennett'in evrimci din izahında indirgemeci bir mantıkla

hareket edip insanlığın anlam bulduğu din olgusunu görmezden gelerek maddi bir açıklama girişiminde bulunduğunu söyleyebiliriz. Dennett'in, dinin sadece 'doğal bir fenomen' olarak ele alınacağını ve dinin bilimsel incelemeye tabi tutularak gelecekteki tartışmalar için entelektüel ortamın oluşturulabileceğine kendini adayan kimsedir diyebiliriz.

Dennett'in dinle ilgili bütün bu açıklamalarından sonra onun, dinin evrimsel sürecin ürünü olduğuna dair güçlü bir argümanı olmaması da dikkat çekmektedir. Çünkü o, sadece bu konuda daha önce öne sürülen doğalcı yaklaşımların olabilirliğini ele almaktadır. Onun görüşündeki farklılık, dinin de evrimsel bilinç içeriği olarak bir mem ürünü olduğunu iddia etmesidir. Dennett'a göre mem ürünü olarak din, vücudu istila eden virüsler gibidir. Ancak daha önce ifade ettiğimiz üzere mem teorisindeki analogik hatalar, evrimci bir din açıklamasının çok da rasyonel bir dayanağının olmadığını göstermektedir. Kültür birimi olarak memlerin genler gibi eşleyiciler olduğu yönüyle mem gen benzetimi yapılmıştı. Ancak biyolojik evrimde genler üzerinde tesadüfî, kaba ve doğal güçler etkili iken düşüncelerin ve öğretilerin taklit yoluyla yayılımı belirli bir amaca yönelik niyetliliğin aktif olduğu bir süreç olarak işlenmektedir. Söz konusu iki farklı sürecin benzetiminde, Darwinci teorinin temel fikrinin göz ardı edildiği görülmüştür.

Sonuç olarak Dennett'in, bilinci ve dini evrim sürecinin doğal oluşumları olarak değerlendirmesinin eleştirilebilecek birçok yönü olduğu görülmüştür. Dennett'in evrimci bilinç kuramı birçok soruna rasyonel cevaplar vermekte bir çıkmaza sürüklenmiştir. Aynı şeyin onun evrimci din izahı için de geçerli olduğu fark edilmiştir. Çünkü Dennett, dinin evrimci bilinç kuramında ortaya çıkan doğal bir olgu olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bu eleştiriler ve değerlendirmeler Dennett'in evrimci bilinç kuramıyla rasyonel temelde Tanrı fikrini ortadan kaldırma amacına kolaylıkla ulaşamayacağını göstermektedir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Dennett, Dawkins, Hitchens gibi birçok yeni ateistin 'retorik' tarzlarıyla fikirlerini geniş kitlelere ulaştırmada bir başarıya sahip oldukları söylenebilir. Eserlerinin çok satanlar listesinden düşmemelerinin bu duruma işaret ettiğine yorumlanabilir. Bu da din felsefesi gibi alanlarda bu konuların dikkatli bir şekilde çalışılıp değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ferhat. "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (2005), 347-363.
- Aronson, Ronald. "The New Atheists". *The Nation*.
<https://www.thenation.com/article/archive/new-atheists/>
- Asan, Sonnur Günaydın. "Richard Dawkins'in 'Tanrı Yanılgısı' Kitabındaki Mantık Yanlışları". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 153-182.
- Aydın, Mehmet. "Jainizm". *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (1.). Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- Ayer, Alfred Jules. *Dil, Doğruluk ve Mantık*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 4. Basım., 2020.
- Baloğlu, Adnan Bülent. "Din mi Bilim mi: İkilemin Çözülüşü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2003), 21-52.
- Batak, Kemal. *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı., 2017.
- Bekiempis, Victoria. "Why the New Atheism Is a Boys' Club". *The Guardian* (20 Eylül 2011), blm. World news.
<https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2011/sep/26/new-atheism-boys-club>
- Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefî ve Sosyolojik Analizi*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 1. Basım, 2017.
- Bilgili, Alper. "Yeni Ateizm ve Eleştirisi". *Diyanet Dergisi* 320 (Ağustos 2017).
- Blackmore, Susan. *Bilinç Üzerine Konuşmalar*. çev. Seda Akbıyık. İstanbul: Küre Yayınları, 1., 2017.
- Blackmore, Susan. *Mem Makinesi Genetik Evrimin Devamı Olarak Kültürel Evrim*. çev. Nil Şimşek. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Brodie, Richard. *Akıl Virüsü Yeni Bir Bilim Dalı: Memetik*. çev. Özgü Çelik. İstanbul: Pegasus Yayınları, 1., 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 3. Basım, 1999.
- Çağıl, Ayşe. *Daniel Dennett'in Zihin Felsefesinde Güçlü Yapay Zekâ Olasılığı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2012.
- Çavuş, Beyza Nur. "Kimi Nörolojik Veriler Işığında Beyin-Bilinç İlişkisi II". *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 33 (26 Ekim 2020), 56-61.

- Dawkins, Richard. *Gen Bencildir*. çev. Melisa Miller. İstanbul: Kuzey Yayınları, 7. Basım, 2023.
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Melisa Miller. İstanbul: Kuzey Yayınları, 17. Basım, 2020.
- Demirci, Özgür. “Bilincin Bilimsel Olarak İncelenmesine Yönelik Metodolojiler Olarak Heterofenomenoloji ve Nörofenomenolojinin Eleştirel Bir İncelemesi”. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 22 (30 Eylül 2023), 735-759.
- Dennett, Daniel C. *Bilinç Açıklanıyor*. çev. Sibel Kıbar. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. Basım., 2020.
- Dennett, Daniel C. *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. London: Penguin Group, 2006.
- Dennett, Daniel C. *Darwin'in Tehlikeli Fikri: Evrim ve Hayatın Anlamı*. çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. baskı., 2022.
- Dennett, Daniel C. “Dine Dair Evrimci Bir İzah”. çev. Rahim Acar. *Din Felsefesi Seçme Metinler*. ed. Michael Peterson vd. 24-36. İstanbul: Küre Yayınları, 2. basım., 2018.
- Dennett, Daniel C. vd. *Dört Atlı (Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi)*. çev. Melisa Miller. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1., 2019.
- Dennett, Daniel C. *Özgürlüğün Evrimi*. çev. Çağatay Tarhan. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Dennett, Daniel C. *Sezgi Pompaları ve Diğer Düşünme Aletleri*. çev. Ozan Karakaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 1., 2018.
- Dennett, Daniel C. - Douglas, Hofstater. *Aklın G'özü*. çev. Füsün Doruker. İstanbul: Alfa Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Dennett, Daniel C - Plantinga, Alvin. *Science and Religion Are They Compatible?* New York: Oxford University Press, 2011.
- Dereko, Ayhan. “Yanılsama Tezinin Eleştirisi”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (21 Ekim 2018), 99-111.
- Descartes, Rene. *Meditasyonlar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, 3. baskı., 2019.
- Diamond, Jared. *Tüfek Mikrop ve Çelik*. çev. Ülker İnce. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2018.
- Doko, Enis. “Çağdaş Nörobilim ve Dini Tecrübe: Nöroteolojik Tezler Bir Zihinsel Durum Olan Tanrı İnancını Yanılsayabilir mi?” *Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi* 1/2 Aralık (2018), 211-226.

- Dorman, Emre. “‘Bilimsel Ateizm’e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler”. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 480-497. <https://doi.org/10.20981/kaygi.612803>
- Dökmetaş, Saliha Sanlısoy. *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erdem, Murat vd. “Plasebo Etkinin Nörobiyolojisi”. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 5/3 (01 Eylül 2013), 299-312. <https://doi.org/10.5455/cap.20130520>
- Feser, Edward. *Philosophy of Mind: A Short Introduction*. England: Oneworld Press, 2006.
- Feser, Edward. *The Last Superstition: A Refutation of the New Atheism*. Sout Bend: St. Augustine’s Perss, 2008.
- Flew, Antony. *Yanılmışım Tanrı Varmış*. çev. Hasan Kaya - Zeynep Ertan. İstanbul: Profil Kitap, 10. Baskı., 2017.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. basım., 1993.
- Gören Bayam, Emine. “Çağdaş Zihin Felsefesinde Materyalizmin Ruha Bakışı: Paul Churchland’ın Zihin Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”. *İnsanın, İnancın ve Mekânın İnşası-II: Değerler ve Kavramlar Uluslararası ve Disiplinlerarası Ruh Sempozyumu -Bildiriler Kitabı-*. 371-389. Çanakkale: ÇOMÜ Yayınları, 2021.
- Görsoy, Kenan. “İlhadi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları)*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gray, John. *Ateizmin Yedi Türü*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1., 2020.
- Gray, Wolf. “The Church of the Non-Believers”. *WIRED*. 01 Kasım 2006. Erişim 23 Şubat 2024. <https://www.wired.com/2006/11/atheism/>
- Harris, Sam. *İnancın Sonu*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 1., 2014.
- Hedges, Chris. *I Don’t Believe in Atheists*. New York: Free Pess, 2008.
- Heil, John. *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*. çev. Seda Akbıyık - Merve Bilgili. thk. Eyüp Süzgün. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 6. basım., 2019.
- Husserl, Edmund. *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*. çev. Harun Tepe. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2. basım., 2003.
- Karadaş, Cağfer. “Atomculuk”. *Felsefe Ansiklopedisi*. 1/699-710. İstanbul: Etik Yayınları, 2003.

- Kettell, Steven. "What's Really New about New Atheism?" *Palgrave Communications* 2/1 (13 Aralık 2016), 1-3. <https://doi.org/10.1057/palcomms.2016.99>
- Kolektif. *Bilimsel Ateizm*. çev. Cazim Gürbüz. İstanbul: Berfin Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1., 1992.
- Murray, James A. H. vd. (ed.). *The Oxford English Dictionary*. Oxford Univ.Press, 2. basım., 1989.
- Oto, Serap. *Batı'da Öne Çıkan Ateist Fikirler ve Eleştirisi (Dört Atlılar Örneği)*. Tokat:Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Özkan, Mehmet Şükrü. *Rasyonel Teoloji Yeni Ateizm ve Tanrı: Tanrı'nın Varlığı veya Yokluğu Kanıtlanabilir mi?* İstanbul: Elis Yayınları, 1., 2019.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/89 (2019), 130-149.
- Özkan, Mehmet Şükrü. *Yeni Ateizmin Dini: Bilimcilik Bilimci Natüralist Dünya Görüşünün Eleştirisi*. Elis Yayınları, 1., 2021.
- Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Plantinga, Alvin. "Dawkins Karmaşası: Natüralizm Saçmalığı". çev. Engin Erdem. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/1 (2009), 179-191.
- Plantinga, Alvin. "Naturalizme Karşı Evrimsel Argüman". çev. Fehrullah Terkan. *Allah Felsefe ve Bilim*. ed. Caner Taslaman - Enis Doko. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 22. basım., 2023.
- Rakova, Marina. *Philosophy of Mind A-Z*. Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2006.
- Revonsuo, Antti. *Bilinç Öznelliğin Bilimi*. çev. Selim Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım., 2017.
- Ruse, Michael. "How Humanism Lost its Way in a Charismatic Crusade". *The Guardian* (01 Ekim 2012). <https://aeon.co/essays/how-humanism-lost-its-way-in-a-charismatic-crusade>
- Searle, John. *Bilincin Gizemi*. çev. İlknur Karagöz İyüz. İstanbul: Küre Yayınları, 2. baskı., 2020.
- Searle, John. *Zihnin Yeniden Keşfi*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım., 2021.
- Searle, John R. *Mind: A Brief Introduction*. New York: Oxford University Press, 2004.

- Stenger, Victor John. *Başarısız Hipotez: Tanrı*. çev. Algan Sezgintüredi. İstanbul: Aylak Kitap Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Stenger, Victor John. “What’s New About The New Atheism?” (2010). https://philosophynow.org/issues/78/Whats_New_About_The_New_Atheism
- Swinburne, Richard. “Tanrı’nın Varlığı Hakkındaki İnce-Ayar Kanıtı’nı Yeniden Değerlendirme”. çev. Zikri Yavuz. *Allah Felsefe ve Bilim*. ed. Caner Taslamam - Enis Doko. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 22. Basım., 2023.
- Swinburne, Richard. *The Evolutıon of Soul*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God*. New York: Oxford University Press, 2. Basım., 2004.
- Taylor, James E. “Yeni Ateistler”. çev. Taner Beyter. *Öncül Analitikler*. <https://onculanalitikfelsefe.com/yeni-ateistler-james-e-taylor/>
- Taylor, Jerome. “Atheists Richard Dawkins, Christopher Hitchens and Sam Harris Face Islamophobia Backlash”. *The Independent* (13 Nisan 2013). <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/atheists-richard-dawkins-christopher-hitchens-and-sam-harris-face-islamophobia-backlash-8570580.html>
- Topaloğlu, Aydın. “Ateizm”. *Felsefe Ansiklopedisi* (1.). ed. Ahmet Cevizci. 1/685-694. İstanbul: Etik Yayınları, 2003.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Turan, Sümeyra. *Christopher Hitchens’in Ateizm Anlayışı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022, Yüksek Lisans, 2022.
- Turan, Sümeyra. *Yeni Ateizm -Christopher Hitchens Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Weltrcke, Dorothea. “The Medieval Period”. *Oxford Handbook to Atheism*. ed. Stephen Bullivant - Michael Ruse. New York: Oxford University Press, 1., 2013.
- Yalçın, Hacer. “Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/2 (2022), 213-232. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227345>
- Zeman, Adam. *Bilinç Kullanım Kılavuzu*. çev. Güral Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Zenk, Thomas. “New Atheism”. *The Oxford Handbook of Atheism*. ed. Michael Ruse - Stephen Bullivant. Oxford: Oxford University Press, 1. Basım, 2013.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 21 Nisan 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=bilinç>

Cambridge Dictionary. Erişim 21 Nisan 2024. <https://dictionary.cambridge.org/>

“Dan Dennet’in Rick Warren’a Cevabı”. haz. TED. *TED*. Yayın Tarihi Şubat 2006. https://www.ted.DENNE/talks/dan_dennett_let_s_teach_religion_all_religion_in_schools

“Daniel Dennett: Breaking the Spell - Religion as a Natural Phenomenon”. haz. The University of Edinburgh. *YouTube*. Yayın Tarihi 10 Şubat 2009. <https://www.youtube.com/watch?v=5WhQ8bSvcHQ>

Tufts Universty. “Daniel Dennett Department of Philosophy”. 2024. Erişim 23 Şubat 2024. <https://as.tufts.edu/philosophy/people/faculty/daniel-dennett>

“Daniel Dennett: The İllusion of Consciousness”. haz. Daniel Dennett. *TED*. Yayın Tarihi Şubat 2003. https://www.ted.com/talks/dan_dennett_the_illusion_of_consciousness

Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 03 Mayıs 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=etoloji>

The 50 Top Atheists In The World Today. “Listing the Top Atheists in the World”. 13 Eylül 2017. Erişim 07 Ocak 2023. <https://thebestschools.org/magazine/top-atheists-in-the-world-today/>

“Mahşerin 4 Atlısı - (Richard Dawkins, C.Hitchens, S.Harris, D.Dennett)”. haz. Belgeselzaman. *YouTube*. Yayın Tarihi 29 Ağustos 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=00REjGT-Xhs>

Washington University in St. Lous Arts & Sciences. “Pascal Boyer”. 19 Kasım 2018. Erişim 23 Mart 2024. <https://artsci.wustl.edu/faculty-staff/pascal-boyer>